पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयप्रवेश

प्रतिवादलाई मार्क्सवादको साहित्यिक रूप मानिन्छ । यसमा सामाजमा रहेको वर्गीय स्वरूपले कलासाहित्यको सिर्जना गर्छ र यो सामाजिक सांस्कृतिक तथा आर्थिक रूपान्तरणको स्पातिलो हतियार हो भन्ने कुरा अगाडि सारिन्छ । यसको प्रतिपादन कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्सले प्रतिपादन गरेको राजनीतिक मान्यताको आधारभूमिबाट भएको हो । साहित्यका आधुनिक विधाहरूमा सबैभन्दा बढी रुचाइएको र जीवन तथा जगतको सबैभन्दा बृहत् चित्रण गर्न सक्ने साहित्यिक विधाका रूपमा उपन्यासलाई लिइन्छ । प्रगतिवादीहरूले उपन्यासलाई वर्ग सङ्घर्षात्मक समाजको उपजका अर्थात् आधुनिक पुँजीवादी समाजको साहित्यिक विधाका रूपमा चित्रण गर्छन् । आधुनिक जीवनका जटिलताहरूलाई, अस्तव्यस्तताहरूलाई एवम् युगीन मूल्यहरूलाई प्रस्तुत गर्ने प्रमुख विधा उपन्यास हो भन्ने उनीहरूको धारणा रहेको छ । वर्ग सङ्घर्षले युक्त समाजका वर्गहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने आदर्श चरित्रको माध्यमद्वारा स्रष्टाका विचारहरूको उद्‌बोधन उपन्यास मार्फत् गरिन्छ भन्ने धारणा प्रगतिवादी औपन्यासिक चिन्तकहरूको रहेको छ ।नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्रगतिवादी उपन्यासको स्थान उल्लेख्य रहेको छ । वि.सं. २०११ मा पोखराबाट प्रकाशित भएको मुक्तिनाथ तिम्सिनाले लेखेको **को अछुत ?** उपन्यास सामाजिक विकृतिको सिकार भएका शोषित पीडित जनताका पक्षमा उभिने र मुक्तिका लागि लड्ने साहस दिएको पहिलो नेपाली उपन्यास हो । सामाजिक परिवर्तन र सुधारको आवाज उठाइएको यो उपन्यासमा मार्क्सवादी साहित्यिक सौन्दर्य चिन्तनको पूर्ण परिपालन भने हुन नसकेता पनि प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको आधारभूमि निर्माण भने यसैबाट भएको हो । अनि मात्र २०२५ सालमा डि.पी.अधिकारीको **आशमाया** उपन्यास प्रकाशित भएको हो र यसले स्पष्ट दिशा समातेको हो । यसपछि नेपाली उपन्यास क्षेत्रका प्रतिभाहरूले प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको विषय तथा शैलीगत पक्षमा नवीनता थप्दै र विकास गर्दै यसलाई सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुबै रूपले उचाइमा पुऱ्याउने काम गरेका छन् । यसै क्रममा यी उपन्यासले हिन्दू वर्ण व्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीय असमानता र त्यसले सिर्जना गरेको सामाजिक सांस्कृतिक विकरालताको चित्रण गर्दै त्यसका विरुद्धमा सङ्घर्षरत पुस्ताको बलिदानीपूर्ण इतिहास र जातीय समतामूलक सुन्दर समाज निर्माणलाई मुख्य रूपले प्रस्तुत गर्ने काम पनि गर्दै आएका छन् । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास परम्परामा लेखिएका यस्ता उपन्यासहरूमा यसको पृष्ठभूमिका रूपमा आएको **को अछुत ?** (२०११) का साथै **जूनकीरीको सङ्गीत** (२०५७), **जुठेको नयाँ घर** (२०५८), **लिखे** (२०५९), **सिमाना वारिपारि** (२०६१), **रक्त-मिश्रण** (२०६३) र **इतिहासको एक पैका** मुख्य रहेका छन् । यी उपन्यासहरूले देखाएको दलित मुक्तिको बाटो पहिचान गर्नका लागि यिनीहरूमा रहेको दलित चेतना वा सौन्दर्यको अध्ययन गर्नु अवश्यक हुन्छ ।

मानव अस्तित्वमाथि नै प्रश्नचिह्न उठ्ने गरी धर्म संस्कृतिको नाममा गरिब वर्गमाथि शोषण गर्ने एउटा आधार जातीय संरचना पनि हो । जातीयतालाई आधार बनाएर कथित दलित वर्गलाई सधैंभरि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी लगायत सामाजिक संरचनाको उपल्लो स्थानमा पुग्नै नसक्ने गरी नेपाली समाजमा शोषण गरिएको छ । समाजमा वर्गीय दृष्टिले निम्न, भूमिहीन, मजदुर, श्रमिक, सामाजिक दृष्टिले उपल्लो वर्गबाट उत्पीडित वा दलनमा परेको वर्ग नै दलित वर्ग हो । नेपाली समाजमा दलित वर्ग समुदायका रूपमा परिचित वर्ग वर्गीयताका साथै वर्णीय शोषण पनि भोग्न बाध्य र विवश पारिएको छ । समाजमा रहेको यही वर्गीय र वर्णीय यथार्थको प्रस्तुति र त्यसको मुक्तिको अपेक्षा सहित लेखिएको साहित्य नै दलित साहित्य हो भन्नु उपयुक्त हुन्छ । दलित साहित्य हिन्दू ब्राह्मणवादी वर्ण व्यवस्थाअनुसार मानिसहरूको सबैभन्दा तल्लो जातिका नाममा शोषण र दमनका अन्तिम रूपहरू भोग्न बाध्य पारिएको जातिको जीवनको यथार्थलाई मूल सामलका रूपमा प्रयोग गरी त्यसलाई बोकेर उपन्यासभरी हिँड्ने पात्र पनि मूलतः त्यसै जातिको नियुक्त गरेर उनीहरूको जीवनावस्था सुधार र सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक रूपान्तरणको क्रान्तिकारी चेतना सहित लेखिएको हुन्छ । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको दलित चेतनाको पहिचान गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य विषय रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्पराको एक शसक्त र यथार्थको वैज्ञानिक स्वरूप ग्रहण गरेको औपन्यासिक धारा प्रगतिवादले समाजमा हुने वर्गसङ्घर्षका विविध रूपहरूलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस क्रममा नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर उपन्यास लेख्ने उपन्यासकारहरू पनि उल्लेख्य रहेका छन् । हिन्दू ब्राह्मणवादी वर्ण व्यवस्थाले मानिस मानिसका बीचमा गरेको विभाजन र त्यसले सिर्जना गरेको विकराल अवस्थाको सपाट वर्णन गर्दै यस्तो समाज व्यवस्थाको विरोध गर्नु गर्नु र सुधारिएको समतामूलक समाजको निर्माणमा लागी पर्नु यी कृतिका कृतिकारहरूको औपन्यासिक वैशिष्ट्य हो । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा रहेको दलित चेतनाको स्वरूप पहिचानलाई मुख्य समस्याका रूपमा उठान गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यमा मूल समस्यासँग सम्बद्ध निम्नलिखित शोध्य प्रश्नहरू उठाइएको छ-

(क) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतनाको अभिव्यक्ति कसरी भएको छ ?
(ख) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका पात्रयोजनामा दलित चेतना कसरी अभिव्यञ्जित भएको छ ?
(ग) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको परिवेश निर्माणमा दलित चेतनाको प्रस्तुति कसरी भएको छ ?
(घ) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको विचारतत्त्वमा दलित चेतना कसरी आएको छ ?
(ङ) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको भाषाशैलीमा दलित चेतनाको स्वरूप केकस्तो छ ?

१.३ उद्देश्य

उपर्उल्लिखित सामस्याहरूको समाधान गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस क्रममा यस शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्नलिखित बुँदाहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ-

(क) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको कथावस्तुमा अभिव्यक्त दलित चेतना पहिचान गर्नु,

(ख) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको पात्रयोजनामा अभिव्यञ्जित दलित चेतना पत्ता लगाउनु,
(ग) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको परिवेश निर्माणमा रहेको दलित चेतना पहिल्याउनु,
(घ) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको विचारतत्त्वमा आएको दलित चेतनाको मापन गर्नु,
(ङ) प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको भाषाशैलीले प्रस्तुत गरेको दलित चेतना पहिचान गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

मार्क्सवादको साहित्यिक रूप प्रगतिवादलाई समाजवादी यथार्थवाद पनि भनिन्छ । वि.सं. १९९१ बाट आरम्भ भएको आधुनिक नेपाली उपन्यासले २०११ सालमा पोखराबाट प्रकाशित भएको मुक्तिनाथ तिम्सिनाको **को अछूत ?** सम्म आई पुग्दा यथार्थको नवीन रूपको पहिलो गोरेटो कोरेको हो । यो उपन्यास नै नेपाली उपन्यास परम्परामा लेखिएको पहिलो त्यस्तो कृति हो जसमा समाजमा भएका र हुने गरेका विविध खालका असमानताहरू मध्येको जातीय असमानता र त्यसले सिर्जना गरेको सङ्घर्षमय अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । दलित विषयक प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूको मूल उद्देश्य समाजमा रहेको जातीय असमानताको अन्त्य र निम्न तथा सीमान्तकृत जातिको हक र अधिकार प्राप्तिका लागि सम्बन्धित पक्षलाई सजग, सचेत र विप्लवी बनाउनु तथा जातीय असमानता विहीन सुन्दर समाजको निर्माण गर्नु हो । यस्तो उद्देश्यका साथ लेखिएका नेपाली उपन्यासहरूका विषयमा पूर्व अध्येताहरूले उल्लेख्य अध्ययन तथा अनुसन्धान गरेका छन् । विविध प्रयोजन र उद्देश्यका लागि सम्पन्न गरिएका यस्ता पूर्व कार्यहरूले प्रस्तुत शोधकार्यमा यो वा त्यो रूपले सहयोग पुऱ्याएका छन् र तिनीहरूको यथोचित सहयोग यस कार्यमा ग्रहण गरिएको छ । विभिन्न पत्र पत्रिका, पुस्तक पुस्तिका तथा शोधकार्यहरूका रूपमा सम्पन्न भएका सम्बद्ध विषयका पूर्व अध्ययनहरूलाई यहाँ कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरी तिनीहरूको उचित समीक्षा गरिएको छ ।

तना सर्मा (ई. १९६४) ले **घोत्ल्याइँहरू** नामक समालोचना ग्रन्थमा नेपाली उपन्यास परम्परामा दलित विषयमा लेखिएको पहिलो उपन्यास **को अछुत ?** माथि संक्षिप्त चर्चा गरेका छन् । उनले यस लेखमा नेपाली उपन्यास परम्परामा जातीय समस्यालाई मुख्य विषय बनाएर लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासले नै प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको अधारभूमि निर्माण गर्ने कार्य गरेको मत प्रस्तुत गरेको छन् । उनले उपन्यासकार मुक्तिनाथ तिम्सिनालाई समाजमा रहेका तल्लो दर्जाका मानिसहरूको दुर्दशाको मार्मिक वर्णन विद्रोहात्मक शैलीमा गर्ने उपन्यासकारका रूपमा चिनाएको छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा सूचना सङ्कलन र **को अछूत ?** उपन्यासको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा यस कार्यले सहयोग पुऱ्याएको भए पनि उनको यस कार्यको उद्देश्य प्रस्तुत उपन्यासमा रहेको दलित चेतनाको अध्ययन गर्ने भने होइन ।

ऋषिराज बराल (२०४८) ले **प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका मूल प्रवृत्ति** शीर्षकको विद्यावारिधी शोधकार्यमा दलित विषयक उपन्यास **को अछुत ?** को विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेका छन् । उनले प्रस्तुत उपन्यासलाई जातीय समस्यालाई मुख्य विषय बनाएर लेखिएको पहिलो नेपाली उपन्यासका रूपमा चिनाएका छन् । उनले उपन्यास विश्लेषणका क्रममा यसको कथ्यमा आएको दलित जीवनको यथार्थ, यसका पात्रहरूको भूमिका र वैचारिक अवस्थाको अध्ययन गर्दै नेपाली उपन्यासमा प्रगतिवादी उपन्यासको जग राख्ने कृतिका रूपमा यसलाई चिनाएका छन् । बरालको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको पहिलो चरण (२०११-२०१७) अर्न्तगतको सशक्त उपन्यासका रूपमा चर्चा गरिएको **को अछूत ?** उपन्यासको विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

चैतन्य (२०५७) ले **कलम** (८: ४ : २७, भदौ-कार्तिक) पत्रिकामा 'जूनकीरीको सङ्गीतमा लामखुट्टेको स्वर र शब्दहरू' शीर्षकमा दलित विषयक उपन्यास **जूनकीरीको सङ्गीत**को समीक्षा गरेका छन् । मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रलाई आधार बनाएर उपन्यासको विश्लेषण गरिएको यस कार्यमा उपन्यासले सही र गतिलो विषयवस्तु लिएर पनि उपन्यासकारको वैचारिक अस्पष्टताका कारण उपन्यास दुर्घटित बन्न पुगेको निष्कर्ष दिइएको छ । यहाँ दलित मुक्तिको सर्न्दभलाई गैर सरकारी संस्थासँग लगेर जोड्ने र वर्गीय मुक्तिका खातिर सङ्घर्ष गरेका वा लडेका कम्युनिस्ट पार्टीप्रति निषेध गर्ने कार्य उपन्यासले गरेकाले यो उपन्यास पलायित भएको छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । प्रगतिवादी उपन्यासहरू कै अध्ययनमा केन्द्रित रहेको प्रस्तुत शोध कार्यमा उनको यस अध्ययनले उपन्यास विश्लेषण र यसको वैचारिक धरातल पहिचानका सन्दर्भमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

सुकुम शर्मा (२०५८) ले 'स्पेसटाइम दैनिक' (मिति २०५८ चैत्र ३१) पत्रिकामा 'नेपाली साहित्यमा छुवाछुत आवाज' शीर्षकको समीक्षात्मक लेख प्रकाशित गराएका छन् । यस लेखमा उनले नेपाली साहित्यमा छुवाछुत आवाजको पहिलो गुञ्जन प्राथमिक कालीन भक्तिवादी साहित्यको सन्त धाराबाट भएको प्रसङ्ग कोट्याएका छन् । यस लेखमा समाजमा विद्यमान छुवाछुत कसरी जन्मियो भन्ने सम्वन्धमा धेरै अनुसन्धान कार्यहरू भएको भन्दै नेपाली नेपाली साहित्यमा प्रतिबिम्बित भएको दलित पक्षीय आवाजलाई अति संक्षिप्त रूपमा उजागर गरिएको देखिन्छ । यस क्रममा लेखकले प्रगतिवादी धारा अन्तर्गत लेखिएका **जूनकीरीको सङ्गीत** र **लिखे** उपन्यासमा प्रतिबिम्बित भएको जातीय विभेद विरुद्धको अवाजलाई पनि उल्लेख गरिएका छन् । उनको यस लेखमा समग्र नेपाली साहित्यमा रहेको छुवाछुत सम्बन्धी आवाजको सूत्रात्मक छानविन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने सन्दर्भमा उनको यस लेखले सूचना सङ्कलनको तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

निनु चापागाई (२०५९) ले दलित विषयक उपन्यास **लिखे**को भूमिका 'दलितसम्बन्धी उपन्यासका सन्दर्भमा लिखे' शीर्षकमा लेखेका छन् । उनले यस भूमिका लेखमा नेपाली उपन्यास परम्परामा दलित विषयक उपन्यास लेखनको सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दै **लिखे** उपन्यासलाई **को अछुत ?** पछिको पहिलो दलित विषयक उपन्यासका रूपमा चिनाएका छन् । पुस्तकाकार रूपमा यस अघि खगेन्द्र सँग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यास प्रकाशित भएको पनि २०५३ सालबाट धारावाहिक रूपमा **नवयुवा** पत्रिकामा प्रकाशित हुन थालेको **लिखे** उपन्यास प्रकाशनका दृष्टिले **जूनकीरीको सङ्गीत**भन्दा पहिलो भएको तर्क उनको रहेको छ । यस भूमिका लेखमा उनले यी दुई उपन्यासको कथ्यवस्तु, भाषिक तथा संरचनात्मक पक्ष र उद्देश्य वा वैचारिकता समेतको तुलनात्मक अध्ययन गर्दै हरेक कुराले **लिखे** उपन्यास शसक्त रहेको मत दिएका छन् । यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित विषयक लेखनको इतिहासको सामान्य जानकारी दिनाका साथै उपन्यास विश्लेषणका तहमा समेत सामान्य जानकारी गराएको छ । तर पनि यस कार्यको उद्देश्य दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्र निर्माण गर्ने र त्यसैका सापेक्षतामा कृतिको विश्लेषण गर्ने भने होइन ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६०) को **वेदना** (३०/१) पत्रिकामा 'दुर्बल संरचना र सबल वस्तुसंयोजन : लिखे', शीर्षकमा समालोचनात्मक लेख प्रकाशित छ । उनको यस लेखमा दलित विषयमा लेखिएको **लिखे**को समीक्षा गरिएको छ । यस लेखमा समालोचक सुवदीले प्रस्तुत कृतिभित्र उपन्यासका निम्ति आवश्यक पर्ने कच्चा सामग्रीको राम्रो सङ्कलन भएको तर वस्तुविधान, चरित्र निर्माण र संरचनागत प्रस्तुति एवम् भाषिक स्वरूप विन्यासका पक्षहरूमा अनुभवहीनताका अनेकौँ बिन्दुहरू प्रदर्शित भएको बताएका छन् । उनले यहाँ यस्ता कारणहरूले उपन्यास समस्याको खण्डमा प्रबल रहेको र समाधानको स्थापना खण्डमा भने अर्को छुट्टै उपन्यास लेखिनु पर्ने अवस्था देखिएकोमा जोड दिएका छन् । यति भएर पनि जातिगत दृष्टिले दमाईको सीमामा पर्ने लिखेलाई नायक बनाएर तल्लो जातिको मुक्ति मार्गमा उसलाई क्रियाशील बनाउनु उपन्यासको सकारात्मक पक्ष रहेको उनको निष्कर्ष रहेको छ । उनको यस लेखले प्रस्तुत शोधकार्यमा उपन्यासको विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

टङ्कबहादुर भट्टराई (२०६०) ले **जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षकमा स्नातकोत्तर शोधकार्य सम्पन्न गरेका छन् । उनले यस कार्यमा **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यास पूर्णतः दलितकेन्द्री उपन्यास हो र नेपाली समाजमा सदियौँदेखि अस्पृश्यताको मारमा परेका लाखौँलाख दलितहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्व नै यसको मूल भावभूमि हो भनेका छन् । त्यस्तै यसमा सामाजिक आर्थिक र सांस्कृतिक संरचनामा मात्र नभएर भौगोलिक र राजनीतिक रूपले पनि सीमान्त अवस्थामा रहेको

पहाडी जिल्ला पर्वत र त्यसमा पनि दलित बस्ती रहेको विकट, फोहोरी, पछौटेमा परेको स्थानका दमाई, कामी र सार्कीको उपस्थिति गराइएको छ र त्यसैका माध्यमबाट दलित चेतनालाई अभिव्यक्त गर्ने जमर्को गरिएको छ भन्ने उनको धारणा रहेको छ । उनले आफ्नै जातभित्र पनि मेलमिलाप नभएका, दलित समुदायभित्र पनि उच नीचको भावना भएका अशिक्षित, गरिब र निमुखा दलित जातिहरूको पहिचान गर्दै उनीहरूमा स्वपरिचय र सामाजिक परिचयको चेतना जागृत गराने दिशातर्फ यस उपन्यासले देखाएको अग्रसरता उल्लेखनीय रहेको छ भन्ने मत प्रस्तुत गरेका छन् । उनको यस कार्यले कृति विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

ओम प्रकाश वाल्मीकी (२०६१) को **लुकेको आवाज** (१/२) पत्रिकामा 'दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्र' शीर्षक लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । लेखकको हिन्दी भाषामा लेखिएको **दलित साहित्यका सौन्दर्यशास्त्र** नामक पुस्तकबाट साभार गरी नेपाली भाषामा अनुवाद गरिएको यस लेखमा दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्रका बारेमा संक्षेपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । हिन्दी साहित्यका विभिन्न विद्वान्हरूका कृति र मतलाई खिचेर त्यसका आधारमा साहित्यको दलित सौन्दर्यका बारेमा विमर्श गरिएको यस लेखले प्रस्तुत शोधकार्यमा सिद्धान्त निर्माणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

सदेश पन्त (२०६२) ले **लिखे उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन** शीर्षक स्नातकोत्तर शोधपत्रमा दलित विषयमा लेखिएको शरद पौडेलको **लिखे** उपन्यासको उपन्यासका शास्त्रीय तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । यसका साथै उनले यस कार्यमा 'लिखे उपन्यासमा दलित चिन्तन' शीर्षकमा यस उपन्यासमा रहेको दलित चेतनालाई पहिचान गर्ने प्रयत्न गरेका छन । पन्तले यस उपन्यासमा तल्लो जातको दमाईलाई नायक बनाएर दलित मुक्तिको आवाज उठाएको बताएका छन् । यो शोधकार्य केवल उपन्यासका शास्त्रीय तत्त्वका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरी त्यसको औपन्यासिक मूल्यको पहिचान गर्ने उद्देश्यले सम्पन्न गरिएको कार्य हो । तर पनि **लिखे** उपन्यासमा रहेको दलित चेतनाको पहिचान गर्न उपन्यासको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा यस कार्यले सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

यमबहादुर पौडेल क्षेत्री (२०६२) को **यथार्थवादी नेपाली समालोचना** नामक समालोचना सङ्ग्रहमा 'यथार्थताको कसीमा को अछुत ?' शीर्षक समालोचनात्मक लेख प्रकाशित भएको छ । नेपाली उपन्यासपरम्परामा जातीय समस्यालाई मुख्य साम्बल बनाएर लेखिएको पहिलो कृति **को अछुत ?** मा रहेको सामाजिक यथार्थको छानविन गर्ने उद्देश्यले लेखिएको यस लेखमा समालोचकले उपन्यासकारको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गर्दै उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । यहाँ उनले जातपात र छुवाछुतको विभाजनको मूल कारक तत्त्व आर्य र अनार्य जातिका बीचको द्वन्द्वलाई देखाउने गरिएता पनि यसको बास्तविक चरित्र चाहिँ समाजलाई फुटाएर शासन गर्ने शोषक वर्गको महाजाल हो भन्ने कुराको मार्मिक

अभिव्यक्ति दिन उपन्यास सफल भएको टिप्पणी गरेका छन् । उनको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा उपन्यासको विश्लेषणका तहमा सहयोग गरेको छ ।

ताराकान्त पाण्डेय (२०६२) को **प्रलेस** (पूर्णाङ्क १४) मा 'समसायिक प्रगतिशील नेपाली कवितामा दलित चेतना' शीर्षक कार्यपत्र प्रकाशित भएको छ । प्रस्तुत कार्यपत्रमा उनले नेपाली साहित्यमा दलित वा छुवाछुतलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको साहित्यिक इतिहासको संक्षिप्त रूपमा खोजीनीति गर्नुका साथै दलित साहित्यको आवधारणात्मक स्वरूपको समेत संक्षिप्त चर्चा गरेका छन् । मूलतः प्रगतिशील कवितामा रहेको दलित चेतनाको पहिचान गर्ने उद्देश्यले लेखिएको यस कार्यपत्रको प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपली साहित्यमा दलित चिन्तनको इतिहास खोज्न र दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्रको अवधारणा निर्माणका तहमा सहयोग लिइएको छ ।

रमेशप्रसाद भट्टराई (२०६२) को **प्रलेस** (पूर्णाङ्क १४) मा 'दलित परिप्रेक्ष्य : प्रगतिवादी आख्यानका सन्दर्भमा' शीर्षक कार्यपत्र प्रकाशित भएको छ । उनले यस कार्यपत्रमा दलित शब्दको परिचय प्रस्तुत गर्दै यसको परिभाषा र ऐतिहासिक सन्दर्भ, दलित साहित्य र यसको स्वरूपका बारेमा चर्चा गर्दै दलित चित्रणका दृष्टिले प्रगतिवादी नेपाली आख्यानको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरेका छन् । प्रगतिवादी नेपाली कथा र उपन्यासमा रहेको दलित परिप्रेक्ष्यलाई छुट्टा छुट्टै रूपमा सर्वेक्षण गरिएको यस कार्यपत्रमा प्रगतिवादी धाराअन्तर्गत लेखिएका **को अछुत ?**, **जूनकीरीको सङ्गीत**, **जुठेको नयाँघर**, **लिखे** र **सीमाना वारिपारि** उपन्यासहरू दलित विषयक उपन्यास भएको र यी उपन्यासहरूले नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको जातीय समस्या र त्यसले सिर्जना गरेको भेदभावको स्थिति परिवर्तनका पक्षमा स्पष्ट आवाज उठाएको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । लेखकले यहाँ २०११ सालदेखि प्रारम्भ भएको दलित विषयमा उपन्यासलेखन परम्परामा देखिएका प्रगतिवादी आख्यानको विकास यात्राको इतिहास समयका हिसाबले पाँच दशक भन्दा बढी भएको र यस अवधिमा दलितलाई विषयवस्तु बनाएर उपन्यास र कथाको रचना भए पनि परिणाम र मूल्यका हिसावले यसलाई उपलब्धिपूर्ण मान्ने स्थिति नरहेको निर्ष्कष दिएका छन् । उनको यस कार्यपत्रले प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा रहेको दलित चेतनाको पहिचान गर्न आवश्यक पर्ने अवधारणात्मक स्वरूपको निर्माण र दलित विषयक प्रतिवादी नेपाली उपन्यासको इतिहास लेखनका सन्दर्भमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

रजनीकान्त शास्त्री (२०६४) को **हिन्दु जातिको उत्थान र पतन** (अनु. बालकृष्ण श्रेष्ठ 'नेभा') नामक पुस्तकमा भारत र नेपालमा प्रचलित वर्ण व्यवस्थाको चिरफार गरिएको छ । यस पुस्तकमा लेखकले हिन्दु वर्णव्यवस्थाले गरेको मानिसका बीचको जातीय विभाजन र त्यसको समाजमा परेको प्रभावका बारेमा विस्तृत अध्ययन गरेको देखिन्छ । सात ओटा परिच्छेदहरूमा विभक्त गरिएको यस पुस्तकमा हिन्दु शब्द उत्पति, हिन्दु जातिको उत्पत्ति,

रक्त सम्मिश्रणका कारणहरू, प्रचीन हिन्दुहरूको खानपान, समार्थ्य र दोष, वर्णव्यवस्था तथा जातिभेद जस्ता शीर्षकमा हिन्दु जाति र यसमा रहेको वर्णव्यवस्था तथा त्यसले समाजमा पारेको प्रभावका बारेमा अध्ययन गरिएको देखिन्छ । शास्त्रीको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली समाजमा विद्यमान वर्णव्यवस्थाको अध्ययन र दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्र निर्माणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६४) ले **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति** नामक समालोचना ग्रन्थमा 'समाजवादी यथार्थवादको उद्भावना : को अछुत ?' शीर्षकमा नेपाली उपन्यास परम्पराको पहिलो दलित विषयक उपन्यास **को अछुत** ? को संक्षिप्त विश्लेषण गरेको छन् । उनले यस कार्यमा समाजका विसङ्गीत (जातीय असमानता) प्रति सचेत र क्रमिक रूपमा उत्थानको बाटो खोज्न र बाटोमा देखिने व्यावधान विरुद्ध विद्रोह गर्ने अनि मानवका न्यूनतम मूल्य कायम गर्न चाहने नेपाली समाजका आकाङ्क्षालाई मूर्त रूप दिन लड्ने पुस्ताको तयार गर्ने पहिलो औपन्यासिक कृतिका रूपमा **को अछुत** ? उपन्यासलाई चिनाएका छन् । उनको प्रस्तुत उपन्यास माथिको टिप्पणी यस्तो छ-

> उपन्यासले सूचनाका रूपमा समाजका जातिगत विकृतिलाई बढी प्रहार गरेको छ । जातिगत उन्मुक्ति बिना सांस्कृतिक र धार्मिक मुक्ति हुँदैन र समाज उत्थानको सम्भावना पनि छैन भन्ने कुरा उपन्यासको कथ्य बनेर आएको छ । दलित एवम् उत्पीडित वर्गका व्यक्तिहरू प्रभावशाली भएर पनि तिनलाई समाजमा स्थापित हुन नदिने भाववादी दृष्टिकोणको विरोध छ - उपन्यासमा ।

यस प्रकार उपन्यासको कथ्यवस्तु र उद्देश्यगत अध्ययनमा केन्द्रित रहेको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने सन्दर्भमा उपन्यास विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ तर पनि उनको यस कार्यको उद्देश्य उपन्यासमा रहेको दलित चेतना वा सौन्दर्यको खोजविन गर्ने होइन ।

रविलाल अधिकारी (२०६५) ले **पोखरेली समालोचना** नामक समालोचना सङ्ग्रहमा नेपाली उपन्यासमा दलित विषयमलाई मुख्य रूपले प्रस्तुत गर्ने उपन्यासकार मुक्तिनाथको औपन्यासिकताको अध्ययन गरेको छन् । उनले यहाँ उपन्यासकारका औपन्यससिक कृतिहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्दै समाजमा हेपिएका अछुत जातिको मुक्तिका पक्षमा लेखिएको उनको **को अछुत** ? उपन्यासलाई समाजवादी यथार्थवादतर्फ अभिमुख भएको पहिलो नेपाली उपन्यासका रूपमा चिनाएका छन् र उनले यस लेखमा हिन्दु संस्कृतिमा रहेको छुवाछुत प्रथाले हाम्रो देशको विकास र प्रगतिमा बाधा पुऱ्याएको छ भन्ने धारणा उपन्यासकारले राष्ट्रिय चिन्तनका परिवेशमा राख्नु भएको छ भने व्यावहारिकतामा अछुतकै पेट बोकेर छुतहरूले सन्तान पाएका छन र अछुतका सन्तान छुत बनेका छन भन्ने कुराको उदाहरण श्रृंखलाका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् भन्ने कुरा बताएका छन् । उनले

यहाँ आफैमा विद्यमान विकृतिका कारण नेपाली सामाज दिन प्रतिदिन विग्रदै गएको सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दै त्यसबाट मूक्तिका लागि जातीय समस्य समाधान हुनु पर्ने सन्देश उपन्यासले दिएको बताएका छन् । मुक्तिनाथका सम्पूर्ण औपन्यासिक कृतिहरूको विश्लेषणत्मक अध्ययन गरिएको उनको यस कार्यले प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यमा उपन्यास विश्लेषणको तहमा सामान्य सहयोग पुऱ्याएको छ ।

रमेशप्रसाद भट्टाराई (२०६५) को **भृकुटी** (१/३) पत्रिकामा 'लिखे उपन्यासमा दलित पहिचान : कथ्य र चरित्रका सन्दर्भ' शीर्षक समालोचना प्रकाशीत भएको देखिन्छ । उनको यो समालोचना संस्कृतिक अध्ययनअर्न्तगत गरिएको दलित विषयक अध्ययन हो । उत्तर आधुनिक युगमा पहिचानलाई सामाजिक रूपान्तरणका आधारका रूपमा हेर्ने गर्रिको सन्दर्भ उठाउदै यस लेखमा दलित साहित्य र त्यसको सिद्धान्तलाई प्रकाश पर्ने प्रयास गरिएको छ । लिखे उपन्यासको सन्दर्भमा लिएर यस लेखले परम्परागत समाजको दलित विषयवस्तुलाई नवीन पहिचानका रूपमा उठाएर उपन्यास सकारात्मक बाटामा हिँडेको भए पनि दलित पहिचानले आत्मासात् गर्नु पर्ने सबल चरित्रको उपस्थिति हुन नसक्दा यसमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको दलित पहिचान र पहिचान राजनीतिले उपयुक्त विमर्शको रूप लिन नसकेको निर्ष्कष निकालिएको छ । उपन्यासको कथ्यवस्तु र चरित्रलाई आधार बनाएर यसमा रहेको पहिचानगत सन्दर्भमा छानविन गर्ने उद्देश्यले गरिएको यस कार्यले प्रस्तुत अनुसन्धानमा दलित साहित्यको अवधारणा निर्माण र उपन्यास विश्लेषण तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

अमृतादेवी शर्मा (२०६५) ले **पचास (वि.सं. २०५१-२०६०) को दशकका प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन** शीर्षकमा स्नातकोत्तर तहको शोधकार्य गरेकी छन् । यस शोधकार्यमा शर्माले प्रगतिवादी उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूपको चर्चा गर्दै वि.सं २०५१ सालदेखि २०६० सालसम्मको अवधिमा लेखिएका प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूको सर्वेक्षण र प्रतिनिधका रूपमा केही उपन्यासहरूको विश्लेषण गरेकी छन् । प्रगतिवादको सैद्धानित्क आधारका रूपमा मार्क्सवादलाई लिइएको यस शोधपत्रमा शर्माले प्रगतिवादी औपन्यासिक मान्यता, प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रिया र शोधको क्षेत्रमा परेका सम्पूर्ण उपन्यासकार तथा औपन्यासिक कृतिहरूको बारेमा संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । समयगत आधारमा उत्तरवर्ती प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको एक दशक समयावधि र त्यस समयका उपन्यासहरूको सर्वेक्षणत्मक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको प्रस्तुत शोधकार्यमा शर्माले यस अवधिमा लेखिएका र दलित सौन्दर्यलाई औपन्यासिक सौन्दर्यका रूपमा समेटेका लिखे, जुठेको नयाँ घर जस्ता उपन्यासहरूको मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा यी उपन्यासहरूमा अभिव्यक्त भएको दलित सौन्दर्यको पनि संक्षिप्त चर्चा गरेकी छन् । उनको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा सूचनाहरूको सङ्कन र विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

दुर्गादत्त अधिकारी (२०६६) ले **गण्डकी अञ्चलका प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूको अध्ययन** शीर्षकमा स्नातकोत्तर शोध कार्य गरेका छन् । अधिकारीले प्रस्तुत शोधपत्रमा नेपाली उपन्यासमा प्रगतिवादको प्रचेष्टा निर्माण गर्न सफल गण्डकी अञ्चलका सम्पूर्ण उपन्यासहरूको सर्वेक्षण गर्दै त्यस अञ्चलका प्रगतिवादी उपन्यासहरूको विषयगत र शैलीगत प्रवृत्तिहरूको निरूपण गर्नुका साथै त्यहाँका प्रतिनिधि उपन्यासहरूको प्रगतिवादी औपन्यासिक मान्यताका आधारमा विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेका छन् । अधिकारीको प्रस्तुत शोध पत्रमा गण्डकी अञ्चलमा लेखिएका केही उपन्यासहरूको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा उपन्यासका मुक्तिनाथ तिम्सिनाको को अछूत ?, शरद पौडेलको लिखे उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । मार्क्सवादी औपन्यासिक मान्यताका आधारमा उपन्यासहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको अधिकारीको यस शोधले प्रस्तुत शोध कार्यमा उपन्यास विश्लेषणका क्रममा सामान्य सहयोग पुऱ्याएको छ ।

आहुति (२०६७) ले **नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग-सङ्घर्ष** नामक पुस्तक प्रकाशित गराएका छन् । नेपाली समाजमा वर्ण व्यवस्थाको सुरुवात कसरी भये ? यसले समाजमा के कस्तो प्रभाव पारी रहेको छ ? र त्यसका सामाधानका लागि सचेत वर्ग सङघर्षको मैदान कसरी उत्रिएको छ ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको वैज्ञनीक उत्तर खोज्ने उदेश्यका साथ सम्पन्न गरिएको यस कार्यमा दलित शब्द बारेको भ्रम र वास्तवितकता, हिन्दु सामन्तवाद, राज्य पुनसंरचना र दलित, संविधान सभा र दलित, दलितका लागि अधिकार, सङ्घीय शासन प्रणाली र दलित समुदाय, दलित महिलाको राजनिति, नयाँ संविधान र दलित आन्दोलनका कार्यभर, मधेषी दलित मुक्तिको प्रश्न र नेपाली दलित आन्दोलनको भविष्य जस्ता मह□वपूर्ण क्षेत्रहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । साहित्यको दलित सौन्दर्य शास्त्रको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले सम्पन्न नभएको भए पनि प्रस्तुत शोध कार्यमा यसले नेपालमा वर्ण व्यवस्था र वर्ग सङ्घर्षको अध्ययनका लागि सहयोग पुऱ्याएको छ ।

घनश्याम ढकाल (२०६७) ले **प्रवर्तक** (पूर्णाङ्क १) पत्रिकामा 'दलित सौन्दर्य शास्त्र : सम्भावना र स्वरूप' शीर्षकमा दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रको सैद्धान्तिक लेख लेखेका छन् । यस सैद्धान्तिक लेखमा उनले दलितको अवधारण, वर्ग व्यवस्थाको सुरुवात, नेपालमा वर्ण व्यवस्था र दलित सौन्दर्य खोजी, दलित सौन्दर्य शास्त्रका आधार र सौन्दर्य फरक आदर्शहरू जस्ता पक्षहरूमागि प्रकाश पर्ने प्रयास गरेका छन । उनले दलित सौन्दर्य शास्त्रलाई दलितलाई मुक्तिको मार्गमा डाऱ्याउने सारथीका रूपमा चर्चा गरेका छन् । दलित सौन्दर्य दृष्टिकोणबाट असत्य, अशिव र कुरूपातका विरुद्ध सत्य, शिव र सुन्दरको पक्ष पोषण गर्नु, दलित सिर्जना गर्ने वेद, पुराण, स्मृति, धर्मशास्त्र र इतिहासको अन्तर्यको उदघाटन गर्दै तिनको सत्यलाई अस्वीकार गर्नू, छुवाछुत र भेदभाव युक्त वर्ण व्यवस्थामा आधारीत हिन्दु सामान्तावादको अन्त्यका लागि क्रियाशील हुनु र दलित वर्गको सौन्दर्य

फरक आदर्शका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै भौतिकवादी जीवन दर्शनलाई अङ्गीकार गर्नु, दलित केन्द्री साहित्यको सिर्जना गर्नु, दलित मुक्ति चेतनालाई वर्गमुक्ति चेतनासँग जोडनु, दलित मक्ति आन्दोलनलाई भ्रमित बनाउने उत्तर आधुनिककतावादी चेतनाको विरोध गर्नु, दलितहरूमा नवीन यथार्थ बोधको सौन्दर्य चेतना जागृत गराउनु, दलित बर्गबाट्ट स्वधीन, स्वतन्त्र र पूर्ण नयाँ नायकको खोजी गर्नु जस्ता सन्दर्भहरूलाई पनि यस लेखले दलित सौन्दर्य शास्त्रका आधार तथा विशेषताका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा यस लेखबाट दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्र निर्माणका तहमा सहयोग पुगेको छ ।

दुर्गादत्त अधिकारी (डी.डी.), (२०६७) ले **प्रज्ञा** (वर्ष ४० पूर्णाङ्क १०३) मा 'प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको सन्दर्भमा गण्डकी अञ्चल' शीर्षकमा अनुसन्धानात्मक समालोचना प्रकाशित गराएका छन् । उनले यस लेखमा गण्डकी अञ्चलका प्रगतीवादी नेपाली उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा को अछुत ? लिखे र सीमाना वारिवारि उपन्यासहरूको पनि परिचय प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ उनले उल्लिखित उपन्यासहरूले नेपाली समाजमा रहेको जातीय विभेदले सिर्जना गरेको समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर त्यसको अन्त्य हुनु पर्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको बताएका छन् उनको यस लेखमा दलितहरूको जीवनास्थालाई यथार्थ रूपले प्रस्तुत गर्दै त्यसको अन्त्यका लागि सचेत समुदायले चालेका कदमहरूका् प्रस्तुत गर्नु र सुधारिएको समता मुलक समाजको निर्मान गर्ने दिशामा अग्रसर हुनु यी उपन्यासहरूको विशेषता रहेको बताएको छन । उनको यस लेखले प्रस्तुत शोधकार्यमा सूचना सङ्कलनका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

निनु चापागाईं (२०६८) को **दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य** नामक पुस्तक प्रकाशित भएको छ । चापागाईंका एक दर्जन बढी समालोचनात्मक रचनाहरू सङ्कलन गरिएको यस पुस्तकमा 'दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य' शीर्षकको अनुसन्धानमूलक समालोचनात्मक लेखक पनि समावेश गरिएको छ । उनको यस लेखमा नेपालमा दलित समस्याको उठानको उठानको सन्दर्भ देखाउँदै नेपाली साहित्यमा दलित विषयको प्रवेश र समस्याका बारेमा विमर्श गरिएको छ । यसपछि यहाँ नेपाली साहित्यका फुटकर कविता-काव्य, गीत, गीतिकाव्य र गीतिनाटक, कथा, उपन्यास, नाटक र निबन्ध विधाका क्षेत्रमा दलित सौन्दर्य प्रस्तुत गरिएका रचनाहरूको सर्वेक्षण गरेका छन् । यसका साथै प्रस्तुत लेखमा चापागाईंले नेपालीमा दलित साहित्यको स्थिति, दलित साहित्यमा देखा परेका समस्याहरू, दलितले लेख्ने सबै साहित्य दलित साहित्य हुन सक्तैन भन्दै यसको लेखन सन्दर्भ, दलित साहित्यलाई हेर्ने दृष्टिकोणको भिन्नताजस्ता सन्दर्भमा गम्भीर विमर्श गरेका छन् । यतिमात्र नभएर यस कार्यमा उनले दलित साहित्यका विशेषताका बारेमा चर्चा गर्दै यसको छुट्टै सौन्दर्यशास्त्रको

आवश्यकतालाई समेत औँल्याएका छन् । चापागाईंको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा दलित साहित्यको अवधारणा निर्माणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

ताराकान्त पाण्डेय (२०६८) को **अर्थको आनन्द** नामक कृतिमा 'यथार्थ विद्रूपीकरण, समकालीन आख्यान र प्रगतिवाद' शीर्षकको समालोचना रहेको छ । यस लेखमा समकालीन प्रगतिवादी नेपाली आख्यानमा रहेको विषयवस्तुगत र वैचारीक विचलनको अवस्थाको सर्वेक्षण गर्ने सन्दर्भमा खगेन्द्र सङ्ग्रौलाकृत **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासले समकालीन यथार्थलाई विद्रूपीकरण गरेको बताइएको छ । समालोचक पाण्डेयले प्रस्तुत उपन्यासमा यथार्थको विद्रूपीकरण यसरी गरिएको तर्क गरेका छन् ।

> यथार्थ चयनका सन्दर्भ यसमा पर्वत जिल्लाको सिमरिङ गाउँमा चलि रहेको दलित आन्दोलनलाई मुल विषय बनाइएको छ । यो विषय चयन उपन्यासका लागि उपयुक्त छैन भन्ने होइन । यो वर्तमानको एउटा मह□वपूर्ण विषय सन्दर्भ हो । तर सवाल त्यसको पुनः सिर्जनको प्रक्रियाको हो, त्यसलाई दिएको स्वरूपको हो । त्यस आन्दोलनलाई सञ्चालन गर्नका लागि खडा गरिएको सङ्गठनको प्रकृति र चरित्रको हो । उपन्यासको यथार्थ कस्तो छ भने आइ. एन. जि. ओ को सहयोगमा त्यहाँ एउटा एन. जि. ओ. सक्रिय छ र त्यसले दलित आन्दोलनको नेतृत्व गरेको छ । जनताको सक्रियता खोज्ने सङ्ग्रौला स्वयंम यहाँ सिमरिङका खास दलितलाई निष्क्रिय तथा विकासे कार्यकर्तालाई सक्रिय देखाएका छन । .... सबै खाले कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी समेत) 'मुखियाको मौजा' र 'सामन्तका हित चिन्तक' भएको ठहरमा पुगेर समाजमा परिर्वतन ल्याउने अन्तिम विकल्पका रूपमा साम्राज्यवादी संस्थाहरूद्धारा संचालित एन. जि. ओ लाई चयन गर्नु, त्यसप्रति विश्वास जाग्नु र त्यसकै नेतृत्व तथा पहलमा दलित आन्दोलन उठाएर दलित मुक्तिको कथा कथ्नु उपन्यासकार सङ्ग्रौला र उनको जूनकीरीको सङ्गीतको अभीष्ट हो र यही मूल सन्दर्भ नै यथार्थको विद्रूपीकृत रूप हो ।

यसरी यस लेखमा लेखकले मार्क्सवादी वैचारीक दर्शनका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासले देखाएको दलित मुक्तिको बाटोमा रहेका कमजोर पक्षका बारेमा राम्रो छानविन गरेका छन् । उनको यस लेखले प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यमा जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासको वैचारिक धरातल पहिचान गर्ने सन्दर्भमा सहयोग पुऱ्याएको भए पनि यो समकालीन प्रगतीवादी नेपाली आख्यानहरूले यथार्थलाई कुन रूपले विद्रूपीकृत गरि रहेका छन् भन्ने कुराको खोजी गर्नु रहेकोले यसमा कृतिहरूमा रहेको सकरात्मक पक्षको खासै अध्ययन भएको छैन र यो दलित विषयक कृतिमा मात्र सीमित पनि छैन ।

डी.डी. अधिकारी (२०६८) को **शब्द संयोजन** (पूर्णाङ्क ८५) मा 'को अछुत? उपन्यासमा दलित सौन्दर्य शास्त्रका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गर्दै प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको पहिलो प्रयास र दलित विषयक पहिलो नेपाली उपन्यास **को अछुत** ? मा रहेको दलित सौन्दर्यको पहिचान गर्ने काम गरृका छन् । उनले यस लेखमा समाजमा विद्यमान छुवाछुतको समस्या देखाएर नेपाली समाजलाई ब्युँझाउने र धार्मिक तथा समाजिक सांस्कृतिक अन्यायका विरुद्ध क्रान्ति गर्नु पर्छ भन्ने चेतनाको संप्रेषण गर्न सक्नुलाई विवेच्य उपन्यासको सकरात्मक पक्षका रूपमा चर्चा गरेको छन् । उनले यहाँ उपन्यासलाई यसको कथ्य, पात्र र विचारका आधारमा विश्लेषण गरी उपन्यासमा निहित दलित सौन्दर्यको पहिचान गरेका छन् । मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनका साथ लेखिने प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको आधारभूमि निर्माण गरेको उपन्यासका रूपमा यसलाई चिनाउँदै अधिकारीले यस आलेखमा दलित सौन्दर्य चिन्तनका दृष्टिले समेत उपन्यास उत्कृष्ट रहेको निचोड दिएका छन् । उसको प्रस्तुत कार्यले यस शोधकार्यमा उपन्यास विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

सञ्जीव उप्रेती (२०६८) ले **सिद्धान्तका कुरा** नामक पुस्तकमा सांस्कृतिक अध्ययन सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताहरूको बारेमा चर्चा गरेका छन् । यस कार्यमा उनले सांस्कृतिक अध्ययनको एक मह□वपूण सवाल मानिने 'परिचय' लाई अध्ययनको क्षेत्र बनाएका छन् । उनले गायत्री चक्रवर्ती स्पिवाकका रणनीत्यात्मक तात्विकताको अवधारणलाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा दलित भन्ने वर्ग वा समूह लगातार परिवर्तन भई रहने भएता पनि अध्ययन तथा प्रतिबिम्बन वा प्रतिनिधित्वका प्रयोजनका निम्ति दलित भन्ने शब्दले केही विशेष सामाजिक र आर्थिक राजनीतिक समुदायलाई जनाउँछ भन्दै उनीहरूका मनोभावना दृष्टिकोण र विरोधहरू पनि अन्य सबैका झैं विशेष ऐतिहासिक र राजनीतिक परिप्रेक्ष्यभित्र निर्मित भएका हुन्छन् भन्ने धारणा यहाँ व्यक्त गरेका छन् । उनको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्र निर्माणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको भए पनि उनको उद्देश्य दलित साहित्यको सौन्दयशास्त्र प्रस्तुत गर्ने नभएर सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गतको एक शीषकका बारेमा सामान्य जानकारी गराउने हो ।

तारालाल श्रेष्ठ (२०६८) को **शक्ति, स्रष्टा र सबल्टर्न** नामक किताबमा सीमान्तकृत समुदाय, उनीहरूको इतिहास र साहित्यको त्यसमा प्रभावका बारेमा अध्ययन भएको देखिन्छ । उनले आफ्नो प्रस्तुत पुस्तकमा दलित समुदायलाई पनि सीमान्तकृत वा सबाल्टर्न वर्गकै रूपमा चिनाउँदै नेपाली समाजको सामाजिक संरचनाका परिप्रेक्ष्यमा सम्भ्रान्त वा सामन्ती वर्गले दलितहरूमाथि कसरी आफ्नो प्रभुत्वशाली विरासत कायम गरी राखेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्दै सचेत समुदायले इतिहास विहीन अवस्थामा रहेको यो समुदायको इतिहास लेखनका दिशामा गरेका कार्यहरूको बारेमा जानकारी प्रस्तुत गरेका छन् । यस

कार्यमा उनले नेपाली साहित्यमा सबाल्टर्न वर्गलाई कसरी सम्बोधन गरिएको छ भन्ने प्राज्ञिक प्रश्नको उत्तर खोज्ने क्रममा साहित्यपरम्परामा लेखिएका कृतिहरूले दलितहरूलाई गरेको सम्बोधन, दिएको स्थान र प्रस्तुत भएको पहिचान र प्रतिनिधित्वको सवालका बारेमा पनि सङ्क्षिप्त चर्चा गरेका छन् । उनको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्रको अवधारण निर्माणका तहमा सामान्य सहयोग पुऱ्याएको भए पनि उनको उद्देश्य लिङ्ग, जाति, भूगोल, आर्थिक अवस्था आदि विभिन्न कारणले सीमान्त अवस्थामा रहेको सम्पूर्ण वर्गको अध्ययन र त्यसको सैद्धान्तिक पक्षको विमर्श गर्नु रहेको देखिन्छ ।

दुर्गादत्त अधिकारी (डी.डी.) ले **प्रज्ञा** (पूर्णाङ्क १०६) मा 'शरद पौडेलका उपन्यासमा दलित सौन्दर्य' शीर्षकमा समालोचनात्मक लेख प्रकाशित गराएका छन् । अधिकारीले यस लेखमा साहित्यको दलित सौन्दर्यशास्त्रका बारेमा विवेचना गर्दै शरद पौडेलका **लिखे** र **सिमाना वारिपारि** उपन्यासले प्रस्तुत गरेको दलित सौन्दर्यको पहिचान गरेको छन् । यी उपन्यासहरूमा अन्तर्निहित दलित सौन्दर्यको पहिचान गर्नका लागि उनले कथ्य, पात्र, विचार र भाषिक आधारमा उपन्यसको विश्लेषण गरेका छन् । उनले यस लेखमा पौडेलका दुबै उपन्यासहरूले पश्चिम नेपालको पर्वत बाग्लुङ जिल्लाका दुर्गम गाउँहरूमा विद्यमान जातीय विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको कठानाईको अभिव्यक्ति दिएको बताएका छन् । यी उपन्यासहरूमा पहिलो लिखे उपन्यासले उज्यालो भविष्यको सङ्केत गरेर टुङ्गिएको छ भने दोस्रो सिमाना वारिपारि उपन्यास निराशामा पुगेर सकिएको निचोड अधिकारीको रहेको छ । उनेको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा उपन्यासमा दलित चेतना पहिचान गर्न निर्माण गरिएको अवधारणा निर्माण र उपन्यास विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको भए पनि यस कार्यको प्रमुख उद्देश्य प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका केन्दीयतामा पौडेलका उपन्यासको विश्लेषण गर्ने भने होइन ।

नीता पन्थी (२०६८) ले **शरद पौडेलको उपन्यासकारिता** शीर्षकमा स्नातकोत्तर शोधकार्य गरेकी छन् । उनले यस कार्यमा दलितका विषयमा उपन्यास लेख्ने उपन्यासकारको साहित्यिक परिचय प्रस्तुत गर्दै उनका लिखे र सीमाना वारिपारि उपन्यासहरूको विश्लेषण गरेकी छन् । उनले यहाँ उपन्यासहरूलाई यसको शास्त्रीय सैद्धान्तिक त□वका आधारमा विश्लेषण गर्दै पौडेलका यी दुबै उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको बताएकी छन् । उनले यस शोधकायमा नेपालको पर्वत-बाग्लुङ क्षेत्रका अछूत जातिका मानिसहरूको विकराल अवस्थाको चित्रण गरिएका पौडेलका यी दुबै उपन्यासहरू जातीय मुक्तिको मुख्य उद्देश्य राखेर लेखिएका भए पनि लिखेमा यो उद्देश्य केही हदसम्म पुरा भएको छ तर दोस्रो उपन्यासमा भने उद्देश्य प्राप्तिका लागि चयन गरिको मार्ग नै गलत रहेको निचोड दिएकी छन् । उनको यस कार्यले प्रस्तुत शोधका क्रममा उपन्यास विश्लेषणका तहमा सामान्य

सहयोग पुऱ्याएको भए तापनि उनको शोधको उद्देश्य शरद पौडेका उपन्यासमा दलित सौन्दर्य पहिचान गर्ने होइन ।

डिजन भट्टाराई (२०६८) ले मार्क्सवादी नेपाली उपन्यासका मूल प्रवृत्ति (२०३६-२०६४) शीर्षकमा विद्यावारिधि शोध कार्य सम्पन्न गरेका छन् । उनको यस कार्यमा वि.सं २०३६ साल देखि २०६४ सम्म लेखिएका मार्क्सवादी उपन्यासहरूका मूल प्रवृत्ति मध्ये जातीय भेदभाव र त्यस बिरुद्धको चेतना पनि एक रहेको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ उनले **जुठे नयाँ घर** (२०५८) र **लिखे** (२०५९) लाई जातीय असमानतको बिरुद्धमा लेखिएका मार्क्सवादी उपन्यासका रूपमा प्रस्तुत गर्दै **लिखे** उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । उनले यहाँ विवेच्य उपन्यासमा रहको मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनका साथै त्यसमा रहको दलित चेतनालाई पहिचान गर्ने प्रयास गरेका छन् । उनको यस अध्ययन कार्यले प्रस्तुत शोध कार्यमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको इतिहास लेखन र लिखे उपन्यासको विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

धनकुमारी सुनार (२०६९) ले **संस्कृति** नामक पत्रिकामा 'सृजनात्मक आन्दोलनमा दलित स्रष्टाहरूको योगदान' शीर्षकको लेख प्रकाशित गराएकी छन् । उनले यस लेखमा नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलितहरूलाई विषय बनाएर लेखिएको साहित्यको संक्षिप्त अभिरेखाङ्कन गर्ने प्रयास गरेकी छन् । यस लेखमा सुनारले दलित साहित्यको रचना गर्ने दलित र गैर दलित दुबै समुदायका साहित्यकार र तिनका कृतिहरूका बारेमा सामान्य जानकारी दिँदै दलित साहित्यको इतिहास पहिल्याउने जमर्को गरेकी छन् । दलित साहित्यको लेखनको आरम्भदेखि वर्तमानसम्मको अवधिमा लेखिएका कृतिहरूको सूची प्रस्तुत गर्दै लेखकले यहाँ सृजना, साहित्य र कलाका क्षेत्रमा दलित समुदायबाट भएका प्रयासहरूलाई देखाएकी छन् । उनको यस लेखले प्रस्तुत शोधकार्यमा इतिहास लेखन र सूचना सङकलनका क्रममा सहयोग पुर्‍याएको छ ।

भोलानाथ ओझा (२०६९) ले **शरद पौडेलका उपन्यासमा दलित चेतना** शीर्षकमा दर्शनाचार्य तहको शोधकार्य गरेका छन् । यसमा उनले नेपाली समाजमा जातीय भेदभावको इतिहास र वर्तमान अवस्था केलाउँदै साहित्यमा दलित चेतनाको सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माण गरेका छन् र त्यसैका आधारमा शरद पौडेलले रचना गरेका लिखे र सिमानवारिपारि शीर्षकका दुई ओटा उपन्यासको विश्लेषण समेत गरेका छन् । ओझाको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली समाजमा वर्ण व्यवस्थाको ऐतिहासिक सन्दर्भ, दलित साहित्यको सैद्धान्तिक आधार निर्माणका सथै उपन्यास विश्लेषणका तहमा समेत सहयोग पुऱ्याएको छ तर उनको यस कार्यको उद्देश्य समग्र नेपाली उपन्यास परम्परामा दलित सौन्दर्यको विवेचना गर्ने भने होइन ।

डी.डी. अधिकारी (२०७०) को **साहित्यिक अध्ययन : पद्धति र प्रयोग** नामक समालोचना सङ्ग्रहमा दलित विषयमा लेखिएको जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा केन्द्रित रहेर 'सांस्कृतिक अध्ययन : पद्धति र प्रयोग' शीर्षकको समालोचना प्रकाशित भएको छ । यस समालोचनात्मक रचनामा अधिकारीले सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक मान्यताका बारेमा चर्चा गर्दै उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । उपन्यासमा दलित सौन्दर्य पहिचानका लागि आवश्यक मानिएका कथ्य, पात्र र विचारलाई अधिकारीले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय संस्कृति पहिचानको अधार बनाएका छन् । उनले यहाँ विवेच्य उपन्यासलाई नेपाली समाजमा रहेको जातीय समस्या र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतालाई मुख्य कथावस्तु बनाएर त्यसै समुदायका मानिसहरूको केन्द्रीयतामा रचना गरिएको दलित विषयक कृतिका रूपमा चिनाएका छन् । वैचारिक रूपमा अलि कमजोर देखिएर पनि उपन्यासले दलितको जीवनलाई यथार्थपरक र मार्मिक रूपमा चित्रण गर्न सक्षम भएको निचोड उनको रहेको छ । उनको यस कार्य प्रस्ततु अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा उपन्यास विश्लेषणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

राजेन्द्र महर्जन (२०७०) ले **दलित सौन्दर्य-बोध** नामक कृतिमा 'इतिहासको क्यानभासमा दलित सौन्दर्य' शीर्षकको रचना प्रकाशित गराएका छन् । दलित साहित्य, इतिहास, चेतना र सौन्दर्यका विविध पक्षमा लेखिएका रचनाहरूको सङ्कलन गरिएको कृतिमा प्रकाशित महर्जनको यस लेखमा दलित र शूद्रको उत्पत्तिदेखि लिएर नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय स्वरूपका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसका साथै प्रस्तुत लेखमा दलित वर्ग समुदायमा आफ्नो मुक्तिका लागि नेपाली समाजमा गरेको सङ्घर्षको इतिहासको पनि सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको पाइन्छ । यसमा लेखकले साहित्यमा दलित चेतना वा सौन्दर्य पहिचानको सैद्धान्तिक अवधारणाका पक्षमा पनि विमर्श गरेका छन् । उनले यस लेखमा साहित्यको दलित सौन्दर्य चिन्तनलाई मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताकै सापेक्षमा चिनाउँदै समाजमा विद्यमान जातीय समस्या वर्ग सङ्घर्षको फलकमा वर्ण सङ्घर्ष चलाएर मात्र समाधान गर्न सकिने निचोड दिएका छन् । उनको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा सैद्धान्तिक अवधारण निर्माणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

समता फाउन्डेसनले प्रकाशित गरेको **दलित सौन्दर्य-बोध** (२०७०) नामक कृतिमा प्रकाशक संस्थाका अध्यक्ष समेत रहेका पदम सुन्दासको 'दलित साहित्यको नलेखिएको इतिहास' शीर्षकको समालोचनात्मक रचना प्रकाशित भएको देखिन्छ । यस लेखमा सुन्दासले साहित्यको दलित सौन्दर्य चिन्तनका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गर्दै नेपाली साहित्यमा दलित लेखनका विषयमा विमर्श गरेका छन् । उनले यस लेखमा नेपाली समाजमा रहेको सामन्तवादी सोच र उच्च जातीय अहङ्कारका कारण दलित साहित्य ओझेलमा परेको बताउँदै दलित साहित्यको उचित लेखन र मूल्याङ्कन हुनु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।

यस लेखमा उनले नेपाली साहित्यमा दलित साहित्य लेखनको इतिहासको समेत विमर्श गर्दै दलित साहित्य मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनकै सापेक्षतामा लेखिन कुरा बताएका छन् । उनको यस कार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा इतिहास लेखन र अवधारणा निर्माणका तहमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

ईश्वरचन्द्र ज्ञवाली (२०७०) को **दलित सौन्दर्य-बोध** नामक कृतिमा 'साहित्यमा दलित सौन्दर्य र सौन्दर्य-बोध' शीर्षकको समालोचना प्रकाशित भएको छ । यसमा उनले उत्पीडनको सांस्कृतिक पक्षको पहिचान गर्दै दलित साहित्यमा सौन्दर्य पहिल्याउने प्रयास गरेका छन् । यसका साथै उनले सौन्दर्य सही अन्तर्वस्तु प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा मार्क्सवाद वा प्रगतिशील चिन्तनले मात्र सौन्दर्यलाई साँचो अर्थमा प्रस्तुत गर्न सक्ने बताएका छन् । यसमा उनले कवितामा सौन्दर्य-त□व पहिल्याउँदै नेपाली कवितामा देखिएको दलित सौन्दर्यलाई सङ्क्षिप्त रूपमा अभिरेखाङ्कान गर्ने कार्य गरेका छन् । उनको यस लेखले प्रस्तुत शोधकार्यमा अवधारणा निर्माणका तहमा सामान्य सहयोग पुऱ्याएको छ ।

भोलानाथ ओझा (२०७०) को **दलित सौन्दर्य-बोध**मा 'नेपाली भाषाको साहित्यमा दलित-चेतना' शीर्षकको लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । यस लेखमा ओझाले दलित साहित्य र साहित्यमा दलित-चेतनाका बारेमा विमर्श गरेका छन् । यसमा उनले दलित साहित्यको परिभाषा समेत प्रस्तुत गरेका छन् । यसका साथै प्रस्तुत लेखमा उनले नेपाली साहित्यका विविध विधामा अभिव्यक्त भएको दलित चेतना पहिचान गरेका छन् । उनको यस कार्यबाट प्रस्तुत अनुसन्धानका तहमा सिद्धान्त निर्माण तथा इतिहास लेखनमा सामान्य सहयोग लिइएको छ ।

सङ्गीतस्रोता (२०७०) ले समता फाउन्डेसनद्वारा प्रकाशित **दलित सौन्दर्य-बोध** नामक पुस्तकमा 'दलित सौन्दर्यशास्त्रका आधार' शीर्षकको रचना प्रकाशित गराएका छन् । यस आलेखमा उनले सौन्दर्यशास्त्र र दलित सौन्दर्य-दृष्टिको विमर्श गर्दै सर्वप्रथम सौन्दर्यशास्त्रलाई चिनाएका छन् । यसैमा उनले सौन्दर्य-दृष्टि निर्माणको आधार समेत पस्केका छन् । यस लेखमा उनले दलित सौन्दर्यलाई परम्परित सौन्दर्यभन्दा पृथक दृष्टिकोणका रूपमा चिनाएका छन् र यसलाई मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणको फलकमा समेट्ने यत्न पनि गरेका छन् । उनको यस कार्यले प्रस्तुत अनुसन्धानमा दलित चेतनाको सैद्धान्तिक अवधारण निर्माण गर्ने क्रममा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

उल्लिखित कार्यहरूका अतिरिक्त प्रगतिवादी र दलित समस्यालाई मुख्य विषय बस्तु बनाएर लेखिएका नेपाली उपन्यासहरूका बारेमा यथेष्ट मात्रमा अध्ययन कार्यहरू यस पूर्व नै सम्पन्न भई सकेका छन् । कृति र व्यक्तिको विश्लेषण र मुल्याङ्कन गर्ने मुख्य उद्देश्यले सम्पन्न भएका यी सबै कार्यहरूमा दलित चेतनाको मात्रै अध्ययन अध्ययन अत्यन्तै कम

भएको छ र भएकामा पनि एउटा मात्र कृति र त्यसको पनि कुनै विशेष पक्षको मात्र अध्ययन भएको छ । प्रस्तावित शोधकार्यले भने आरम्भदेखि आजसम्म लेखिएका दलित समस्या र मुक्तिलाईको सन्दर्भमा मुख्य विषयवस्तु बनाएका सम्पूर्ण उपन्यासहरूको अध्ययन गर्ने उद्देश्य बोकेको छ । यसका लागि दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रको अवधारणात्मक स्वरूप वा ढाँचाको निर्माण पनि प्रस्तुत कार्यमा गरिएको छ ।

!=% ;fdu|L ;ª\sng ljlw tyf ljZn]if0f 9fFrf

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीको सङ्कलन गर्न तथा प्रतिनिधि छनोट गरिएको उपन्यासहरूको विश्लेषण गर्नका लागि आवश्यक पर्ने विधि र सैद्धान्तिक अवधारणाको सङ्क्षिप्त परिचय तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

!=%=! ;fdu|L ;ª\sng ljlw

प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यसँग सम्बन्धित रहेका वा नेपाली साहित्यमा लेखिएका प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा रहेको दलित चेतनाको निरूपण गर्ने प्राज्ञिक समस्याको समाधानका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस कार्यमा उपन्यास पठन समस्यासँग सम्बन्धित रहेका सामग्रीहरू प्राथमिक स्रोतका सामग्रीहरू हुन् भने विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेका पूर्व अध्ययनका सामग्रीहरूलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा रहेका छन् । यसका साथै आवश्यकताअनुसार सम्बद्ध क्षेत्रका विभिन्न विद्वान्, प्राध्यापक, समालोचक एवम् उपन्यासकार स्वयम्बाट पनि जानकारी लिइएको छ ।

!=%=@ blnt ;flxTosf] ljZn]if0f 9fFrf

‘दलित’ शब्दको कोशीय अर्थ दमन गरिएको, थिचिएको, कुल्चिएको वा नष्ट गरिएको भन्ने हुन्छ । तर वर्ग विश्लेषणका तहमा प्रचलित सामाजिक अर्थका दृष्टिले भने यसलाई समाजमा हक इज्जत र प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न नसकेको जाति वा समूह, सामाजिक व्यवस्थाको असमानताले सोसिएको वा पछि परेको वर्गका रूपमा चिनाइन्छ । यस शब्दलाई हिन्दू वर्ण व्यवस्था अनुसार अछुत जातिका रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन आजभोलि बढेको छ । व्यापक अर्थमा सम्पूर्ण शोषित वर्गलाई दलित वर्गमा राख्ने प्रचलन पनि नभएको होइन तर आजभोलि यसलाई व्यापक अर्थमा नभएर अछुत जातिमा नै रूढ गर्ने प्रचलन बढी प्रयोगमा छ । नेपाली समाजका सन्दर्भमा यसले जातीय छुवाछुत र विभेदमा परेको सम्प्रदायको स्वपहिचान जातीय छुवाछुत र विभेदको अन्त्य र समतामूलक समाजको स्थापना गर्नका लागि भइ रहेको सङ्घर्षको प्रतिनिधित्व गर्छ । जातीयताका अधारमा शोषणको मार खेप्न

विवश भएको दलित वर्गको मुक्तिको लागि आज विभिन्न राजनीतिक दल, तिनका भ्रातृ सङ्गठन र सङ्घसंस्थाहरू क्रियाशील छन् । वर्गीय समाजमा रहेका सम्पूर्ण असमानताहरूको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माणमा क्रियाशील कम्युनिस्ट पार्टी र तिनका भ्रातृ सङ्गठनहरूको सक्रियतालाई दलित मुक्तिको महत्वपूर्ण सहयोगी कदमका रूपमा हेर्न सकिन्छ । तर नेपालका सन्दर्भमा कम्युनिस्ट पार्टीहरूले पनि दलित समस्यालाई सही रूपमा उठाउन नसकेको अवस्था तिनीहरूका राजनीतिक दस्तावेजको अध्ययन गर्दा प्रस्ट हुन्छ (भट्टराई, २०६१, पृ. ८१) । नेपालमा कम्युनिष्ट पार्टीको स्थापनासँगै जातीय समस्यालाई सम्बोधन गर्ने परम्परा पाइए पनि यसलाई वास्तविक रूपमा विश्लेषण गर्ने कार्य भएको पाइन्न । दलितहरूका समस्यालाई वर्ग मुक्तिको समग्र प्रक्रियाबाट मात्र नहेरी यसलाई सचेततापूर्वक छुट्टै समस्याका रूपमा हेरिनु पर्ने आवश्यकताको बोध भएको छ । यसको अर्थ वर्गीय मुद्दालाई छोडेर जातीय मुद्दामा केन्द्रित हुने भन्ने होइन । दलित समस्यालाई वर्ग सङ्घर्षसँगै सचेत भएर छुट्टै रूपमा उठाउँदा त्यो बढी प्रभावकारी हुन्छ भन्ने हो । दलित मुक्तिलाई सम्पूर्ण वर्ग मुक्तिसँग नजोडेर यसलाई छुट्टै समस्याका रूपमा उठाउनु पर्ने आवश्यकताको पूर्तिका केही प्रयासहरू नेपाली समाजमा भएका भए पनि यसले अवश्यक गति लिन भने सकेको छैन । दलित वर्गका समस्याहरूलाई वर्ग मुक्तिसँग मात्र नजोडेर छुट्टै समस्याका रूपमा उठान गर्नु र उनीहरूको मुक्तिका पक्षमा छुट्टै आन्दोलन पनि उठाउनु पर्ने आवश्यकताको बोध आजभोली हुन थालेको छ । किनकी दलित वर्ग शोषितभित्रको पनि शोषित वर्ग हो । त्यसकारण वर्गीय क्रान्ति सफल भए पछि पनि दलित समस्या उस्तै रहन सक्ने खतरा पनि हुन सक्छ ।

सम्पूर्ण अछुत जातजाति, मजदुर, भूमिहीन किसान लगाायत वर्गीय शोषणमा परेका जनताको मुक्तिका लागि लेखिने साहित्य नै दलित साहित्य हो । नेपाली साहित्यको समालोचनात्मक प्रणालीमा दलित साहित्यका बारेमा छुट्टै चर्चा त्यति भएको छैन । तर भारतीय साहित्यमा यसको चिन्तन परम्परा सुदीर्घ बनि सकेको छ । त्यहाँ दलित साहित्यलाई चिनाउने क्रममा विद्वान्हरूले दलितहरूले नै आफ्नो पीडाको अभिव्यक्ति गर्दै मुक्तिको अपेक्षा साथ लेखिएको साहित्य र गैर दलितहरूले दलित मुक्तिका पक्षमा लेखेको साहित्य गरी मुख्य दुई मतहरू प्रस्तुत गरेका छन् (वाल्मीकि, ई. २००९, पृ. १४) । दलितका दुःख, अप्ठ्यारो, दासता, अधःपतन, उपहासका साथै दरिद्रताको कलात्मक चित्रण र त्यसबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने सञ्चेतनायुक्त साहित्यलाई नै दलित साहित्य भनिन्छ (भट्टराई, २०६१, पृ. १७) । दलित साहित्यमा समाजबाट तल्लो जातको रूपमा अपहेलित दलितहरूको मुक्तिको आकाङ्क्षा राखिन्छ वा सांस्कृतिक शोषणका विकृत रूपहरूको रूपान्तरणको चाहाना व्यक्त गरिएको हुन्छ । दलितहरूको अधिकारप्राप्तिको लडाइँमा उनीहरूकै सङगठित र एकीकृत आवाजलाई यस्तो साहित्यमा प्रस्तुत गरिन्छ । दलित साहित्य र

साहित्यकार जाति व्यवस्थाको सोपानक्रम भङ्ग गर्न चाहन्छ र सबैभन्दा तल पारिएको जाातिलाई अरू जातिसरह सबै प्रकारका हक अधिकार दिलाउन सङ्घर्षरत रहन चाहन्छ (भट्टराई, २०६१, पृ. १७) । उनहरूको मूल अभीष्ट समाजको मूलधारबाट बाहिर रहेको समुदायलाई सामाजिक संरचनाको मुख्य धारमा ल्याउने रहेको हुन्छ ।

उत्पादनका साधनहरूमा आफ्नो पहुँच पुऱ्याएको शोषक वर्गले जातीय स्वरूपको अवधारणा ल्याएर मानव-मानवबीचमा तह सिर्जना गर्ने र विभेदको पर्खाल ठड्याउने कार्य परापूर्वकालदेखि नै गर्दै आएको छ । मानव अस्तित्व माथि नै प्रश्नचिह्न उठ्ने गरी धर्म संस्कृतिको नाममा गरिब वर्गमाथि शोषण गर्ने एउटा आधार जातीय संरचना पनि हो । जातीयतालाई आधार बनाएर कथित दलित वर्गलाई सधैंभरि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीलगायत सामाजिक संरचनाको उपल्लो स्थानमा पुग्नै नसक्ने गरी नेपाली समाजमा शोषण गरिएको छ । यसरी समाजमा वर्गीय दृष्टिले निम्न, भूमिहीन, मजदुर, श्रमिक, सामाजिक दृष्टिले उपल्लो वर्गबाट उत्पीडित वा दलनमा परेको वर्ग नै दलित वर्गको रूपमा नेपाली समाजमा देखिएको छ । समाजमा रहेको यही यथार्थको प्रस्तुति र त्यसको मुक्तिको अपेक्षा सहित लेखिएको साहित्यलाई नै दलित साहित्य मान्नु उपयुक्त हुन्छ ।

!=^ zf]wsfo{sf] cf}lrTo tyf dxŒj

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान असमानताका विभिन्न रूपहरूका विरुद्धमा विद्रोही आवाज उठाउँदै सामाजिक रूपान्तरणको अपेक्षा गर्दै आइरहेको छ । यसक्रममा यसले हिन्दू वर्णव्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीय भेदभावको यथार्थलाई देखाउँदै जातीय समानातका पक्षमा समेत आवाज उठाउने काम गरेको छ । समाजमा निम्न तथा अछूत जातिका रूपमा लिइएको दलित समुदायको पक्षपोषण गर्दै प्रगतिवादी उपन्यासहरूले लेख्ने क्रम सुदीर्घ बन्ने बाटोतर्फ लम्किरहेको छ तर नेपाली साहित्य सामालोचना तथा शोधका क्षेत्रमा यस्तो प्रवृत्ति भएका उपन्यासहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण खाली मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनकै दृष्टिकोणबाट मात्रै हुँदै आइरहेको छ । वर्गका साथै वर्णका कारणले पनि उत्पीडित बनेको दलित समुदायको मुक्ति वर्गीय दृष्टिकोणबाट मात्रै हुन नसक्ने दृष्टिबाट लेखिएका यस्ता उपन्यासकोहरूको विश्लेषण गर्दा विशेष ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक छ । यस्ता उपन्यासहरूमा दलित सौन्दर्यको उठान कसरी गरिएको छ र त्यसको अन्त्यको बाटो कुन रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरातर्फ दृष्टि दिँनु नितान्त आवश्यक छ र यो प्राज्ञिक समस्या पनि हो । प्रस्तुत शोधकार्यमा यहि प्राज्ञिक समस्याको समाधान गर्ने प्रयास गरिएकाले यसलाई औचित्यपूर्ण कार्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै यस क्षेत्रमा रुचि राख्ने जोसुकैलाई यो मह□वपूर्ण कार्यका रूपमा देखिन्छ ।

!=& zf]wsfo{sf] ;Ldfª\sg

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासले छ दशकभन्दा बढी समय पार गरिसकेको छ र यस क्रममा विभिन्न प्रकार उपन्यासहरू लेखिएका छन् । उत्पीडित वर्ग समुदायका पक्षमा लेखिने यस्ता प्रगतिवादी उपन्यासहरूले दलितका समस्यालाई उठाएर त्यसको समाधान गर्ने प्रयास पनि गर्दै आइरहेका छन् । यस्ता उपन्यासहरूको सङ्ख्या पनि प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा उल्लेखनी रहेको छ । यस शोधकार्यमा प्रगतिवादी सौन्दर्य चिन्तनको प्रक्षेपण गर्ने उद्देश्यका साथ लेखिएका सबै कृतिहरूको विश्लेषणात्म अध्ययन गरिएको छ । यस क्षेत्रका सबै उपन्यासहरूको संक्षिप्त परिचयात्मक टिप्पणी प्रस्तुत गर्दै प्रतिनिधि उपन्यासहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । वि.सं. २०११ सालदेखि २०७० सालसम्म प्रकाशित भएका प्रगतिवादी र दलित सौन्दर्य दुबैको अभिव्यक्ति गरिएका उपन्यासहरूमध्ये यस कार्यमा प्रगतिवाद र दलित सौन्दर्य दुबै धाराको आमन्त्रण गरेको **को अछूत ?**, **जुठेको नयाँ घर**, **लिखे**, **सिमाना वारिपारि**, **जूनकीरीको सङ्गीत** र **रक्त-मिश्रण** उपन्यासलाई यस क्षेत्रका प्रतिनिधि उपन्यासका रूपमा चयन गर्दै तिनीहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । यो पक्ष प्रस्तुत शोधकार्यको सीमाका रूपमा रहको छ ।

!=* zf]wk|aGwsf] ¿k/]vf

यस शोधकार्यबाट निर्माण भएको शोधप्रबन्धलाई सुव्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि यसलाई निम्न लिखित परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : दलित चेतनाको अवधारणा र उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा

तेस्रो परिच्छेद : दलित चेतना अभिव्यक्त प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको सर्वेक्षण

चौथो परिच्छेद : प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको कथावस्तुमा दलित चेतना

पाँचौं परिच्छेद : प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको पात्रविधानमा दलित चेतना

छटौं परिच्छेद : प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको परिवेशयोजनामा दलित चेतना

सातौं परिच्छेद : प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको विचारत□वमा दलित चेतना

आठौं परिच्छेद : प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको भाषाप्रयोगमा दलित चेतना

नवौं परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

उल्लिखित परिच्छेदहरूमा आवश्यकताअनुसारका उपशीर्षकहरू विभाजन गरिएको र शोधप्रबन्धको अन्त्यमा शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा प्रयोग गरिएका औपचारिक कृतिहरू, पूर्व अध्येताका अध्ययन कार्यहरू लगायातका सामग्रीहरूलाई सन्दर्भग्रन्थसूचीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

bf];|f] kl/R5]b

blnt r]tgfsf] cjwf/0ff / pkGof; ljZn]if0fsf] 9fFrf

@=! ljjifok|j]z

नेपाली उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको दलित चेतना पहिचानको सिद्धान्त निर्माण नै यस कार्यको मुख्य विषय हो । उपन्यासमा अभिव्यञ्जित दलित चेतना पहिचानको आधार वा सिद्धान्त निर्माण गर्नका लागि कार्यमा दलित शब्दको कोशीय अर्थ र सामाजिक तात्पर्यको परिचय दिँदै नेपाली समाजमा विद्यमान वर्ण व्यवस्थाको सङ्क्षिप्त इतिहास प्रस्तुत गरिएको छ । यसपछि नेपाली समाजमा सञ्चालित दलित मुक्तिको आन्दोलनको खोजविन गरिएको छ । साहित्यमा दलित चेतना भनेको के हो ? यसको सैद्धान्तिक धारण के कस्तो छ ? र साहित्यमा दलित चेतना पहिचानका आधार के के हुन सक्छन् भन्ने कुराको छानविन गरिएको छ । यसका साथै यहाँ नेपाली उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको दलित चेतना पहिचाानका लागि उपन्यास विश्लेषणका आधार समेत निर्धारण गरिएको छ ।

@=@ blnt r]tgfsf] cjwf/0ff

दलित चेतनाको अवधारण बुझ्नका लागि सबैभन्दा पहिला यस शब्दको आर्थिक सन्दर्भलाई बोध गर्नु आवश्यक हुन्छ । यहाँ दलित शब्दलाई चिनाउनका लागि यस शब्दलाई कोशले दिएको अर्थ र समाजमा प्रचलित यसको अर्थका बारेमा विमर्श गरिएको छ ।

@=@=! blnt zAbsf] sf]zLo cy{ / ;fdflhs tfTko{

दलित तत्सम शब्द हो । यस शब्दको निर्माण संस्कृतको 'दल' धातुमा 'इत' प्रत्यय लागेर भएको हो, जसको अर्थ फुटाउनु, टुक्रा टुक्रा पार्नु र कुल्चनु भन्ने हुन्छ । नेपाली समाजमा भने सामाजिक संरचनाले निर्माण गरेको वर्ण व्यवस्था र त्यसैमा निर्मित मानसिकताका तहमा पानी नचल्ने जाति समुदायलाई चिनाउने शब्दका रूपमा यसलाई अर्थ लगाउँदै आइएको पाइन्छ । यस शब्दलाई विभिन्न भाषाका शब्दकोशहरूले प्रदान गरेको आर्थिक तहका सन्दर्भहरूलाई प्रस्तुत गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ । यसका साथै शब्दकोशले दिने अर्थ र सामाजिक तहमा प्रचलित आर्थिक सन्दर्भको पहिचान गरी प्रजोजनपरकता स्थापित

गर्नु पनि यस कार्यकालागि उपयुक्त कार्य देखिएकाले यहाँ यस शब्दको शब्दकोशले बताउने शाब्दिक अर्थ र समाज प्रचलित यसको सामाजिक तात्पर्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

s_ blnt zAbsf] sf]zLo cy{

'दलित' शब्दको विभिन्न प्रकारका शब्दकोशहरूले दिएको अर्थ नै यसको कोशीय अर्थ हो । ती शब्दकोशहरूले यस शब्द वा यसकै पर्यायवाची शब्दका रूपमा अन्य शब्दका माध्यमबाट पनि दलित शब्दको शाब्दिक अर्थ लगाउने प्रयास गरेका छन् । यस शब्दलाई **नेपाली बृहत् शब्दकोश** (२०४०) ले *१. फग्ल्याँटैफग्ल्याँटा पारिएको, दलिएको । २. दमन गरिएको, थिचिएको, कुल्चिएको । ३. विध्वंस गरिएको, नष्ट गरिएको । -वर्ग- ना. समाजमा हक, इज्जत र प्रतिष्ठा समान रूपले पाउन नसकेको जाति वा समूह, सामाजिक व्यवस्थाको असमानताले सोसिएको वा पछि परेको जनसमुदाय ।* (पृ. ६३८) भनेर चिनाएको पाइन्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशले दिएको यस प्रकारको अर्थले दलित शब्दको शाब्दिक अर्थका साथै नेपाली भाषिक समुदायले प्रयोग गर्ने यस शब्दले प्रदान गर्दै आइ रहेको प्रयोजनपरक आर्थिक सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ । यसै गरी हेमाङ्गराज अधिकारी प्रधान सम्पादक र बद्री विशाल भट्टराई सम्पादक रहेको **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश** (२०६८) मा दलित शब्दको अर्थ *दलित-/दलित्/ (तत्स.) ।दल्+इत। वि. १. अर्काको थिचोमिचोमा परेको, अरूद्वारा सताइएको, समाजमा इज्जत वा प्रतिष्ठा नपाएको (उदा. दलित वर्ग, दलित जाति, दलित उत्थान) २. थिचिएको, किचिएको, मिचिएको (उदा. पददलित, हस्तदलित)* (पृ. ४८६) भनेर दिइएको छ । प्रयोगात्मक शब्दकोशले प्रदान गरेको यस अर्थले दलित शब्दलाई जाति विशेषका रूपमा मात्र नभएर समग्रतामा समाजमा अधिकार प्राप्त गर्न नसकेको वर्ग समुदायलाई चिनाउने प्रयास गरेको पाइन्छ । अधिकारबाट वञ्चित भएको वा पारिएको पिछडा वर्ग समुदाय नै दलित हो भन्ने अर्थ यी दुबै शब्दकोशले प्रदान गरेको यस शब्दको अर्थमा निहित रहेको देखिन्छ ।

अक्सपोर्ड डिक्सनेरी (इ. २००१, सम्पा. जुडि पेर्सल) ले दलित शब्दको अर्थ 'भारतको परम्परागत जाति, जो तल्लो जातिका रूपम चिनिन्छ' (पृ.३६१) भनेर दिएको छ । यसै शब्दकोशले दलित शब्दको अङ्ग्रेजी अनुवादका रूपमा स्केजीअल शब्दलाई चिनाउँदै यसको अर्थ 'भारतमा अछूत जातिका रूपमा रहेको तल्लो जात, जसलाई निश्चित क्षेत्रमा आरक्षणको व्यवस्था गरी सामाजिक मूलधारमा ल्याउने प्रयास गरिएको' (पृ. १२७९) भन्ने दिएको छ । अक्सपार्डले दिएको यस शब्दको अर्थलाई हेर्दा यसले भारतमा रहेको जातीय भेदभावमा परेको तल्लो जातिका रूपमा यसलाई चिनाएको पाइन्छ । यही शब्दकोशले दलित शब्दकै पर्यायवाची शब्दका रूपमा अन्टचेवल (अछूत) शब्दको अर्थ 'हिन्दू धर्म वा धार्मिक समुदायको सबैभन्दा तल्लो जाति, जातीय प्रणालीभन्दा बाहिरको व्यक्ति, परम्परागत रूपमा उपल्लो जातिले तल्लो वा अछूत भनि परिभाषित गरी दिएको जाति (पृ. १५७४) भनेर दिएको छ । यहाँ जुनसुकै शब्दलाई जसरी अर्थ्याएको पाइएतापनि यस शब्दले समाजमा तल्लो भनेर चिनिएको जाति विशेषलाई नै बोध गराएको देखिन्छ । दलित शब्दको

शाब्दिक अर्थ नै प्रदान गर्ने सन्दर्भमा संस्कृत-हिन्दी-अङ्ग्रेजी शब्दकोशले ‘माडिएको, पिसिएको’ (पृ. २६५), अङ्ग्रेजी हिन्दी कोशले ‘पददलित’ (पृ. १६८), प्रचारक हिन्दी शब्दकोशले ‘दमनद्वारा शान्त पारिएको’ पृ. ३८८) र बृहत् अंग्रेजी हिन्दी कोश (भाग १) ले ‘हरिजन, अछूत जातिहरू’ (पृ. ५०४) भन्दै दलित शब्दको अर्थलाई स्पष्ट पर्ने प्रयास गरेका छन् ।

यी विभिन्न प्रकारका शब्दकोशहरूले प्रस्तुत गरेको अर्थलाई दृष्टि दिँदा दलित शब्दको अर्थ कुनै न कुनै रूपमा समाजमा अधिकारबाट वञ्चित पारिएको वा अछूतका रूपमा चिनिएको तल्लो जाति समूह भन्ने नै हुन आउँछ । भारतीय समाजमा प्रचलित रहेको हिन्दू वर्ण व्यवस्थाले निर्माण गरेको जाति व्यवस्था कै प्रतिलिपि स्वरूपका रूपमा नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको जातीय विभाजनमा तल्लो जाति बोधक शब्दका रूपमा दलित शब्दको प्रयोग हुँदै आएको छ र यस अर्थ सन्दर्भलाई नै यी शब्दकोशीय अर्थ सन्दर्भले बुझाउने प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

v_ blnt zAbsf] ;fdflhs tfTko{

समाजमा दलित शब्द को र केका लागि प्रयोग गरिन्छ र त्यसले सामाजिक परिपाटि वा मानसिकताका तहमा के कस्तो अर्थ सम्प्रेषण गर्छ भन्ने कुरा यस शब्दले प्रदान गर्ने सामाजिक तात्पर्यसँग सम्बन्धित छ । कोशीय अर्थका रूपमा माथि प्रस्तुत गरिएको अर्थ प्रदान गर्ने दलित शब्दले वर्ण व्यवस्थायुक्त सामाजिक तहमा भने फरक अर्थ सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दछ अर्थात् वर्ग विश्लेषणका तहमा प्रचलित सामाजिक अर्थका दृष्टिले भने यसलाई समाजमा हक इज्जत र प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न नसकेको जाति वा समूह, सामाजिक व्यवस्थाको असमानताले सोसिएको वा पछि परेको वर्गका रूपमा चिनाइन्छ । यस शब्दलाई हिन्दू वर्ण व्यवस्था अनुसार अछुत जातिका रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन आजभोलि बढेको छ । व्यापक अर्थमा सम्पूर्ण शोषित वर्गलाई दलित वर्गमा राख्ने प्रचलन पनि नभएको होइन तर आजभोलि यसलाई व्यापक अर्थमा नभएर अछुत जातिमा नै रूढ गर्ने प्रचलन बढी प्रयोगमा छ । नेपाली समाजका सन्दर्भमा यसले जातीय छुवाछुत र विभेदमा परेको सम्प्रदायको स्वपहिचान जातीय छुवाछुत र विभेदको अवस्थालाई नै दलित समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरिँदै आएको पाइन्छ । यस समाजको सन्दर्भमा धर्म, राज्यसत्ता र कानूनको समेत आधारमा सदियौँदेखि सामाजिक रूपमा ‘अछूत’ पारिएका तथा राजनीतिक, आर्थिक, प्रशासनिक, शैषिक क्षेत्रका समान अवसरबाट बञ्चित गराइएका, सांस्कृतिक क्षेत्रमा पिछडिएका, सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासले ग्रस्त र वर्तमानमा पनि परिवर्तनको फल भोग गर्न नपाएका, हिन्दू वर्ण वयवस्था अनुसार विभिन्न उप जातिमा विभाजित, शोषित पीडित, सिल्पी, कलाकार र श्रमिक वर्ग नै दलित जाति वा वर्ग हो (किसान, २०५८, पृ. ७) भन्ने

मत यम बहादुर किसानको रहोको देखिन्छ । नेपाली समाजका साथै भारतमा पनि दलित शब्दको कोशीय तथा सामाजिक प्रचलनमा रहेको अर्थलाई हेर्दा यसले यो वा त्यो रूपमा जातिवादका नाममा तल्लो जातिका रूपमा समाजमा विभिन्न प्रकारका शोषण र उत्पीडन सहँदै हक र अधिकार गुमाएर बाँच्न विवश पारिएको जाति समुदायलाई बुझाएको पाइन्छ ।

@=# hft / hfltsf] pTklQ;DaGwL dfGotf

मानव सभ्यताको विकास यात्रामा जात र जातिलाई फरक सन्दर्भमा चिनाइएको पाइन्छ । मानव सभ्यताको विकास क्रमको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा विद्वान्हरूले मानिसको शारिरीक बनावट, अकार प्रकार, गुण, स्वभाव र रङका आधारमा गरिएको विभाजनलाई जाति (Race) र मानिसका अधिकार र कर्तव्यहरूलाई वंशाणुगत रूपमा विभाजन गरी निर्माण गरिएको मानव समुदायलाई जात (Cast) का रूपमा चिनाइएको पाइन्छ । वर्तमान पूर्वीय समाजमा विद्यमान जातीय व्यवस्था मानव उत्पत्तिका दृष्टिकोणबाट हेर्दा फरक जातबाट उत्पत्ति भएको होइन । यो त एउटै जातिका विभिन्न उपजाति (Sub -Race) मध्ये मध्य रसिया, कालो सागरको उत्तरी मैदान र मध्य तथा पश्चिमी जर्मनी छोडेर पूर्वीय जगत्मा त्यसमा पनि खासगरीकन भारत प्रवेश गरेको आर्य इन्डो युरोपियन (ककेसियन) जातिकै एक शाखाले निर्माण गरेको हो (किसान, २०५८, पृ. २) भन्ने कुरामा विद्वान्हरूले जोड दिएका छन् । यस अर्थमा जात र जाति फरक सन्दर्भ हुन् । जात प्राकृतिक हो भने जाति सामाजिक । तर पूर्वीय समाजमा यी दुबैलाई एकै रूपमा चिनाउने र मानिस मानिसका बीचमा विभेद सिर्जना गर्ने परम्परा निर्माण गरियो र समाजमा त्यसैलाई स्थापित गरिँदै आएको पाइन्छ ।

@=$ z"b|sf] pTklQ / blnt

आज आएर समाजको सबैभन्दा तल्लो जातिका रूपमा व्यवहार गर्न थालिएको शूद्र वर्ण भारत वर्षमा आर्यहरू प्रवेश गरेको लामो समयसम्म पनि अस्तित्वमा थिएन । आर्यहरू भारत प्रवेश गर्दा उनीहरूको समाज तिन वर्णमा मात्र विभाजित थियो भन्ने कुरामा धेरै विद्वान्हरूको मतैक्य रहेको पाइन्छ (किसान, २०५८, पृ. ३१) । समाजमा अस्तित्वमा रहेका ती तिन वर्ण कार्य वा श्रमका आधारमा पुरोहित, योद्धा र कारीगर थिए । भारत प्रवेश गरेका यी आर्यहरू र भारतमा रहेका मूल निवासीहरूका बीचमा युद्ध भएको र त्यस युद्धमा आर्यहरूले विजय प्राप्त गरेको इतिहास मानव इतिहसको अध्येताहरूलाई अगाडि सारेका छन् । आर्यहरूले भारतका मूल आदिवासीहरूलाई हराएपछि युद्धमा पराजित भएका तिनै भारतीयहरू नै शूद्रमा रूपान्तरित भएको कुरा विद्वान्हरू बताउँछन् (किसान, २०५८, पृ. ३१) । यसो त शूद्रको उत्पत्ति सम्बन्धी विद्वान्हरूका बीचमा मत एकता हुन सकेको छैन । शूद्रको उत्पत्ति कसरी र कहिलदेखि भयो भन्ने विषयमा स्पष्ट उत्तर दिने अवस्था त छैन

तर पनि विद्वान्हरूले खोज अनुसान्धानका आधारमा आफ्ना तर्कहरू अगाडि सार्ने प्रयास र प्रयत्नहरू भने गरी नै रहेका छन् । युद्धमा पराजित भएकाहरू मात्र होइन आर्य संस्कार अपनाउन नसकेकाहरूलाई पनि तत्कालीन समाज व्यवस्थाले शूद्रमा परिवर्तन गरेको पाइन्छ । खास गरीकन ब्राह्मणहरूले अख्तियारी पाएको हिन्दू संस्कढार गर्ने काम कार्य गर्न नसक्दा वा हिन्दूत्वलाई अपनाउन नसक्दा पनि ती मानिसहरू शूद्रमा परिवर्तन भएको कुरा अध्येताहरू बताउँदछन् । शूद्रको उत्पत्तिसम्बन्धी कुरा गर्ने सम्बन्धमा आर्यहरूसँग शत्रुता राख्नेहरू पनि शूद्रमा रूपान्तरित भएको कुरा पनि विद्वान्हरूले बताएका छन् । यसैगरी युद्धमा पराजित भएर वा अन्य कुनै पनि कारणले शूद्र बनेकाहरूसँग विवाह गर्नेहरूलाई पनि शुद्रत्व प्रदान गरिएकाले विवाहका माध्यमबाट पनि समाजमा शूद्रको उत्पत्ति भएको देखिन्छ । शूद्रका कोखबाट जन्मिएका आधारमा, निर्धो कमजोर वा शक्तिहीनता र पेशाका आधारमा पनि मानिसहरूलाई शूद्र बनाउइएको तथ्य इतिहासका अध्येताहरूले बताएका छन् (किसान, २०५८, पृ. ३३) । यसरी विभिन्न कारणले शूद्र बनेका मानिसहरूलाई कालान्तरमा वशं परम्परासँग जोड्दै जन्म कै आधारमा एक मानिसले अर्को मानिसमाथि विभदेको व्यवहार गर्ने परिस्थिति निर्माण गरियो र यो परम्परा आज पनि निरन्तर रहेको देखिन्छ ।

@=% z"b| s;/L c5"t eP <

मानव सभ्यताको यात्रा आरम्भ भएको धेरैपछि मात्र मानिसलाई विभिन्न आधार बनाएर वर्णमा विभाजन गर्ने सन्दर्भमा नै शूद्र वर्णको उत्पत्ती भएको कुरा यस अघि नै चर्चा भइसकेको छ । जति बेला मानिसका विभिन्न वर्णहरू निर्धारण गरिएको थियो, त्यतिबेलामा शूद्र अछूत थिएन । आरम्भमा हिन्दू चातुर्वण्य समाज व्यवस्थाभित्र नपरेका पञ्चम वर्णलाई मात्र अछूत बनाइएको थियो भन्ने कुरामा अध्येताहरूको जोड रहेको पाइन्छ (किसान, २०५८, पृ. ४२) । शूद्रलाई अछुतका रूपमा व्यवहार गर्नुभन्दा अगाडि पनि समाजमा यसप्रकारको व्यवस्था रहेको भए तापनि खासगरीकन जब शूद्रलाई तल्लो जाति विशेषका रूपमा लिन थालियो यसपछि नै हिन्दू समाजमा जातीय विभेदले दरोसँग पाइला राखेको देखिन्छ । हिन्दू समाजमा प्रचलित जातीय उचनीचताको भाव र व्यवहारको कुरा गर्दा मनुस्मृतिले अगाडि सारेको विचार निकै मह□वपूर्ण रहेको छ । सुरुमा अछूतका रूपमा नरहेको शूद्रलाई पछि विस्तारै अछूतमा रूपान्तरण गरियो । यसका लागि मनु आदि ब्राह्मणहरूको ठुलो भूमिका रहेको देखिन्छ । समाजका चार वर्गको आलाङ्कारिक रूपमा लिइएको चारवर्ण जातिमा फेरिएपछि नै सबैभन्दा पछिल्लो वर्णका रूपमा रहेको शूद्र वर्णलाई सबैभन्दा तल्लो जातिका रूपमा परिचित गराउन थालिइएको तथ्य फेला पर्छ (किसान, २०५८, पृ. ४३) । मानव उत्पत्तिको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा मनुले अगाडि सारेको मतले नै हिन्दू समाजमा जातिभेद उत्पत्तिको जगका रूपमा देखिएको छ । उनले नै चारवर्णलाई जातिमा रूपान्तरण गर्ने प्रयास गरेका र त्यसबाट नै शूद्रहरू अस्पृश्यतामा

पुगेको प्रमाण भेटिन्छ । मनुले सर्वप्रथम मानव उत्पत्तिका बारेमा आफ्नो मत अगाडि सार्दै "प्रजापतिले लोकको वृद्धिका लागि मुखबाट ब्राह्मण, बाहुबाट क्षेत्रीय, जाँघबाट वैश्य र पाइतालाबाट शूद्रको उत्पत्ति गरे" (मनुस्मृति, १/३१) भन्दै उत्पत्ति सिद्धान्तलाई व्याख्या गरे । यसमा उनले जात र जाति उत्पत्तिसम्बन्धीको मान्यता वा दृष्टिकोणलाई मात्र परिवर्तन गरेनन्, सबैभन्दा तल्लो वर्गका रूपमा शूद्रलाई चिनाउँदै उसको हक अधिकारलाई पनि कुण्ठित गर्ने कार्य गरे र शूद्रहरूलाई सामाजिक भूमिकाबाट वञ्चित गर्दै उनीहरूलाई ब्राह्मणको सेवा गर्ने जाति विशेषका रूपमा चिनाए । मनुले शूद्रका सम्बन्धमा अगाडि सारेको मत यस्तो छ-

१. शूद्रलाई धन एकत्र गर्ने सुविधा दिनु हुन्न अन्यथा ब्राह्मणलाई दुःख हुने छ (मनु १०।१२९) ।

२. ब्राह्मणले विश्वासपूर्वक आफ्नो शूद्रसेवकबाट धन लिन सक्दछ ।

यसपछि देखा परेका ब्राह्मणवादी विद्वान् लेखकहरू सबैले मनुको यस मतलाई स्वीकार गरे र मानव उत्पत्तिको भ्रामक, अवैज्ञानिक, अजैविक र अनर्गल सिद्धान्त तयार गरे । पूर्वीय जगत् र विशेषतः हिन्दू समाजमा स्थापित भएको यहि मनुवादी व्याख्याले शूद्रहरूलाई हरतरहले नीचका रूपमा चिनाउने प्रयत्न गर्‍यो र पहिलेदेखि नै पञ्चमका रूपमा अछूत कहलिएका चण्डाललगायतका मानिसहरू सरह शूद्रलाई व्यवहार गर्न थालियो । यसलाई स्थापित गर्नका लागि मनुले शारीरिक संरचनामा नाइटोभन्दा माथि भएका अङ्गहरू शुद्ध र त्यस तलका अङ्गहरू अशुद्ध हुन्छन् भन्दै शूद्रहरू तिनै तल्ला अङ्गबाट उत्पत्ति भएकाले उनीहरू अशुद्ध हुने मत अगाडि सारे (किसान, २०५८, पृ. ४३) । यस्तो अवैज्ञानिक र मनोगढन्ते मतका आधार धर्मको साथ लिएर मानिस मानिसका बीचमा विभेदको अवस्था सिर्जना गर्ने कार्य गरिएको र यसैबाट शूद्रहरूलाई अछूत बनाएर उनीहरूमाथि शोषणको राज चलाउन थालिएको देखिन्छ ।

@=^ dfgj ;Eotfdf hftLo e]befjsf] k[i7e"ld

आदिकालदेखि आजसम्म आइ पुग्दा मानव सभ्यताले विभिन्न घुम्ती, मोड र खुड्किलाहरू पार गर्दै आइ रहेको छ । सभ्यताको आरम्भ हुँदै समाजमा कुनै पनि प्रकारको विभिद पक्कै पनि थियन । विस्तारै(बलियो मान्छेले निर्बलियोमाथि हैकम जमाउन थाल्यो र यो विकसित हुँदै जाँदा मानिस मानिसका बीचमा विभेदको संरचना निर्माण गर्ने विभिन्न आधारहरू बन्दै गए । एकातिर मान्छे क्रमबद्ध रूपमा विकासको सोपान चढ्दै गयो त अर्कातिर शक्तिशालीले कमजोरमाथि शासन गर्ने परम्परा पनि बन्दै गयो । मानव समाजमा जाति व्यवस्था र भेदभावको स्थिति निर्माण गर्नेमा घुम्ते फिरन्ते जीवन बिताउँदै सिन्धुको

सभ्यता हुँदै भारत प्रवेश गरेका आर्य समुदायलाई लिइन्छ । प्राचीन आर्य समाजमा पनि जाति व्यवस्था थिएन । इ.पू. २००० तिर रचना भएको मानिएको ऋग्वेदका नौ मण्डलमध्येका कुनै पनि मण्डलमा जातीयताको उल्लेख भएको पाइन्न । जाति व्यवस्थाको निर्माण त समाजमा धेरैपछि मात्रै भएको हो (किसान, २०५८, पृ. १७) । प्राचीन कालीन आर्य समाजमा उच नीत तथा सानो र ठुलोको कुनै पनि दृष्टिकोण समाजमा विद्यमान थिएन । यस समाजमा सबै प्रकारका समानताहरू स्थापित भएको देखिन्छ । यस कालखण्डमा आर्यहरू सामुहिक रूपमा सिकार गर्ने, कन्दमूल, फलफुल खोज्ने र सँगै बसेर खाने सामुहिक जीवन बिताउने गरेको पाइन्छ । त्यस समाजमा शोषक र शोषितको अवस्था भेटिँदैन । यस प्रकारको समतामूलक राज्यमा उच निच, राजा र राज्य, सेना र अदालत, शोषक र शोषितका कुनै पनि रूप समाजमा अस्तित्वमा नरहेको पाइन्छ (किसान, २०५८, पृ. १८) । मानव सभ्यता विकास यात्राको कममा देखा परेको यस कालखण्डलाई आदिम साम्यवादका रपमा चिनिन्छ । समतामूलक समाजको यही उच्च स्वरूप भएको समाजलाई हिन्दू धर्म ग्रन्थहरूले चर्चा गर्ने सत्य युगका रूपमा चिनाउन सकिन्छ (किसान, २०५८, पृ. १८) । यसरी हेर्ने हो मानव सभ्यता विकासको पहिलो पाइलो विभेद रहित स्थानबाट अगाडि बढेको देखिन्छ ।

इ.पू. १२०० तिर प्राथमिक कालमा भएको श्रम विभाजनले नै मानव सभ्यतामा जातीयताको विजारोपण गरेको कुरामा विद्वान्हरूको जोड रहेको देखिन्छ (प्रश्रित, २०६३, पृ. ७६) । श्रमका आधारमा गरिएको यही विभाजनलाई आधार बनाएर मानव मानवका बीचमा विभेदको स्वरूप निर्माण भएको हो । खासगरीकन इ.पू. १००० तिर सुरु भएको मानिने उत्तर वैदिक कालमा आइ पुग्दा दास दासीलाई भेदभाव गर्ने र श्रममा आधारित जातपातको व्यवस्था लागु गर्ने क्रम बढ्दै गएको र छालको रङ, वर्ण को आधारमा मानिसलाई विभेद गर्न थालिएको इतिहास भेटिन्छ (सुन्दास, २०७०, पृ. ३३) । समाजमा निर्माण हुँदै गएको यही विभेदको स्वरूप विस्तारै विकसित हुँदै आएको र व्यापक बन्दै गएको पाइन्छ । इ.पू. ८०० बाट सुरु भएको मानिने उपनिषद्कालमा भने अनेक खालका भेदभावको व्यापक प्रयोगसँगै छुवाछूत प्रथा पनि प्रचलमा आएको कुरा अध्येता मोदनाथ प्रश्रितले अगाडि सारेका छन् (प्रश्रित, २०६३, पृ. ७२) । यसरी मानव सभ्यताको विकास यात्रामा इ.पू. ८०० बाट समाजमा जातीय विभेदले जन्म लिएको र विकसित हुँदै यहाँसम्म आइ पुगेको इतिहास भेट्न सकिन्छ ।

@=^=! g]kfnL ;dfhdf j0f{ Joj:yfsf] k|j]z / ljBdfg cj:yf

नेपाली समाजमा जातीय विभेदको श्रृङ्खला कहिलेखेखि आरम्भ भयो भनेर किटान गर्ने अवस्था नरहे तापनि हिन्दु वर्ण व्यवस्थाको सुरुवात् नै यस समाजमा जातिवादको बिउ रोप्ने कार्यका रूपमा लिइँदै आइएको छ । नेपाली समाजमा हिन्दू वर्ण व्यवस्थाको थालनी लिच्छवीकालदेखि भएको ऐतिहासिक तथ्य विद्वान्‌हरू अगाडि सार्छन् । लिच्छवि (वर्मन) वंशी राजा सुपुष्पदेव बर्मा (ई.पू. २१०-१९४) ले सर्व प्रथम नेपाल -कठमाडौं) मा हिन्दू वर्ण व्यस्थाको आरम्भ गरेको पाइन्छ (अधिकारी, २०५७, पृ. ६९) । सुपुष्पदेवले गरेको यही वर्ण व्यवस्थाको जगमा बसेर मध्यकालीन मल्ल राजा जयस्थिति मल्ल (१३६०-९५) ले नेपाली समाजलाई ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शूद्रमा विभाजन गरी त्यसभित्र छत्तिस जातहरूको निर्धारण गराए । मल्लले नै छत्तिस जात (शूद्र वर्ण अन्तर्गत पर्ने) लाई अस्पृष्य जातमा राखेको र नेपाली समाजमा जातीय विभेदको आरम्भ गरेको देखिन्छ (शर्मा, २००८, पृ. १३८) । नेपाली समाजमा लिच्छविकालभन्दा पहिले जातीय विभेद र छाइछिटोका अवस्था त्यति कठोर नरहेको तथ्य इतिहासको अध्ययनबाट प्राप्त हुन्छ ।

नेपाली समाजमा जातीय भेदभाव वा उचनीचको व्यवहार मध्यकालमा आएपछि अझै बढी बिस्तारित भएको पाइन्छ । यसकालमा जातिवादी भावना क्षेत्रगत रूपमा पनि बिस्तारित हुन थालेको देखिन्छ । यसैकालमा भारतमा भएको धार्मिक युद्धमा मुस्लिमहरूद्वारा पराजित भएका हिन्दूहरूले हिन्दू धर्मको प्रचार प्रसार र विस्तारमा तिव्रता ल्याएको अनि त्यससँग जातिवादी भावना पनि फैलन थालेको तथ्य इतिहासले अगाडि सारेको छ । मध्यकालमा नै जयस्थिति मल्लले पण्डितहरूको सभा गरेर गरेको जाति व्यवस्थाले जात जातका बीचमा उच र नीचताको भावनालाई सामाजिक तथा शासकीय मान्यता प्रदान गरेको कुरा यस अगाडि नै चर्चा भइ सकेको छ । यसपछि नेपाली समाज शाह वंशीय शासन प्रणालीमा प्रवेश गरेपछि पनि यसले निरन्तरता पायो र गोरखका राजा राम शाहले यसलाई समाजको नैतिक मर्यादका रूपमा स्थापित गर्ने यत्न गरेको पाइन्छ । यस बेलामा सम्म नेपाली समाजमा रहको यो जातीय विभाजनले कानूनी मान्यता प्राप्त गरेको थिएन र यसलाई राणा प्रधान मन्त्री जङ्ग बहादुरले लागु गरेको मुलुकी ऐनले नेपाली यमासका सबै जात जातिहरूलाई उचनिचताको मर्यादाक्रममा विभाजन गरी समाजलाई औपचारिक रूपले जातीय विभाजनको अवस्थामा पऱ्याउने काम गरेको सन्दर्भ इतिहास विद्‌हरूले उल्लेख गरेका छन् (अधिकारी, २०५७, पृ. ६९) । जङ्ग बहादुरको मुलुकी ऐनले मध्य कालीन राजा जयस्थिति मल्लले विभाजन गरेको जाति अनुसारको काम गर्ने मान्यताको खण्डन गरेको भए तापनि यसले जातीय विभदलाई भने कानुनी मान्यता प्रदान गरेको देखिन्छ । समाजमा रहेका मानिसहरूलाई तिन तहमा विभाजन गरेका थियो र सबैभन्दा तल्लो तहमा अस्पृष्य जातिहरू रहेका छन् भने सबैभन्दा माथिल्लो तहमा तागाधारीलाई राखेका छन् । मुलुकी ऐनले जातीय विभाजनको दोस्रो तहमा मतवालीहरूलाई राखेको पाइन्छ । सबैभन्दा

माथिल्लो तहमा रहेका तागाधारीलाई जनाइ लगाउने अधिकार सहित समाजको सर्वश्रेष्ठ जातिका रूपमा स्थापित गरेको छ भने सबैभन्दा तल्लो तहमा पर्ने जातिलाई पानी नचल्ने र छोइछिटो हाल्नु पर्ने जातिका रूपमा यसले चिनाएको छ ।

वि.सं. २००७ मा निरङ्कुश शासन व्यवस्थाको अन्त्य र प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीको आरम्भ भयो । जयहानीया राणा शासनको अन्त्यसँगै नेपाली जनताले सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक मुक्तिको चाहना गरेका भए पनि जातीय भेदभावको अन्त्य हुन सकेन । यसै सालमा आएको अन्तरिम शासन विधानदेखि लिएर आजसम्म बनेका सम्पूर्ण ऐन कानुन र नियमहरूमा जातीय भेदभावको अन्त्यका लागि यस्तो व्यवहार गर्नेलाई कानुनी कारबाहीको व्यवस्था गरिएको छ तर सामाजिक स्वरूप र मानसिकतामा उल्लेखनीय परिवर्तन आउन नसेकाले नै आज पनि छुवाछूतको अवस्था पूर्ण रूपले अन्त्य हुन सकेको छैन ।

नेपाली समाजमा भारतीय सन्दर्भबाट प्रवेश गरेको र विकसित भएको छूत अछूतको भावना र जातीय विभेदलाई हटाएर समतामूलक समाज निर्माण गर्नका लागि कानुनी, सामाजिक र राजनीतिक सबै तवरबाट प्रयासहरू भएका छन् । तर पनि समाजमा आजको मितिसम्म पनि जातीय विभेद र उच नीचको व्यवहारको अन्त्य हुन सकेको छैन । समाजमा तल्लो भनिएको जातिमा जन्मेकै आधारमा कुनै व्यक्ति समाज र राष्ट्रविकासको मूल प्रवाहबाट सँधै बहिष्कृत बनि रहेको छ । नेपाली समाजमा जातीय विभदेको पर्खाल भत्कनुको सट्टा झनझन दरो बन्दै गरेको जस्तो देखिन्छ । दलित समास्याको समाधान र जातीय समानताका पक्षमा भनेर कनुन बने, पुस्तक पुस्तिका र लेख रचनाहरू लेखिए, धेरै मानिसहरूले भाषण गरे र नेता बने तर पनि आजका मितिसम्म आइ पुग्दा पनि नेपाली समाजबाट जातीय समस्याको अन्त्य हुन नसकेको छैन ।

@=&= g]kfnL ;dfhdf hftLo d'lQm cfGbf]ng M k|of; / k|flKt

मानिस मानिसका बीचमा वर्णभेदको पर्खाल ठड्याएर जबदेखि जातिवादको परम्पराको सुरुवात गरियो त्यस बेलादेखि नै त्यसका विरुद्धको चेतना यो वा त्यो रूपले मुखरित भएको हुनु पर्छ । नेपाली समाजमा हिन्दूवर्ण व्यवस्थाको जगमा अडिएर जातीय विभेदको श्रृंखला आरम्भ भएको देखिन्छ । यसपछि जातीय विभेदका विरुद्धमा पीडित समुदायले आवाज उठाए पनि यस प्रकारको अन्दोलन व्यवस्थित र स्वद्देश्यपूर्ण रूपले मुखरित हुन भने निकै समय लागेको देखिन्छ । पहिला व्यक्तिगत रूपमा उठेको जातिवाद विरुद्धको आवाज विस्तारै सांगठानिक रूपमा उठेको इतिहास नेपाली समाजमा जातीय मुक्तिको आन्दोलनको इतिहासलाई हेर्दा देखिन्छ । नेपाली समाजमा दलित मुक्तिको

ऐतिहासक सन्दर्भको विमर्श गर्ने क्रममा राजा पृथ्वी नारायण शाहले एकीकरण गरेपछि जोसमनी सम्प्रदायले धार्मिक समानताको निम्ति सञ्चालन गरेका बौद्धिक एवम् धार्मिक अभियानसम्म पुग्नु पर्ने हुन्छ । जोसमनी सम्प्रदायमा आवद्ध भएका सन्तहरूले छुवाछूत र जातपातको कडा विरोध गरेका थिए । उनीहरूको अभियान खासगरीकन धार्मिक समानताका पक्षमा थियो । हिन्दू धर्मलाई आड बनाएर निर्माण गरिएको जातिभेदमा इश्वरीय पूजा अर्चनामा समेत उच्च जातीय एकाधिकार कायम रहेकाले त्यस विरुद्धको आवाज सन्तहरूले उठाएको देखिन्छ । उनीहरूकै सक्रियताका कारण मन्दिरमा कथित अछूत जातिका मानिसहरूले प्रवेश पाएको सन्दर्भ उल्लेख भएको पाइन्छ । जोसमनी मतका सन्त शशीधरकै दीक्षानुसार राजा रण बहादुर शाहले जगन्नाथको मन्दिर स्थापना गरी सबै जातका लागि मन्दिर प्रवेश गर्ने वातावरण निर्माण प्रयत्न गरेको देखिन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ३०) । शाहले यस मन्दिरमा दलितलाई पुजारी राखी सबै जातका मानिसहरूलाई इश्वर मान्ने र पुज्ने समान अधिकार रहेको सन्देश दिन खोजको भए पनि उनले खासगरीकन दलितप्रति सहानुभूति देखाउन नभई भगवानप्रतिको आफ्नो आक्रोश पोख्नका लागि यसो गरेको भन्ने मत पनि भेटिन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ३०) । नेपाली समाजमा विद्यमान छुवाछूत प्रथाको विरुद्धमा कवि एवम् धार्मिक विद्रोही अभियन्ता योगमाया न्यौपानेले पनि मह□वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको भेटिन्छ । यी सबै प्रयासहरू धार्मिक सुधारका पक्षमा मात्र केन्द्रित रहेको देखिन्छ ।

धार्मिक सुधारको चेतनाका साथ जातीय विभेदको विरोधका आवाजहरू अलि पहिलेदेखि नै उठ्दै आएको पाइए पनि नेपालको सामन्तवादी राणा शासन विरोधी प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको हाराहारीदेखि मात्रै सङ्गठित दलित आन्दोलनले गति लिने प्रचेष्टा गरेको पाइन्छ । जातिप्रथाको विरोध र सामाजिक न्यायको निम्ति दलित जातिहरू बाटै सँगठित आन्दोलनको आरम्भ २००४ सालमा गठन भएको विश्व सर्वजन सङ्घबाट भएको देखिन्छ (किसान, २०५८, पृ. ९०) । यसको स्थापना दलित समुदायको आत्मसम्मानलाई सामाजिक प्रतिष्ठा दिने उद्देश्यले पश्चिम नेपालको बाग्लुङमा गरिएको हो । सोही जिल्लामा जन्मिएका सर्वजित विश्वकर्माले बनारसमा गई हिन्दू धर्मग्रन्थहरू र संस्कृत भाषाको राम्रो अध्ययन गरेर नेपाल फर्केपछि समाजमा रहेको जातिभेदको अन्त्यका लागि चलाएको अभियानका रूपमा यसलाई लिइन्छ । यसपछि नेपाली समाजमा रहेको जातिभेदको अन्त्य र समानताका लागि विभिन्न प्रकारका प्रयासहरू भएका छन् । यहाँ जातिवाद र त्यसको विभेदका विरुद्ध उठेका आवाजहरूलाई राजनीतिक पार्टी र गैर राजनीतिक संस्थाका प्रयासका रूपमा अभिरेखांकन गरिएको छ ।

@=&=! /fhgLlts kf6L{sf k|of; / k|flKt

दलितहरूका समस्या समाधानका लागि विभिन्न प्रकारका गैर सरकारी संस्था, बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरूका साथै अन्य थुप्रै प्रकारका सङ्घ संस्थाहरू सक्रिय रहेका भए पनि यी सबैका क्रियाकलाप सुधारात्मक मात्रै देखिन्छ । यस्ता संस्थाहरूले दलित जीवनमा कायापलट ल्याउन सक्दैनन् । यसका लागि त राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परिवर्तनको खाँचो पर्छ । यस्तो परिवर्तन सहित दलित मुक्तिको आन्दोलनका लागि राजनीतिक पार्टीहरूले नै यसप्रति सचेत र सजग रूपले ध्यान दिन आवश्यक देखिन्छ । नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्या र त्यसले निर्माण गरेका जटिलताका विरुद्धमा नेपालमा सक्रिय रहेका विभिन्न राजनीतिक दलहरूले आवाज उठाउने कार्य गर्दै आएका छन् । उनीहरूले आफ्ना राजनीतिक प्रतिवद्धता, चुनावी घोषणा पत्र, ऐतिहासिक दस्तावेज, विभिन्न सम्मेलन, महाधिवेशनका प्रतिवेदनहरू आदिमा हिन्दू वर्ण व्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीय विभेदको अन्त्यका लागि आफ्ना प्रतिबद्धताहरू व्यक्त गरेका छन् । यसका साथै नेपालको राजनीतिका क्षेत्रमा सक्रिय रहेका लगभग सबैजसो राजनीतिक पार्टीहरूले आफ्नो भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा जातीय मोर्चाहरू बनाएर समाजमा जातीय समानता स्थापनाका प्रयासहरू गरि रहेका छन् ।

नेपाली राजनीतिका क्षेत्रमा अहिले एक सयभन्दा बढी राजनीतिक पार्टीहरू क्रियाशील छन् र नयाँ नयाँ पार्टी गठनको अभियान अझै जारी रहेको देखिन्छ । राजनीतिक पार्टीका नेताहरू विभिन्न स्वार्थसिद्धिका लागि टुट्दै र फुट्दै जाने क्रम निरन्तर चलि नै रहेको पाइन्छ । पार्टीहरूले आफूतिर जानताको ध्यान र भोट तान्नका लागि विभिन्न प्रकारका भ्रातृ सङ्गठनहरूको गठन गरि रहेका छन् । यसै क्रममा नेपालको राजनीतिका क्षेत्रमा क्रियाशील रहेका लगभग सबैजसो राजनीतिक दलहरूले दलितहरूलाई आफूतिर आकर्षित गर्नका लागि दलितहरूको सङ्गठन बनाउने प्रयास गरी नै रहेको देखिन्छ । नेपाली राजनीतिको पछिल्लो कालखण्डमा थुप्रै प्रकारका राजनीतिक पार्टीहरू सक्रिय रहेको भए र उनीहरूले कुनै न कुनै रूपमा दलितहरूका आवाजलाई उठाउने यत्न गरेका भए तापनि २०४६ सालभन्दा अगाडिको समयमा एकातिर खुल्ला रूपले पार्टीहरूले आफ्ना गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने अवस्था थिएन भने अर्कातिर भूमिगत रूपमा सञ्चालित भएका दलहरूको ध्यान समाजको जातीय समस्याप्रति खास रूपले जान नसकेको अवस्था देखिन्छ । पञ्चायतकालीन अवस्थामा सबैभन्दा पहिला राजनीतिक कलेबरमा दलितका समस्यालाई उठाउने काम २०३२ सालमा 'अखिल नेपाल किसान सङ्घ' ले गरेको देखिन्छ (भट्टराई, २०७०, पृ. १८३) । यस सङ्घले आफ्नो 'घोषण पत्र र कार्यनीति'मा नेपाली समाजमा विद्यमान जातिवाद र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलता तथा समाधानको बाटो देखाउँदै यसो भनेको पाइन्छ :

देशका सम्पूर्ण कबिला जातिहरूका आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक उन्नति र प्रगतिको निम्ति सङ्घर्ष गर्ने र छोइछिटो जस्तो घृणित प्रथाको कानुन आन्दोलनद्वारा अन्त्य गर्ने, कबिला जाति तथा अछूत सम्प्रदायहरूलाई पाइक पर्ने ठाउँमा स्कुल कलेजहरूको निर्माण गर्ने र प्राइमरी स्तरमा उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्था गर्ने (पुष्पलाल, २०५३, पृ. ३९५)

किसान सङ्घले आफ्नो घोषणा पत्रमा प्रस्तुत गरेको यस भनाइले नेपाली समाजमा जातिवादका रूपमा शोषण भोग्न बाध्य पारिएका सम्पूर्ण जाति समुदायका पक्षमा आवाज उठाउने प्रयास गरेको देखिन्छ । यसले दलित जातिको आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक मुक्तिका पक्षमा जोड दिएको र त्यसका लागि दलितहरूमा शिक्षाका माध्यमबाट सचेतना भर्नु पर्ने मत उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

पञ्चायतकालीन अवधिमा नेपाली काँग्रेस नामको पार्टीका दस्तावेजहरूमा कतैकतै दलित समस्याको सामान्य उल्लेख भएको पाइन्छ भने कम्युनिस्ट पार्टीहरूले भने विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरू लिएर दलितहरूका बीचमा जाने प्रयास र प्रयत्नहरू जारी राखेको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको पाइन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ३९) । तर पञ्चायतकालीन अवस्थामा खास रूपमा दलितका समस्याहरू उठ्न सकेको देखिँदैन । वि.सं. २०३६ मा नगन्य रूपमा बद्लिएको अवस्थासँग चालिसको दशकबाट भने नेपालका वामपन्थी दलहरूले भने कुनै न कुनै रूपमा दलितका समस्यालाई उठान खोजेका पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा २०४३ सालमा नेकपा (मसाल) को अग्रसरतामा जातीय समता समाज र २०४५ सालमा तत्कालीन नेकपा (माले) सँग सम्बद्ध रहेर उत्पीडित जातीय उत्थान मञ्च गठन भएको कुरा बताइएको पाइन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ३९) । वि.सं. २०४६ भन्दा अगाडिको नेपाली समाजमा यहाँका राजनीतिक पार्टीहरूले दलित जातिका समस्यालाई त्यति प्रभावकारी रूपले उठान नसकेको नै देखिन्छ ।

नेपालमा राजनीतिक पार्टीहरूका तर्फबाट दलित समस्यालाई सम्बोधन गर्ने हिसाबले २०४६ सालको परिवर्तनले मह वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । यस बेलाको परिवर्तनपछि भने सबै राजनीतिक पार्टीहरूले दलितको प्रश्नलाई कुनै न कुनै रूपमा उठाउन थालेको पाइन्छ । यस क्रममा पञ्चायतकालीन अवस्थामा गतिहीन रहेका सङ्गठन र नयाँ नयाँ सङ्गठन खुल्ने क्रम पनि निकै तीब्र गतिमा वृद्धि भएको देखिन्छ । वि.सं. २०४६ पछि कम्युनिस्ट पार्टीहरूमा देखा परेको एकताको अभियानसँगै वामपन्थी दलित कार्यकर्ताहरूले पनि एकत्रित दलित सङ्गठन निर्माण गर्न र आफ्नो हक अधिकारलाई राजनीतिक पार्टीका छत्रछायाँमा आबद्ध भएर उठन गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । कुनै न कुनै राजनीतिक पार्टीमा आस्था राख्ने र अन्य केही स्वतन्त्र दलित अधिकारकर्मीहरू मिलेर एकीकृत रूपमा दलित आन्दोलनलाई उठाउने प्रयास पनि यति बेला भएको देखिन्छ । यस

अवधिमा विभिन्न राजनीतिक पार्टीहरूका आफ्नै दलित सङ्गठन गठन भए तापनि २०४९ देखि २०५४ सालसम्म भने एकीकृत सङ्गठनका रूपमा नेपाल उत्पीडित दलित जातीय मुक्ति समाजले दलित मुक्तिका सवालमा आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यसरी यस अवधिमा नेपालका धेरै वाम पार्टी समर्थित दलितहरू एकताबद्ध भई छाता सङ्गठनका रूपमा एक संस्थाको स्थापना गरे भने अर्को कम्युनिस्ट पार्टी नेकपा (मसाल) को भ्रातृ सङ्गठन 'जातीय समता समाज' एकता प्रक्रियामा सामेल नभइ आफ्ना गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने प्रयासमा रहेको भेटिन्छ । जे होस् नेपालका दलित सङ्गठनहरूका बीचको एकताले दलित आन्दोलनलाईमाथि उठाउनमा निकै मह□वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको भए तापनि यो एकता लामो समयसम्म टिक्न सकेन । यसपछि नेकपा (एमाले) ले आफ्ना दलित जातीय कार्यकर्तालाई एकीकृत सङ्गठनबाट अलग पारेर आफ्नो छुट्टै भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा नेपाल उत्पीडित जातीय मुक्ति समाज (२०५५) को गठन गर्‍यो । उसले आफ्ना दस्तावेजहरूमा यस सङ्गनको परिचय दिँदै यसो भनेको भेटिन्छ :

> नेपाल उत्पीडित जातीय मुक्ति समाज हाम्रो पार्टीको मार्ग दर्शन अनुरूप विकसित भएको अर्को मह□वपूर्ण सामुदायिक सङ्गठन हो । यसलेदेशभरिका सम्पूर्ण दलित उत्पीडित जन समुदायलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । मुक्ति समाज देशका पचहत्तर वटै जिल्लामा फैलिएको छ । ती सबै क्षेत्रमा रहेका दलित उत्पीडित जन समुदायलाई जागृत सङ्गठित र एकताबद्ध गर्ने काममा यो सङ्गठन सबैभन्दा सक्रिय भएर अघि बढेको छ । त्यसले उत्पीडित जनतालाई छुवाछूत जस्तो गलत प्रणालीका विरुद्ध जागृत र सचेत पार्ने र उत्पीडनका विरुद्ध विभिन्न रूपका सङ्घर्ष गर्ने, उत्पीडित समुदायमाथि हुने थिचोमिचो, अवहेलना, असभ्य व्यवहार र भेदभावपूर्ण कामहरूका विरुद्ध जागरण ल्याउने, आम जनतालाई नै यस बारेमा सचेत पार्ने कामहरू गर्दै आइ रहेको छ । यसको सदस्यता तीव्र रूपले बढी रहेको छ । पार्टीको दृष्टिकोण अनुसार यसले आम दलित समुदायलाई वर्गीय र सामुदायिक हिसाबले जागृत सङ्गठित गर्ने कामका साथसाथै राज्य र समाजका सबै क्षेत्रहरूमा प्रगतिशील आरक्षणको नीति अपनाउनु पर्ने कुरा अघि सारेको छ । त्यस्तो नीतिले मात्र समाजमा पूर्ण रूपले समानता स्थापना गर्ने छ । हाम्रो पार्टीले अस्थायी रूपमा लागु गर्न यो प्रगतिशील आरक्षणको नीतिलाई दृढतापूर्वक अघि बढाउनु पर्छ र मुक्ति समाजलाई अझ गतिशील र व्यापक बनाउन हर प्रकारले सहयोग गर्नु पर्छ । (एमाले, २०५९)

यसरी दलितहरूको साझा सङ्गठनबाट अलग गरेर नेकपा (एमाले) ले गठन गरेको आफ्नो भ्रातृ सङ्गठनमा दलितहरूलाई सङ्गठित गर्ने र उनीहरूले उठाएका आफ्ना हक अधिकारका बारेमा पार्टीका तर्फबाट समेत पहल कदमी लिने प्रयास गरेको भेटिन्छ । यस पार्टीले दलित विशेषाधिकारका रूपमा निश्चित समयका लागि राज्य र समाजका हरेका क्षेत्रमा दलित समुदायलाई विशेष आरक्षणको व्यवस्था गरिनु पर्ने कुरामा जोड दिएको

देखिन्छ । नेकपा (एमाले) पार्टीले आफ्नो राजनीतिक मार्ग दर्शक सिद्धान्तका रूपमा लिँदै आएको नेपाली क्रान्तिको कार्यक्रम जनताको बहुदलीय जनवानमा (पाँचौ राष्ट्रिय महाधिवेशनबाट पारित) मा सामाजिक सुधारको सम्बन्धमा शीर्षक अन्तर्गत 'समाजमा व्याप्त जातपात, छुवाछूत प्रथाको प्रभाकारी रूपमा अन्त्य गरिने छ' भन्ने कुरा उल्लेख गरेको भेटिन्छ । यस पार्टीका विचार सिद्धान्त र दलित सम्बन्धीका नीति तथा कार्यक्रमहरूको अध्ययन गर्दा यसले दलित समस्यालाई वर्गीय समस्या कै रूपमा लिँदै आएको देखिन्छ ।

नेकपा (एमाले) ले दलितहरूको आफ्नो छुट्टै भ्रातृ सङ्गठन निर्माण गरेपछि साझा मोर्चामा रहेको अन्य पार्टीका दलितहरू पनि आआफ्नै पार्टीका भ्रातृ सङ्गठन निर्माण गर्दै पार्टीमा सक्रिय हुन थालेको भेटिन्छ । वि.सं. २०५५ मा नै तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले आफ्ना दलित कार्यकर्ताहरूको 'दलित मुक्ति मोर्चा' नाम गरेको सङ्गठन गठन गर्‍यो । यसपछि अन्य वाम सानपार्टीहरूले आफ्ना दलित सङ्गठनहरू निर्माण गर्ने र दलितहरूलाई आआफ्ना पार्टीमा समावेश गर्ने प्रयास र प्रयात्न गरेको देखिन्छ ।

कम्युनिस्ट पार्टीका साथै नेपाली काङ्ग्रेस, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी र विभिन्न मधेश केन्द्रित राजनीतिक दलहरूले पनि दलितहरूलाई समेट्ने उद्देश्यले दलितहरूका सङ्गठन बनाउँदै आएका छन् । वि.सं. २०३९ सालमा गठन भएर निश्क्रिय रूपमा रहेको 'नेपाल राष्ट्रिय दलित समाज कल्याण सङ्घ' २०४६ सालको परिवर्तनपछि नेपाली काङ्ग्रेसको भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा क्रियाशील हुन थालेको भेटिन्छ । नेपाली काङ्ग्रेसका दलित भ्रातृ सङ्गठनहरू पनि विभिन्न खेमा बाँडिएको पाइन्छ । उसका दलित सङ्गठनहरूका रूपमा विकासोन्मुख समाज सङ्घ, नोपल दलित उत्थान सङ्घ र नेपाल दलित सङ्घ मुख्य रहका छन् । यी सबैलाई मिलाएर नेपाल दलित सङ्घलाई काङ्ग्रेस पार्टीको आधिकारिक भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा क्रियाशील गराउने प्रयास यस पार्टी गरेको देखिन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ४०) । यसैगरी राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीको भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक उत्पीडित जनउत्थान सङ्गठन (२०४९) र नेपाल सद्भावना पार्टीको दलित उत्थान मञ्च (२०५७) जस्ता विभिन्न पार्टीका भ्रातृ सङ्गठनहरूले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्या समाधानका लागि आफ्ना प्रयासहरू जारी राखेको भेटिन्छ ।

समाजमा विद्यमान जातीय विभेद र त्यसले निर्माण गरेको जटिलता र त्यसको अन्त्य र समतामूलक समाजको स्थापना गर्नका लागि भइरहेको सङ्घर्षको गाथालाई स्मरण गर्नु समतामूलक समाज निर्माणका दृष्टिकोणबाट सान्दर्भिक कार्यका रूपमा देखिन्छ । जातीयताका अधारमा शोषणको मार खेप्न विवश भएको दलित वर्गको मुक्तिको लागि आज विभिन्न राजनीतिक दल, तिनका भ्रातृ सङ्गठन र सङ्घसंस्थाहरू क्रियाशील छन् । वर्गीय समाजमा रहेका सम्पूर्ण असमानताहरूको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको निर्माणमा

क्रियाशील कम्युनिस्ट पार्टी र तिनका भ्रातृ सङ्गठनहरूको सक्रियतालाई दलित मुक्तिको मह□वपूर्ण सहयोगी कदमका रूपमा हेर्न सकिन्छ । तर नेपालका सन्दर्भमा कम्युनिस्ट पार्टीहरूले पनि दलित समस्यालाई सही रूपमा उठाउन नसकेको अवस्था तिनीहरूका राजनीतिक दस्तावेजको अध्ययन गर्दा प्रस्ट हुन्छ (भट्टराई, २०६१, पृ. ८१) । नेपालमा कम्युनिष्ट पार्टीको स्थापनासँगै जातीय समस्यालाई सम्बोधन गर्ने परम्परा पाइए पनि यसलाई वास्तविक रूपमा विश्लेषण गर्ने कार्य भएको पाइन्न । दलितहरूका समस्यालाई वर्ग मुक्तिको समग्र प्रक्रियाबाट मात्र नहेरी यसलाई सचेततापूर्वक छुट्टै समस्याका रूपमा हेरिनु पर्ने आवश्यकताको बोध भएको छ । यसको अर्थ वर्गीय मुद्धालाई छोडेर जातीय मुद्धामा केन्द्रित हुने भन्ने होइन । दलित समस्यालाई वर्ग सङ्घर्षसँगै सचेत भएर छुट्टै रूपमा उठाउँदा त्यो बढी प्रभावकारी हुन्छ भन्ने हो । दलित मुक्तिलाई सम्पूर्ण वर्ग मुक्तिसँग नजोडेर यसलाई छुट्टै समस्याका रूपमा उठाउनु पर्ने आवश्यकताको पूर्तिका केही प्रयासहरू नेपाली समाजमा भएका भए पनि यसले अवश्यक गति लिन भने सकेको छैन । दलित वर्गका समस्याहरूलाई वर्ग मुक्तिसँग मात्र नजोडेर छुट्टै समस्याका रूपमा उठान गर्नु र उनीहरूको मुक्तिका पक्षमा छुट्टै आन्दोलन पनि उठाउनु पर्ने आवश्यकताको बोध आजभोलि हुन थालेको छ । किनकी दलित वर्ग शोषितभित्रको पनि शोषित वर्ग हो । त्यस कारण वर्गीय क्रान्ति सफल भए पछि पनि दलित समस्या उस्तै रहन सक्ने खतरा पनि हुन सक्छ । जे जस्तो अवस्था भए पनि नेपाली समाजमा पनि जातिभेद र त्यसले निर्माण गरेको कुरूप यथार्थको अन्त्यका लागि यो वा त्यो रूपबाट सङ्घर्षको आरम्भ भएको छ । राजनीतिक पार्टीहरूमध्ये जातीय समस्या समाधानका लागि कम्युनिस्ट पार्टीहरूको नेतृत्वमा सम्पन्न भएको क्रान्ति नै सबैभन्दा बढी प्रभावकारी हुने हो, तर नेपाली राजनीतिका क्षेत्रमा यहाँ कम्युनिस्ट पार्टीहरूका बीचमा रहेको एकताको अभाव र फुटका कारण आन्दोलन प्रभावकारी बन्न नसकेको यथार्थ जीवित छ र यसको प्रत्यक्ष प्रभाव दलित आन्दोलनमा परेको छ ।

@=&=@ u}//fhgLlts ;ª\3;+:yfsf k|of; k|flKt

मानिस मानिसका बीचमा जातीयताको पर्खाल लगाएर विभेदको स्वरूप निर्माण गर्ने जातिवादी अहङ्कारका कारण सिर्जना भएका समस्याहरूको अन्त्य गरि दलित समुदायलाई सामाजिक विकासको मूलधारमा ल्याउने अभिप्रायले नेपालमा विभिन्न प्रकारका संघसंस्थाहरू सञ्चालनमा रहेकाछन् । गैर राजनीतिक स्वरूपमा सञ्चालनमा रहेका यस प्रकारका संस्थाहरू कतिपय जातीय समूहका रूपमा त कति गैरसरकारी संस्थाका रूपमा सञ्चालित भएका देखिन्छन् । नेपाली समाजमा जातीय समानताका लागि पहिलो प्रयास नै

राजनीतिक पार्टीसँग सम्बन्धित नभएको पाइन्छ । सङ्गठित होस् वा असङ्गठित रूपमा नै किन नहोस् जातीय विभेदको विरुद्धमा र समानताका पक्षमा सुरु भएको आगरण अभियानको थालनी कुनै राजनीतिक पार्टीको झण्डा बोकेर वा कुनै पार्टीको भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा नभई स्वतन्त्र रूपमा भएको देखिन्छ । नेपाली समाजको जातीय विभेदको अन्त्य र दलित हक अधिकारका पक्षमा भएको पहिलो आन्दोलन 'विश सर्वजन सङ्घ' पनि गैरराजनीतिक तवरले सञ्चालन भएको आन्दोलन हो । त्यसै समयमा काठमाडौँमा सहर्षनाथ कपालीको नेतृत्वमा गठन भएको 'टेलर युनियन' पनि जातीय समानताका पक्षमा भएको गैर राजनीतिक प्रयासका रूपमा लिइन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ३१) । यो सङ्गठन खासगरीकन नेवार जातिभित्रको कुसले जातिमाथि भइ रहेको छुवाछूतको विरोध र दर्जीहरूको पेसागत हितका लागि निर्माण भएको देखिन्छ । वि.सं २००४ मा नै पूर्वी नेपालको धरानमा गठन भएको 'नेपाल समाज सुधार सङ्घ' पनि जातिवाका विरुद्धमा सञ्चालित गैर राजनीतिक आन्दोलनको एक हिस्सा बनेर देखिएको छ । प्रारम्भिक दिनमा खुलेका यी सङ्गठनले ठुलो उपलब्धि पाउन नसके पनि दलित समुदाय बीच चेतना अभिवृद्धिमा भने महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

नेपाली समाजमा रहेका हरेक प्रकारका उत्पीडनहरूका विरुद्धको चेतना प्रवाहका दृष्टिकोणले २००७ सालको आसपासबाट राणा शासनका विरुद्धमा उठेको आवाज र त्यसपछिको समय निकै महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । दलित हक अधिकार प्राप्तिका लागि सङ्गठित आन्दोलनको सुरुआत पनि यसैसँग जोडिन पुग्छ । वि.सं. २००७ मा तनहुँ जिल्लामा चन्द्रलाल विश्वकर्माको नेतृत्वमा गठन भएको 'नेपाल हरिजन सङ्घ' ले राणा शासनका विरुद्धका साथै जातीय समानताका पक्षमा आवाज उठाउने जमर्को गरेको देखिन्छ । यसले २०१४ सालसम्म आफ्ना कार्यहरू सञ्चालन गरको पाइन्छ । यसपछि राण शासनको अन्त्यपछि दलित सङ्घ संस्थाहरूले पनि आफ्ना क्रियाकलापहरू सहज रूपले सञ्चालन गर्ने वातावरण सिर्जना भयो । यसपछि नेपाली समाजमा दलित जाति समुदायका मानिसहरूको जीवन यथार्थको परिवर्तन र हक अधिकार प्राप्तिका लागि 'नेपाल हरिजन सङ्घ' (२००७), 'निम्न समाज सुधार सङ्घ' (२००८), 'जाततोड मण्डल' (२००८), 'समाज सुधार सङ्घ' (२००९), 'परिगणित नारी सङ्घ' (२०१२), 'नेपाल राष्ट्रिय परिगणित परिषद्' (२०१४), 'अछूत मुक्ति मोर्चा' (२०१५) र 'राष्ट्रिय अछूत मुक्ति परिषद' (२०१५) जस्ता सङ्घ संस्थाहरू स्थापित भएको पाइन्छ (किसान, २०५८, पृ. ११२) । सहर्षनाथ कपालीको नेतृत्वमा स्थापना भएको 'समाज सुधार सङ्घ' नाम गरेको संस्थाको नेतृत्वमा २०११ सालमा दलितहरूले पशुपतिनाथको मन्दिर प्रवेश गर्ने कार्य ऐतिहासिक सन्दर्भ भेटिन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ३२) । यसै बेलामा पशुपति पुगेका मानिसहरूले त्यहाँ रहेको 'दलितहरूलाई प्रवेश निषेध' भनेर लेखिएको बोर्ड समेत हटाएको र यस कार्यमा

महिलाहरूको समेत उल्लेखनीय उपस्थिति रहेको बताइएको छ । यस घटनासम्म आइपुग्दा पनि नेपाली समाजमा दलित जातिका पक्षमा भएका भनिएका अधिकाशं कार्यहरू धार्मिक अधिकारमा नै सीमित रहेको देखिन्छ । यसरी धार्मिक अधिकार र चेतनाका साथमा मात्रै भए पनि नेपाली समाजका दलितहरूले आफ्ना हक र अधिकारका बारेमा आवाज उठाउन थालेको थोरै समय २०१७ सालमा नेपालमा तत्कालीन राजा महेन्द्रले लादेको पञ्चायती शासन व्यवस्थाले गम्भीर धक्का पुऱ्याएको देखिन्छ । पञ्चायतकालीन अवधिमा धेरै संस्थाहरू निष्क्रिय भए भने केहीले तत्कालीन शासन व्यवस्थासँग आत्म समर्पण गर्दै सामान्य गतिविधिहरूमा नै सीमित हुन थालेको भेटिन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ३३) । यसप्रकार पञ्चायत कालभन्दा अगाडिदेखि नै स्वतन्त्र रूपले सञ्चालन हुँदै आएका र कतिपय नयाँ स्वरूपका संस्थाहरू पनि २०४६ सालको परिवर्तन र त्यसभन्दा केही अघिदेखि नै विभिन्न राजनीतिक पार्टीका भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा कार्य गर्न थालेको पाइन्छ । विभिन्न प्रकारका राजनीतिक पार्टीका भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा काम गरेका संस्थाहरूलाई पार्टीका प्रयास अन्तर्गत माथि नै चर्चा गरी सकिएको छ ।

नेपाली समाजमा रहेको जातीय समस्या समाधानका लागि भनेर विभिन्न दातृ निकायका गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरू पनि सञ्चालन भएका छन् । विशेष गरी २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपाली समाजमा रहेका दलितहरूको जीवनावस्थाको परिवर्तनका लागि भनेर विभिन्न प्रकारका संस्थाहरू सञ्चालनमा आएका छन् । दलितहरूको हीत र अधिकार संरक्षणका लागि भनेर हाल नेपालमा २०० भन्दा बढीको सङ्ख्यमा यस्ता प्रकारका गैरसरकारी संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेको बताइएको छ (किसान, २०५८, पृ. ११३) । यिनीहरूमध्ये सारै थोरै संस्थाहरूले मात्र वास्तविक रूपमा दलितहरूको हितका पक्षमा काम गरेको र धेरैजसो संस्थाले भने दातृ निकायहरूले दिएको रकम पचाउने काम मात्र गरि रहेको आरोप यी संस्थाहरूमाथि लाग्ने गरेको देखिन्छ (आहुति, २०६७, पृ. ३७) । केन्द्रीय तथा स्थानीय तहमा सञ्चालनमा रहेका यी संस्थाहरूको छाता सङ्गठनका रूपमा गैरसरकारी संस्था महासङ्घको पनि गठन भएको देखिन्छ । विभिन्न स्थान, स्वरूप र तहमा सञ्चालित यस्ता गैर सरकारी संस्थाहरूमा दलित सेवा सङ्घ, दलित महिला सङ्घ, जनउत्थान प्रतिष्ठान, सेफ नेपलगन्ज, आत्मनिर्भर विकास मञ्च र दलित गैर सरकारी संस्था महासङ्घ (डिएनएफ) तथा यस अन्तर्गत रहेका करिब ५० भन्दा बढी संस्थाहरू मुख्य रहेका छन् । यी र यस्ता संस्थाहरूले दलितको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक स्तरबृद्धि गरी उनीहरूलाई सामाजिक विकासको मूलधारमा ल्याउने उद्देश्यले सञ्चालन गरेको भनिएका छन् (किसान, २०५८, पृ. ११३) । दलितहरूको जीवन स्तरमा परिवर्तन ल्याउन भनेर खोलिएका यस्ता गैर सरकारी संस्थाहरूमध्ये सबैजसोले दलितहरूमा साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, आयआर्जन तथा रोजगार प्रदायक कार्यक्रमहरू सञ्चालन

गर्ने र विकास निर्माण कार्य लगायतका क्षेत्रमा काम गरी रहेका छन् । यस्ता प्रकारका कार्य गरी रहेका लगभग सबैजसो संस्थाहरूले दलितहरूलाई आर्थिक राजनीतिक अधिकारप्रति सचेत बनाउने कार्य गरको देखिँदैन । उनीहरू विद्यमान अवस्थामा सामान्य सुधार ल्याई यही सामाजिक आर्थिक तथा सांस्कृतिक स्वरूपको संरक्षणको दिशामा सक्रिय रहेको भेटिन्छ । खासगरी गैर सरकारी संस्थाहरूले पश्चिमा साम्राज्यवादी सोच र संस्कृतिका साथ पुँजीवादी चिन्तन र सामाजिक संरचनालाई नै संरक्षण गर्ने प्रयास गर्छन् र त्यसैका लागि सहयोगको नाटक गरेर निम्न विपन्न तथा दलित वर्ग समुदायमा रहेको मुक्ति र क्रान्तिको चेतनालाई दबाउने कार्य गर्छन् । यस्ता संस्थाहरूका माध्यमबाट र तिनका कार्यहरूले दलित वर्गमा राजनीतिक चेतना, मुक्ति र सङ्घर्षको बाटो देखाउनुको सट्टा यथास्थितिमा नै सामान्य सुधार गरी परिवर्तनको ललिपप देखाउनमै यिनीहरू व्यस्त रहेको पाइन्छ ।

यस प्रकार नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्याको समाधानका लागि विभिन्न क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका प्रयासहरू भएको देखिन्छ । यी प्रयासले केही मह□वपूर्ण प्राप्ति पनि भएका छन् । खासगरीकन उत्पीडित वर्ण जाति समुदायमा आफ्ना हक अधिकारका बारेमा सचेतना थाप्ने काम एकातिर गरेका छन् भने परम्परादेखि उनीहरूमाथि लादिदै आइको शोषण र दमनको जालो च्यात्ने कार्य पनि हुँदै आएको पाइन्छ । जातीय समस्यालाई राज्यस्तरबाट नै सम्बोधन गर्दै त्यसको अन्त्यका पक्षमा राज्यले पनि थोरबहुत यत्न गर्दै आएको पाइन्छ । नेपाली समाजमा परिवर्तन र रूपान्तरणका लागि आजसम्म भएका विभिन्न प्रकारका आन्दोलन र तिनका प्राप्तिहरूमध्येको सबैभन्दा मह□वपूर्ण मानिएको पछिल्लो जनक्रान्ति र त्यसैको उपलब्धि स्वरूप आएको नेपालको संविधानको धारा २४ मा छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक भन्दै जातीय समानतालाई मौलिक हकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । संविधानमा जातीय तथा अन्य प्रकारको भेदभाव र समानताका बारेमा यसो भनिएको छ :

> ...कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय, वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गरिने छैन ।
>
> ...उत्पत्ति, जात, जाति वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने जात, जाति वा छुछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार गर्न वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन ।
>
> जातीय आधारमा छुवाछूत गरी वा नगरी कार्यस्थलमा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न पाइने छैन ।

यस धाराको प्रतिकूल हुने गरी भएका सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

(नेपालको संविधान, २०७२ : ११)

राज्यको मूल कानुनका रूपमा रहेको संबिधानमा नै जातीय भेदभावका विरुद्धमा यस प्रकार समानताको व्यवस्था गरिएको छ तर पनि नेपाली समाजमा आज पनि जातीय भेदभावको अवस्थाको अन्त्य भने हुन सकेको छैन । वर्णका आधारमा गरिने जातीय उच नीचताका अन्त्य कानुन बनाएर, भाषण गरेर, पुस्तक लेखेर मात्र भन्दा सामाजिक, सांस्कृतिक स्वरूपका माध्यमबाट मानसिकताको परिवर्तन जरुरी बनेर देखिएको छ ।

@=* ;flxTodf blnt r]tgfsf] ;Gbe{

सम्पूर्ण अछुत जातजाति, मजदुर, भूमिहीन किसान लगाायत वर्गीय शोषणमा परेका जनताको मुक्तिका लागि लेखिने साहित्य नै दलित साहित्य हो । नेपाली साहित्यको समालोचनात्मक प्रणालीमा दलित साहित्यका बारेमा छुट्टै चर्चा त्यति भएको छैन । तर भारतीय साहित्यमा यसको चिन्तन परम्परा सुदीर्घ बनि सकेको छ । भारतीय साहित्यमा चिन्तकहरूले दलित साहित्यलाई चिनाउने क्रममा विद्वान्हरूले दलितहरूले नै आफ्नो पीडाको अभिव्यक्ति गर्दै मुक्तिको अपेक्षा साथ लेखिएको साहित्य र गैर दलितहरूले दलित मुक्तिका पक्षमा लेखेको साहित्य गरी मुख्य दुई मतहरू प्रस्तुत गरेका छन् (वाल्मीकि, ई. २००९, पृ. १४) । दलितहरूको अवस्थाको चित्रण हुँदैमा पनि त्यसमा उनीहरूको अवस्थालाई बाहुनवादी दृष्टिकोणबाट नभइ जातीयताले पारेको प्रभाव र त्यसबाट मुक्तिको चेतना कृतिमा आएको छैन भने त्यस्तो साहित्यलाई दलित सौन्दर्यका कोणबाट दलित साहित्य मान्न सकिँदैन । किनभने दलित विषयका साहित्यमा पनि दलितलाई नै होच्याउने, उनीहरूको श्रम, सिप, कलालाई अपमानित गर्ने तथा उनीहरूका सङ्घर्ष र जीजीविषलाई कमजोर र भुत्ते बनाउने मूल्य मान्यता पनि प्रस्तुत गरिएको हुन सक्छ । यति मात्र नभएर दलित समुदायभित्र पनि जातिवादको उच नीचता निर्माण गरी दलितहरूमा पनि बाहुनवादी मूल्य मान्यताको स्थापना गरेर उनीहरूको सोचाइ, विचार, रुचि, दृष्टिकोणमा पनि विभेदकारी मानसिकता रहेको तथ्य देखाउँदै जातीय समस्या समाधानको विपरित मार्ग प्रदर्शन गर्ने विचार प्रस्तुत गर्दै समानताको अन्दोलनलाई कमजोर पार्ने दृष्टिकोण र प्रयास पनि दलितका विषयमा रचना गरिएको साहित्यमा भएको हुन सक्छ (महर्जन, २०७०, पृ. २३) । समाजमा विद्यमान विभेदको अवस्थालाई यथावत नै राखी आफ्नो शोषणको राज चलाइ रहन चाहने यस प्रकारको चेतना, मूल्य र मान्यता प्रस्तुत गर्ने साहित्य कदापि दलित साहित्य हुन सक्दैन । दलितका दुःख, अप्ठ्यारो, दासता, अधःपतन, उपहासका साथै दरिद्रताको कलात्मक चित्रण र त्यसबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने सञ्चेतनायुक्त साहित्यलाई नै

दलित साहित्य भनिन्छ (भट्टराई, २०६१, पृ. १७) । दलित साहित्यमा समाजबाट तल्लो जातको रूपमा अपहेलित दलितहरूको मुक्तिको आकाङ्क्षा राखिन्छ वा सांस्कृतिक शोषणका विकृत रूपहरूको रूपान्तरणको चाहाना व्यक्त गरिएको हुन्छ ।

@=(blnt ;flxTosf] kl/ro / kl/efiff

समाजमा जातीयतालाई आधार बनाएर दमन, दलन, हेलाहोचो र शोषणमा पारिएको जाति समुदायलाई बुझाउने दलित र सामाजिक यथार्थको प्रतिबिम्बनका रूपमा लिइने साहित्य दुई शब्दको समास प्रक्रियाबाट निर्माण भएको दलित साहित्य शब्दले त्यही समाजको पिछडा वर्ग समुदायका बारेमा लेखिएको साहित्य भन्ने नै अर्थ प्रदान गर्छ । दलित साहित्यलाई चिनाउने सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूले आआफ्ना मत प्रस्तुत गरेका छन् । दलित साहित्यको परिभाष प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा हिन्दी भाषामा साहित्य लेख्ने र चिन्तन गर्ने विद्वान्हरूको नै केन्द्रीय भूमिका रहेको देखिन्छ । नेपाली साहित्य र यसका अध्येताहरूका बीचमा यसले पछिल्लो समयमा मात्र चासो र रुचिको विषय बन्ने मौका प्राप्त गरेको छ । यहाँ हिन्दी साहित्य र नेपाली साहित्य क्षेत्रका केही मह□वपूर्ण विद्वान्हरूका यस सम्बन्धी मतहरू प्रस्तुत गरी दलित साहित्यलाई चिनाउने प्रयास गरिएको छ ।

@=(=! lxGbL ;flxTosf ljåfg\\x¿sf] kl/efiff

नेपाली समाजमा जातीय व्यवस्था, त्यसको विभेद वा वर्ण व्यवस्था नै भारतबाट प्रवेश गरेको कुरा विद्वान्हरूले बताएका छन् । यसको अर्थ भातीय समाजमा वर्णभेदको परम्परा निकै पहिलेदेखि विद्यमान थियो भन्ने नै हो । यसैका कारण भारतीय समाज र साहित्यका क्षेत्रमा त्यस भेदका विरुद्धको चेतना पनि निकै पहिलेदेखि पैदा भएको देखिन्छ । यसैको परिणाम स्वरूप भारतमा साहित्यका क्षेत्रमा दलित समस्याले धेरै अगाडिदेखि प्रवेश भाएको पाइन्छ । यहाँको साहित्यमा दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्र निर्माणका लागि पनि विद्वान्हरू धेरै अगाडिदेखि नै साक्रिय हुँदै आएको देखिन्छ । यसै क्रममा दलित साहित्य र यसको स्वरूप तथा परिचय र परिभाषाका सम्बन्धमा थुप्रै विद्वान्हरूले आफ्ना मतहरू प्रस्तुत गर्दै आएका छन् । विभिन्न कोणबाट दलित साहित्यलाई चिनाउने काम उनीहरूले गर्दै आएको देखिन्छ । ती मध्यै केही मह□वपूर्ण अध्येताहरूका मुख्य मतहरूका आधारमा यहाँ दलित साहित्यको परिभाषा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

दलित साहित्यको परिभाषा प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा ओम प्रकाश वाल्मीकीको मत उल्लेखनीय रहेको छ । उनले दलित साहित्यलाई *समाजमा सदीयौँदेखि चलिआएका सडेगलेका परम्पराहरूमाथि कठोरतापूर्वक प्रहार गर्छ र दलितहरूलाई शोषण र अत्याचारका*

विरुद्धमा लड्न सिकाउँछ । आफ्नो क्षमताभन्दा गह्रौं माटो बोक्न बाध्य मजदुर महिलाहरूलाई आफ्ना अधिकारप्रति सजग गराउँछ र समाजलाई धर्मको माखेसाङ्लोबाट निकालेर शोषणबाट मुक्तिको बाटो देखाउँछ (वाल्मीकि सन् २००९, पृ. ४८) भन्दै जातीय शोषणबाट मुक्ति प्राप्तिका लागि लेखिएको साहित्यका रूपमा चिनाएका छन् । उनका अनुसार धर्मका आडमा समाजमा निर्माण गरिएको जातिवाद पर्खाल भत्काउने र समतामूलक समाज निर्माण उर्ने उद्देश्यले लेखिएको साहित्य नै दलित साहित्य हो ।

भारतीय साहित्यमा दलित साहित्यलाई अध्ययन क्षेत्र बनाएर क्रियाशील रहेका शरण कुमार लिंबाले "दलितका दुःख,पीर, गुलामी, अधःपतन र उपहासका साथ दरिद्रताको कलात्मक शैलीद्वारा चित्रण गर्ने साहित्य नै दलित साहित्य हो" (लिम्बाले, सन् २००५, पृ. ४२) भन्दै दलित जातिको जीवनको यथार्थलाई अभिव्यक्त गर्नेलाई दलित साहित्यका रूपमा चिनाउने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । उनले यथार्थको प्रस्तुतिका साथै अभिव्यक्तिको शिल्प शैलीमा पनि जोड दिएको पाइन्छ ।

भारतीय साहित्यका अर्का अध्येता कँवल भारतीले दलित साहित्यको परिभाष दिँदै भनेका छन्- *दलित साहित्य त्यो हो, जसमा दलित स्वयम्ले आफ्नो पीडालाई व्यक्त गर्छ । आफ्नो जीवन सङ्घर्षमा दलितले जुन यथार्थ भोगेको हुन्छ, त्यसको अभिव्यक्ति नै दलित साहित्य हो । त्यो साहित्य कला कलाका लागि नभएर जीवनको साहित्य हो, जसमा जीवनको जिजीविषा लुकेको हुन्छ* (भारती, सन् १९९८, पृ. ४१) उनको यस परिभाषाले दलित साहित्य दलित आफैले आफ्नो पीडा र जीवनको कथा लेख्छ र लेख्नु पर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ । उनले प्रस्तुत गरेको दलित साहित्यको यस परिभाषालाई आधार बनाउँदा समाजमा विद्यमान जातिवादी व्यवस्थाले उच्च जातीय पृष्ठभूमिको कुनै पनि व्यक्तिले दलितको जीवन यथार्थ र मुक्तिको चाहनालाई समेटेर जीवनवादी साहित्यको रचना रचना गर्‍यो भने त्यो साहित्यलाई दलित साहित्यको परिधिभित्र समेट्न सकिँदैन ।

भारतीय साहित्यमा दलित साहित्यको परिभाषा प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा अन्य विद्वान्हरूको पनि स्थान रहेको छ । ती मध्ये अर्जुन डाँगले पनि महत्वपूर्ण रहेका छन् । उनले **दलित साहित्य : एक अभ्यास** (सन् १९७९) नामक आफ्नो पुस्तकमा "दलित शब्दले साहित्यका सन्दर्भमा नयाँ अर्थ दिन्छ । समाज, धर्म र अन्य कारणबाट जसको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक शोषण गरिएको छ, त्यसका विरुद्धमा त्यही शोषित पीडित व्यक्तिले नै क्रान्ति गर्न सक्छ भन्ने धारण दलित साहित्यको छ" (डाँगले, सन् १९७९, पृ. ४१) भन्दै दलित साहित्यलाई समाजका पिछडा वर्ग समुदायले आफ्नो हक अधिकार प्राप्तिका गरेको र गर्नु पर्ने सङ्घर्षको कथाका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेको देखिन्छ । उनको यस परिभाषाले दलित साहित्य त्यही समुदायको व्यक्तिले उसैका लागि लेखेका खण्डमा दलितका पीडा,

व्याथा र मुक्तिको चेतना अझै प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त हुन सक्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ ।

दलित साहित्यलाई चिनाउने क्रममा भारतीय साहित्यमा दलित साहित्यको अध्ययन र सौन्दर्य शास्त्र निर्माणमा मह□वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका अध्येता चमन लालले दलित साहित्यलाई यसरी चिनाएका छन्-

> दलित साहित्य भनेको त्यस्तो साहित्य हो, जसले दलितहरूको जीवन, उनीहरूका सुख दुःख, उनीहरूका सामाजिक राजनीतिक स्थिति, उनीहरूका संस्कृति, उनीहरूका आस्था अनास्था, उनीहरूमाथि भएको शोषण र उत्पीडन तथा त्यस्ता शोषण उत्पीडनका विरुद्धमा दलितहरूमा पैदा भएको प्रतिरोधको परिस्थितिलाई व्यापकतापूर्वक, गहिराइपूर्वक र कलात्मकतापूर्वक प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । (लाल, सन् २००८, पृ. १५)

उनले आफ्नो यस परिभाषामा दलित साहित्यमा दलितहरूको जीवन चित्रका साथै उनीहरूको जीवनको कहाली लाग्दै अवस्थाको अन्त्यका लागि परिवर्तनको मार्ग प्रष्ट रूपमा कोरिएको हुनु पर्ने दृष्टिकोण अगाडि सारेका छन् ।

भारतीय अध्यताहरूले प्रस्तुत गरेका उल्लिखित परिभाषाहरूले दलित साहित्यलाई वर्ण व्यवस्थाले निर्माण गरेको भेदभावको यथार्थ र त्यसका विरुद्धको मुक्ति चेतना सहित लेखिएको साहित्यका रूपमा चिनाउने जमर्को गरेको देखिन्छ । उनीहरूले दलित साहित्यमा हिन्दू वर्ण व्यवस्था र सामन्तवादी वर्ग व्यवस्थाको मारमा परेको वर्ग समुदायको मुक्तिका लागि लेखिएको साहित्यका रूपमा दलित साहित्यलाई चिनाएको पाइन्छ ।

@=(=@ g]kfnL ljåfg\\x¿sf] kl/efiff

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलितहरूको जीवन कथालाई समेटेर उनीहरूको मुक्तिकै लागि भनेर स्पष्ट उद्देश्यका साहित्य लेख्ने र त्यसको सौन्दर्य शास्त्रका बारेमा चिन्तन मनन गर्ने परम्पराको थालनी धेरैपछि मात्र भएको देखिन्छ । नेपाली सामाजमा दलित समस्याको प्रवेश भारतबाट गरेजस्तै साहित्यका क्षेत्रमा त्यस विरुद्धको चेतनाको प्रवेश पनि त्यतैतिरबाट भएको देखिन्छ । यहाँका भारतीय साहित्यमा दलित साहित्य र त्यसको सौन्दर्य शास्त्रका बारेमा लामो बहस भएर त्यसले एउटा स्पष्ट गति प्राप्त गरी सकेपछि मात्र नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलित सौन्दर्यका बारेमा चर्चा शुरु भएको पाइन्छ । जेजसो भए पनि पछिल्लो कालखण्डको सममा नेपाली साहित्य र यसको अध्ययनका क्षेत्रमा दलित साहित्यले प्रवेश पाएको छ र यसका बारेमा बहसको आरम्भ भएको छ । यसै क्रममा विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका धारणाहरूका आधारमा उनीहरूले प्रस्तुत गरेको दलित साहित्यको परिभषालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्र र यसको स्वरूपका बारेमा चर्चा गर्ने साहित्यका अध्येताहरूमा मार्क्सवादी दृष्टि चेतनाका साथ साहित्यको मूल्याङ्कन गर्ने नेपाली विद्वान् निनु चापागाईंको मह□वपूर्ण भूमिका रहको देखिन्छ । उनले आफ्नो **दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य** (२०६८) नामक पुस्तकमा नेपाली साहित्यमा दलित साहित्य लेखनको इतिहास लेखेका छन् र त्यस क्रममा दलित साहित्यको परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले "दलित साहित्य साहित्यिक, सांस्कृतिक एवम् सामाजिक आन्दोलन हो । पाठकलाई मनोरञ्जन दिनु नभई वर्ण जातिप्रथाका आधारमा फैलाइएका विषमताका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्न आह्वान गर्नु यसको उद्देश्य हो" भन्ने परिभाषा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको यस परिभाषाले दलित साहित्यलाई जातीय मुक्तिका पक्षमा छेडिएको एउटा आन्दोलनका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा दलित साहित्यलाई चिनाउने साहित्य अध्येताहरूमा रमेश प्रसाद भट्टराईको पनि मह□वपूर्ण स्थान रहेको छ । उनको दलित साहित्य र यसको सौन्दर्य चिन्तनका क्षेत्रमा छुट्टै पुस्तकाकार कृति त प्रकाशित भएको छैन तर फुटकर रूपमै भए पनि उनले दलित साहित्यका सन्दर्भमा रचनाहरू प्रकाशित गराउँदै आइ रहेका छन् । वि.सं. २०६१ सालको **प्रलेस** नामक पत्रिकामा प्रकाशित भएको 'दलित परिप्रेक्ष्य : प्रगतिवादी आख्यानका सन्दर्भमा' शीर्षक अनुसन्धानमूलक लेख प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसमा उनले दलित साहित्यलाई यसो भनेर परिभाषित गरेका छन्-

> दलितहरूको अधिकारप्राप्तिको लडाइँमा उनीहरूकै सङगठित र एकीकृत आवाजलाई यस्तो साहित्यमा प्रस्तुत गरिन्छ । दलित साहित्य र साहित्यकार जाति व्यवस्थाको सोपानक्रम भङ्ग गर्न चाहन्छ र सबैभन्दा तल पारिएको जाातिलाई अरू जातिसरह सबै प्रकारका हक अधिकार दिलाउन सङ्घर्षरत रहन चाहन्छ । उनहरूको मूल अभीष्ट समाजको मूलधारबाट बाहिर रहेको समुदायलाई सामाजिक संरचनाको मुख्य धारमा ल्याउने रहेको हुन्छ (भट्टराई, २०६१, पृ. १७) ।

उल्लिखित विचारका माध्यमबाट उनले दलित साहित्य र साहित्यकारका बारेमा आफ्नो दृष्टिकोण सार्वजनिक गरेका छन् । उनका अनुसार समाजमा रहेको जातिवाद र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलताको अन्त्यका खातिर लेखिएको साहित्य नै दलित साहित्य हो । यसले सामाजिक मूलधारबाट बाहिर पारिएको जाति समुदायलाई मूलधारमा प्रवेश गराउने र जातीय रूपमा समतामूलक समाज निर्माण गर्ने अभिलाषा प्रस्तुत गर्छ ।

दलित समुदायबाट नै आएर नेपाली साहित्यका माध्यमबाट सामाजिक रूपान्तरणको पक्षमा वकालत गरिरहेका विश्वभक्त दुलाल आहुतिले पनि नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलित साहित्यलाई चिनाउने काम गरेका छन् । वि.सं. २०६६ सालको वैशाखमा काठमाडौँमा

भएको 'दलित साहित्य र सौन्दर्यशास्त्र' विषयक अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा आफ्नो मत राख्ने क्रममा आएको भनाइले दलित साहित्यलाई चिनाउने काम गरेको छ । उनले भनेको छन्-

> हामी चाहन्छौं, दलितहरूबारे साहित्य र अन्य खालका रचना गरिरहेका सबै दलित र गैरदलितहरूले दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्रबारे सैद्धान्तिक विश्लेषण गरुन् । हामी दलित साहित्यको धारालाई समाजवादी दृष्टिकोणसँग जोड्न चाहन्छौँ । हामी दलित साहित्यको धारालाई आलोचनात्मक दृष्टिकोणबाट माथि उठाई समाजवादी यथार्थतिर उकास्न चाहन्छौं । यही चाहनाका साथ अहिले अति जरुरी भएको दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्रको खोजी गर्ने पहल गरिएको हो (आहुति, २०७०, पृ. ११३) ।

आहुतिको यस मतले दलित साहित्यलाई मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणसँग जोडेर प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ । समाजमा रहेका सबै प्रकारका असमानताहरूलाई वर्गीय फलकमा जोडेर वर्गीय समस्याको अन्त्य गरी साम्यवादतर्फ उन्मुख हुने चेतनाका साथ साहित्य रचनाको अपेक्षा राख्ने मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताकै एक मह□वपूर्ण कडीका रूपमा दलित साहित्यलाई प्रस्तुत गर्नु पर्नेमा उनको जोड रहेको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रको विमर्श गर्ने थोरैमात्र विद्वान्हरूको सूचीमा ताराकान्त पाण्डेयको नाम पनि उल्लेखनीय छ । साहित्यको अध्ययनका लागि प्रगतिवादी विश्वदृष्टिलाई मूल्याङ्कनको कडी बनाएर मार्क्सवादी समालोचकको पहिचान बनाएका साहित्य अध्येता पाण्डेयले पनि नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलित सौन्दर्य शास्त्रको मानक प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेका छन् । उनले २०७० सालमा समता फाउन्डेसनले प्रकाशित गरेको **दलित सौन्दर्य-बोध** नामक पुस्तकमा आफ्नो 'समसामयिक प्रगतिशील कवितामा दलित चेतना' शीर्षकको लेख प्रकाशित गराएका छन् र त्यसै लेखका माध्यमबाट दलित साहित्य सम्बन्धीको आफ्नो दृष्टिकोण सार्वजनिक गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । उनले

> 'दलित' र यससँग गाँसिएका अन्य सांस्कृतिक व्यावहारिक सन्दर्भले वर्णवादी हिन्दू धार्मिक सामाजिक व्यवस्थालाई अगाडि सार्दछन्, जुन व्यवस्थाले वर्ण र जातका आधारमा हजारौं वर्षदेखि मानिस बीच भेदभाव उत्पडिन र उपेक्षाको संस्कृतिलाई हुर्काउँदै आएको छ । अतः निश्चय पनि न्याय र समानताका पक्षमा दृढतापूर्वक उभिने यो विषय मुख्य सरोकारकै विषय हुनु पर्छ ।
>
> (पाण्डेय, २०७०, पृ. १२७)

भन्ने मत प्रस्तुत गरेका छन् । प्रगतिशील प्रगतिवादी मान्यतामा केन्द्रित रहेर कविता कर्ममा सक्रिय रहेका कविहरू र उनीहरूका कविताका बारेमा आफ्नो मत प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा उनको यो दृष्टिकोण आएको देखिन्छ । साहित्यको एक मह□वपूर्ण विधाका रूपमा स्थापित

भएको कवितामा दलित चेतनाको सवाललाई प्रस्तुत गर्ने उनको यस मान्यताले समग्र साहित्यलाई पनि समेट्छ । उनले यस परिभाषाका माध्यमबाट दलित साहित्यलाई हिन्दूवादी वर्ण व्यवस्था र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलता विरुद्धको सचेत र साङ्गठनिक क्रान्ति र सामाजिक न्याय र समानताका पक्षमा लेखिएको क्रान्तिकारी साहित्यका रूपमा चिनाएको पाइन्छ ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलित सौन्दर्य शास्त्रका बारेमा चर्चा गर्ने व्यक्तित्वहरूमा पदम सुन्दासको नाम पनि चर्चा योग्य । आफू पनि दलित समुदायबाट आएका र नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभिदको अन्त्यका लागि विभिन्न प्रकारका अभियानहरूमा सक्रिय अभिन्ताका रूपमा देखा परेका सुन्दास जातिवाद र त्यसले निम्त्याएको विभेदकारी अवस्थाको अन्त्यका पक्षमा लेखिएको र लेखिने साहत्यिका बारेमा पनि आफ्नो धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको समाता फाउन्डेसनले २०७० सालमा प्रकाशित गरेको **दलित सौन्दर्य-बोध** नामक पुस्तकमा सङ्कलित 'दलित साहित्यको नलेखिएको इतिहास' शीर्षकको लेखमा उनले दलित साहित्य र यसको सौन्दर्यकाबारेमा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उनले यहाँ भनेका छन्-

> पक्कै पनि दलित कुनै जात जाति होइन, यो सामाजिक समस्या हो । समाजलाई विखण्डित बनाउने शासनसत्तामा सधैंजसो सवर्ण कुलीन शक्तिलाई आसीन गराइराख्ने राजनीतिक दाउपेचको उपज हो । यति गुह्य कुरो बुझ्दै विभेद र उत्पीडनको पीडाबोध पोख्ने, उत्पीडन र असममानताबाट उन्मुक्ति प्राप्त गर्न तथा पीडितलाई उन्मुक्त हुन अभिप्रेरित गर्न लेखिने साहित्य नै दलित साहित्य हो । (सुन्दास, २०७०, पृ. ३७) ।

दलित साहित्य सम्बन्धीको उनको यस दृष्टिकोणले समाजमा रहको जातीय समस्यालाई देखाउनका साथै त्यो असमान अवस्थाको अन्त्यको चेतना समेत प्रस्तुत गर्ने साहित्यका रूपमा दलित साहित्यलाई चिनाएको देखिन्छ ।

यस प्रकार भारतीय तथा नेपाली साहित्यका अध्येताहरूले दलित साहित्य र यसको सौन्दर्यका बारेमा आआफ्ना भनाइ तथा मान्यताहरू प्रस्तुत गर्ने प्रयास र प्रयत्न गरेको पाइन्छ । सबै जसो विद्वान्हरूको भनाइमा हिन्दू वर्ण व्यवस्थाको उपजका रुमा रहेको जातीय विभेद र त्यसले समाजमा सिर्जना गरेका असमानताका विरुद्धमा सचेत रूपले लेखिएको साहित्यलाई दलित साहित्यका रूपमा चिनाउन प्रयत्न गरेका गरेकको देखिन्छ । उत्पादनका साधनहरूमा आफ्नो पहुँच पुऱ्याएको शोषक वर्गले जातीय स्वरूपको अवधारणा ल्याएर मानव-मानव बीचमा तह सिर्जना गर्ने र विभेदको पर्खाल ठड्याउने कार्य धेरै अगाडिदेखि नै गर्दै आएको छ । मानव अस्तित्व माथि नै प्रश्नचिह्न उठ्ने गरी धर्म संस्कृतिको नाममा गरिब वर्गमाथि शोषण गर्ने एउटा आधार जातीय संरचना पनि हो ।

जातीयतालाई आधार बनाएर कथित दलित वर्गलाई सधैंभरि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीलगायत सामाजिक संरचनाको उपल्लो स्थानमा पुग्नै नसक्ने गरी नेपाली समाजमा शोषण गरिएको छ । समाजमा निम्त था अछूत जातिका रूपमा चिनाइएको समुदाय वर्गीय दृष्टिले निम्न, भूमिहीन, मजदुर, श्रमिक वर्गमा पर्छ । यो वर्ग समुदाय आर्थिक सामाजिक दृष्टिले उपल्लो वर्गबाट उत्पीडित वा दलनमा परेको छ र यो नै दलित वर्गको रूपमा नेपाली समाजमा देखिएको छ । समाजमा रहेको यही यथार्थको प्रस्तुति र त्यसको मुक्तिको अपेक्षा सहित लेखिएको साहित्यलाई नै दलित साहित्य मान्नु उपयुक्त हुन्छ । दलित साहित्य हिन्दू ब्राह्मणवादी वर्ण व्यवस्था अनुसार मानिसहरूको सबैभन्दा तल्लो जातिका नाम शोषण र दमनका अन्तिम रूपहरू भोग्न बाध्य पारिएको जातिको जीवनका यथार्थ घटनहरूलाई मूल सामलका रूपमा प्रयोग गरी त्यसलाई बोकेर रचनाभरि हिँड्ने पात्र पनि मूलतः त्यसै जातिको नियुक्त गरेर उनीहरूको जीवनावस्था सुधारको अपेक्षा मात्र नभएर सामाजिक रूपान्तरणका लागि क्रान्तिकारी विचारको प्रस्तुतिसहित लेखिएको हुन्छ ।

@=!) blnt ;flxTosf ljz]iftf

दलित साहित्य सामाजिक र साहित्यिक मान्यतामा स्थापित भएका पुरातन तथा शास्त्रीय चिन्तनको निरन्तरता होइन, यो त नवीन सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक कलेबर निर्माणका लागि गरिएको साहित्यिक र कलात्मक विद्रोह हो । यस प्रकारको साहित्यमा साहित्यको शिल्प सौन्दर्यभन्दा भा वा विचार सौन्दर्यले मुख्य स्थान प्राप्त गर्छ । यसको सौन्दर्य विद्रोह, सङ्घर्ष र क्रान्तिमा अडेको हुन्छ । यसले शोषण र अत्याचारका बीच हताश जीवन बाँच्न बाध्य पारिएका दलितहरूलाई लड्न, क्रान्ति र सङघर्ष गर्न सिकाउँछ । दलित साहित्यले धर्मको आडमा अछूत बानाइएकाहरूलाई त्यस्तो माखेसाङ्लोबाट आफूमाथि भइ रहेको शोषणबाट मुक्तिको बाटो देखाउन सक्नु पर्ने कुरामा जोड दिइन्छ ।

भारतीय साहित्यमा दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रका बारेमा गहन विमर्श गर्ने अध्येता ओम प्रकाश वाल्मीकिले दलित साहित्यका विशेषतालाई स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेका छन् । उनले दलित साहित्यले समता, स्वतन्त्रता, बन्धुता, न्यायको जीवन अनुभव, अभावजन्य आशय तथा त्यस आशयको अर्थपूर्ण अभिव्यक्ति, संस्कृति र धर्मको नाममा वास्तविकतालाई छोपेर निर्माण गरिएको कपोल्कल्पित भ्रमपूर्ण यथार्थ र ढोङको अस्वीकृति, कल्पनाजन्य प्रतिमानहरूको निषेध, नित्य परिवर्तनीयताको आधारमा जीवन मूल्यहरूको मूल्याङ्कन, बन्धनमुक्त अभिव्यक्ति र अनुभवको साँचोपनमा जोड दिनु पर्ने मत अगाडि सारेका छन् (वाल्मीकि, सन् २००५, पृ. ५०-५१) । उनको यस मत वा विचारले दलित साहित्यलाई शिल्पपक्षमा जोड दिने परम्परागत साहित्यिक मान्यताभन्दा भिन्न साहित्यिक

चिन्तनका रूपमा चिनाउन खोजेको देखिन्छ । दलित साहित्य आत्मिक रञ्जनका लेखिने काल्पनिक रोमान्टिक रङ्ग रोगन र निराशा, निस्सारता तथा हीनताबोधी शून्यवादी साहित्य होइन, यो त दलित जीवनको यथार्थ र आक्रोशयुक्त अभिव्यक्ति हो (चापागाईं, २०७०, पृ. ९७) । दलित साहित्य क्रन्ति र परिवर्तनकामी साहित्यिक मान्यताका रूपमा देखिन्छ । यसले समाज र साहित्य दुबै क्षेत्रका विकृत मान्यताको विरोध गर्छ र नवीन चिन्तन शैली स्थापनाका पक्षमा वकालत गर्छ ।

दलित साहित्य दलन पीडाको मौलिक चेतनाहीन भावुक र रोदनजन्य अभिव्यक्ति मात्र नभएर दलित जीवनमुक्ति स्पष्ट दृष्टिकोणका साथ लेखिनु पर्ने मान्यता दलित साहित्यका विशेषतामाथि प्रकाश पार्दै नेपाली साहित्य क्षेत्रका मार्क्सवादी समालोचक निनु चापागाईंले व्यक्त गरेका छन् । उनले भारतीय विद्वान् निरञ्जन कुमारको मत उद्धृत गर्दै दलित साहित्यका विशेषताहरूमा १. समानता, स्वतन्त्रता, बन्धुत्व र न्याय , २. यातना, वेदना र छटपटी, ३. नकार, विद्रोह र प्रतिरोध, ४. अनुभूतिको प्रामाणिकता, ५. अनगढता, ६. सोझो प्रस्तुति र ७. आक्रोश र प्रहारजस्ता विषयलाई अगाडि सारेका छन् (चापागाईं, २०७०, पृ. ९७) । उनको यस मतलाई आधार बनाउने हो भने दलित साहित्य भनेको आनन्दका लागि नभएर छटपटीका लागि लेखिने साहित्य हो । दलित साहित्यमा सदियौँदेखि अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनमा परेको समुदायको जीवनको कारुणिक रूपलाई प्रस्तुत गरी पाठकका मनमा त्यस संरचरनाको परिवर्तनका खातिर केही गर्न र सोच्न बाध्य तुल्याउने ढङ्गले यथार्थको अभिव्यक्ति गरिनु पर्छ । दलित साहित्यको मुख्य काम भनेको समानता, स्वतन्त्रता, न्याय र मानवताका लागि दलित वर्ग समुदायमा चेतनाको सम्प्रेषण गर्नु र सङ्घर्ष गर्न सिकाउन हो । दलित साहित्यले हिन्दू ब्राह्मणवादी वर्ण व्यवस्था, जातिभेद, सामन्ती सोच, ब्राह्मणवादी दृष्टिकोण र सामाजिक आर्थिक विषमताको प्रतिरोध र निषेध गर्छ र गर्नु पर्छ । समाजको उच्च जात वा ब्राह्मणको विरोध गर्नु दलित साहित्यको अभीष्ट होइन बरु यसले त ब्राह्मणवादी सोच र अहङ्कारवादी मानसिकताको कडा रूपमा प्रतिकार र विरोध गर्नु पर्छ । यस्तो साहित्यले भाग्य र भगवान, हिन्दू धर्मशास्त्र र संस्कृतिका विकृत पक्ष, त्यसबाट ग्रहण गरिएका मानिसलाई होच्याउने खालका मिथक, प्रतीक बिम्ब र विचारलाई अस्वीकार गर्छ । यसले समाज एवम् जीवनका लागि अशुभ र अमानवीय व्यवस्था, विश्वास र मान्यताको विरोध गर्छ ।

दलित साहित्य सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तन, रूपान्तरण र समतामूलक समाज निर्माणका पक्षमा लेखिने साहित्य हो । यसमा रूपान्तरणका लागि सङ्घर्ष र क्रान्तिको अपरिहार्यलाई पुस्तुत गरिन्छ । दलित साहित्य उत्पीडितहरूको साहित्य भएकाले यसमा त्यही उत्पीडित वर्ग, वर्ण, जाति र समुदायको जीवन चित्र र त्यसको परिवर्तनको मुद्दालाई मुख्य रूपले अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । दलित साहित्यका विशेषताका रूपमा सामाजिक

उत्पीडन विरोधी चेतना, श्रमशोषण विरोधी चेतना, धार्मिक एवम् सांस्कृतिक उत्पीडन विरोधी चेतना, हिन्दू वर्णवाद एवम् भेदभाव विरोधी चेतना, समानता स्वतन्त्रता, मानवता र बन्धुत्वको चेतना, वर्ग मुक्तिको चेतना, जातीय एकता र मुक्तिको चेतना, सुखानुभूतिभन्दा मानव मुक्तिको सौन्दर्य चेतना, दलित नारी र दोहोरो शोषण विरोधी चेतना र साहित्यको भाषा र प्रतीकमा दलित सापेक्षताजस्ता सन्दर्भहरूलाई अगाडि सार्न सकिन्छ ।

दलित साहित्य विद्यमान सामाजिक र साहित्यिक मान्यताका विरुद्धको चेतना हो । यसमा भौतिकवादी दृष्टि, श्रम चेतना, सङ्घर्षशीलता, विद्रोही चेतना र मुक्तिको आकाङ्क्षजस्ता मार्क्सवादी साहित्यिक चिन्तनका निकट मान्यताहरूको अभिव्यक्ति हुन्छ । दलित साहित्यमा सामूहिक भाव र दलित नायकत्वको स्थापना, हिन्दू सामन्तवादी सौन्दर्य दृष्टिको प्रतिवाद, धार्मिक भावनाबाट मुक्ति, वैदिक, पौराणिक मूल्य मान्यता र संस्कृतिप्रति अविश्वास, निरन्तर सांस्कृतिक आन्दोलन र आत्म रूपमान्तरण, वर्गमुक्तिको चेतना र सङ्घर्षको अन्तराृष्ट्रियकरणजस्ता कुराहरू अभिव्यक्त हुनु पर्ने मान्यताका साथ यी सन्दर्भहरूलाई पनि दलित साहित्यका विशेषताका रूपमा उल्लेख गरिन्छ । दलित साहित्यका विशेषताका रूपमा प्रस्तुत गरिएका यी मानकहरू मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताका निकट रहेकाले दलित समस्या समाधानलाई मुख्य उद्देश्य बनाएर रचना गरिने दलित साहित्यलाई यही मार्क्सवादी चिन्तनका फलकमा समटेर चिनाउनु बढी वैज्ञानिक बनेर देखिन्छ ।

@=!! k|ultjfb / ;flxTosf] blnt ;f}Gbo{ r]tgf

प्रगति शब्दमा वाद जोडिएर बनेको साहित्यिक शब्द प्रगतिवाद हो । नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार राम्रोसँग अगाडि बढ्ने क्रिया, माथि उक्लने क्रिया वा उन्नती, उत्थान, विकास आदि अर्थ द्योतन गर्ने प्रगति शब्दमा तत्वदर्शीहरूले निश्चित गरेको कुनै विशिष्ट कुराको मत वा सिद्धान्त, सार कुरो पत्ता लगाउनका लागि गरिने तर्क, शास्त्रार्थ विचार, बहस विवाद आदि आर्थ दिने वाद जोडिएर प्रगतिवादको स्वरूप निर्माण भएको हुन्छ । साहित्यका क्षेत्रमा प्रयोग हुँदै गरेको प्रगतिवादी शब्दले प्रगतिवाद ले द्योतन गर्ने सामान्य अर्थभन्दा विशिष्ट अर्थ बुझाउँछ । समाज विकासमा देखा परेका विभिन्न दार्शनिक चिन्तन तथा समाज विश्लेष्णका विभिन्न आधारहरूमध्येको सबैभन्दा प्रभावकारी र वैज्ञानिक तथा मानव जीवन र समाज सापेक्ष चिन्तन मार्क्सवाद हो । यसले जीवनजगत्लाई द्वन्द्वात्मक र ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोणले हेर्ने र विश्लेषण गर्ने काम गर्छ । यो क्लासिकल जर्मन दर्शन बेलायतको राजनीतिक अर्थशास्त्र र फ्रान्सको समाजवादी क्रान्तिकारी राजनीतिक विचारधारालाई समायोजन गर्दै मार्क्सले स्थापना गरेको वैज्ञानिक सिद्धान्त हो । प्रगतिवाद यही मार्क्सवादी चिन्तनको साहित्यिक रूप हो । मार्क्सवादले समाज र प्रकृतिलाई

आध्यात्मिक र परम्परागत एवं भावात्मक रूपबाट नहेरी यथार्थ र वस्तुनिष्ठ कोणबाट व्याख्या विश्लेषण गर्दछ । त्यसैले यसलाई वैज्ञानिक समाजवाद पनि भनिन्छ । मार्क्सवादले कला साहित्यसम्बन्धी व्यक्त गरेका मतका आधारमा समाजको उत्थान, उन्नती र प्रगतिका लागि गरिने क्रान्तिको गतिलो औजारका रूपमा यसलाई प्रयोग गर्नु पर्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यताले राख्छ । प्रगतिवादलाई अर्को शब्दमा समाजवादी यथार्थवाद पनि भनिन्छ । वर्ग भेदका विभिन्न रूपहरू रहेको समाजमा हेपिएका, शोषिएका, पेलिएका, थिचिएका र हेलागरिएको अर्थात् उपेक्षित भएको वर्गलाई उत्थान र उन्नतीको दिशामा लैजानका लागि वर्गभेदका सबै रूपहरूको समापन गर्नु पर्छ र वर्ग विहीन तथा समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु पर्छ । यसका लागि तल्लो अर्थात् अवसर र अधिकारबाट बञ्चित भएको वर्ग सङ्गठित र आन्दोलित हुनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई पूर्णता दिने दिशामा कला साहित्य पनि अभिवृत्त हुनु पर्छ भन्ने मान्यता समाजवादी यथार्थवादी वा प्रगतिवादी मान्यता हो । राजनीतिक र सामाजिक, सांस्कृतिक तथा अर्थिक परिवर्तनका लागि जनताले आन्दोलन र सङ्घर्ष गर्दा लेखक कलाकार पनि चुप लागेर बस्तु हुँदैन र ऊ पनि कलम, कुची र क्यामेरासँगै मसाल पनि बोकेर सडकमा ओर्लिनु पर्छ भन्ने मान्यता पनि प्रगतिवादले राख्छ ।

कला र साहित्यलाई वर्गीय स्वार्थ सिद्ध गर्ने साधन मान्छ र वर्गीय समाजमा कला र साहित्य भन्ने कुरा वर्गका बीचमा हुने वैचारिक सङ्घर्षको मह□वपूर्ण हतियार हो भन्ने विचार अगाडि सार्ने मार्क्सवादी वा प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यता र साहित्यको दलित सौन्दर्य शास्त्रका बीचमा निकटको सम्बन्ध गरेको देखिन्छ । साहित्यको दलित सौन्दर्य चिन्तनले पनि समाजमा सदीऔँदेखि अन्याय र अत्याचारको चक्रमा रहेका गरिब, भूमिहीन, सर्वहारा, श्रमजीवी व्यक्तिहरू कै आवाजलाई साहित्यका माध्यमबाट उठाउने कार्य गर्छ । यस्तो साहित्यमा पनि वर्गीय स्वार्थ र वर्ग हितको कुरालाई मुख्य रूपले नै उठाइएको हुन्छ र उठाइनु पर्छ नै तर जातीयका नाममा शोषणको मार खेप्दै आएको दलित समुदाय खाली वर्गीय शोषणमा मात्र परेको छैन । यो वर्ग त सामाजिक सांस्कृतिक र धार्मिक आधारमा निर्माण गरिएको वर्गीय शोषण पनि खेप्न बाध्य र विवश पारिएको छ । दलित वर्गका समस्या र उत्पीडनको समाधान मार्क्सवादी विचारले अगाडि सारेको वर्ग सङ्घर्षका माध्यमबाट मात्र हुन्छ कि हुँदैन भन्ने विषयलाई जोडेर प्रगतिवाद र साहित्यको दलित सौन्दर्य चिन्तनका बारेमा विमर्श हुने गरेको पाइन्छ । खासगरी भारतीय विद्वान्हरूले यस बहसलाई मह□वका साथ उठाएको पाइन्छ । भारतीय साहित्यमा दलित साहित्यको रचना र अध्ययन गर्ने व्यक्तिहरूले विशेष गरी मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताको विरोध गर्दै दलित सौन्दर्यको पहिचानका लागि मार्क्सवाद इतर सौन्दर्यको खोजी गर्ने प्रयास गरेका छन् । उनीहरूले भारतमा मार्क्सवादीहरूले दलित समस्यालाई सही रूपमा उठाउन नसकेको आरोप भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीहरूमाथि लगाउँदै आएका छन् । भारतका कम्युनिस्ट

पार्टीका सबै नेता समाजको उच्च जातीय धरातलबाट नै आएका हुनाले उनीहरूले वर्ण समस्यालाई छोडेर वर्ग समस्याको मात्रै कुरा गरेकाले कम्युनिस्टहरूबाट दलित मुक्तिको साहित्य लेखिने कुराको अपेक्षा गर्नु सान्दर्भिक नहुने मत अगाडि सारेका छन् (चापागाईं, २०७०, पृ. १०१-१०२) । यस्तो विचार राख्ने अधिकाशं भारतीय विद्वान्हरू गैर मार्क्सवादी धारबाट आएका छन् र उनीहरू अम्बेडकरवादी धाराका प्रचारका रूपमा देखिएका छन् । यिनीहरूले दलितका समस्यालाई मार्क्सवादीहरूले सही रूपमा उठाउन र त्यसको सम्बोधन तथा निदानको मार्ग पहिल्याउन नसक्ने विचार अगाडि सारेका छन् । मार्क्सवादीहरू वर्गीय समस्यामा बढी केन्द्रित हुने र दलित समस्या भनेको वर्गीय मात्र नभएर सांस्कृतिक वा वर्णीय समस्या पनि भएकाले वर्गीय समस्या समाधान भइ सकेपछि पनि जातीय समस्याको निदान नहुन सक्ने कुरामा यी विद्वान्हरूको जोड रहेको छ । यसो भएर पनि मार्क्सवादी वा प्रगतिवादी र दलित दुबै साहित्य शोषित पीडितहरूकै साहित्य हो । दुबै उत्पीडनका विरुद्धमा मुक्तिका पक्षमा लेखिने साहित्य भएकाले यी दुबैका स्वरूप र ध्येयमा साम्यता भेटिनु कुनै नौलो कुरा होइन ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलित साहित्यको सौन्दर्य चिन्तनमा क्रियाशील रहेका अध्येताहरूले यसलाई मार्क्सवादी सौन्दर्य शास्त्रकै फलकमा समेट्नु पर्नेमा जोड दिएका छन् । उनीहरूको परिभाषालाई हेर्दा दलित समस्यामा समाजमा विद्यमान वर्गीय समस्याकै उपज हो । वर्गका दृष्टिले निम्न समुदायका व्यक्तिहरू नै जातीय हिसाबले पनि उत्पीडित रहेकाले दलित समस्याको समाधानका लागि सबैभन्दा पहिला वर्गीय समस्या नै समाधान भएर समतमूलक सामाजिक संरचना निर्माण हुनु पर्नेमा उनीहरूको जोड रहेको छ । साहित्यमा दलित सौन्दर्यको अभिव्यक्ति र त्यसको मापनका क्रममा पनि कृति वा रचनामा समाजको वर्गीय स्वरूप र त्यसको समाधानका पक्षमा लेखक सचेत हुनु पर्ने मान्यता उनीहरूको रहेको देखिन्छ । दलित समस्या वर्गीय मात्र नभएर विशेष सांस्कृतिक समस्या पनि भएकाले वर्ग समानता हुँदै जातीय समस्या समाधान भइ हाल्छ भन्ने सोच्नु त वैज्ञानिक हुँदै तर यो समस्या समाधानका लागि वर्ग सङ्घर्षबाट अलग हुनु पनि हुँदै भन्ने कुरामा नै उनीहरूको जोड रहेकाले दलित साहित्य मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनकै सापेक्षतामा दलित समस्या विशेष र चनाखो रूपले प्रस्तुत गर्नु पर्ने कुरा नेपाली विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेको दलित साहित्य सम्बन्धी परिभाषाको निचोड रहेको देखिन्छ ।

@=!@ pkGof;df blnt r]tgf klxrfg / pkGof; ljZn]if0fsf] cfwf/

उपन्यासमा दलित चेतना पहिचानका आधारका बारेमा विमर्श गर्नुभन्दा पहिला दलित साहित्यको लेखन सन्दर्भका बारेमा चर्चा गर्नु आवश्यक दखिएकाले यहाँ दलित

साहित्य कसले र कसरी लेख्नुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका मतहरूको अध्ययन गरिएको छ । यसपछि प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा प्रतिनिधिका रूपमा चयन गरिएका उपन्यासहरूको विश्लेषण गर्ने आधारका बारेमा यथोचित विमर्श गरिएको छ ।

@=!@=! blnt ;flxTosf] n]vg ;Gbe{

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलित साहित्यका बारेमा यथेष्ट अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसो त नेपाली साहित्यमा दलितलाई विषय बनाएर स्वद्देश्यपूर्ण रूपले साहित्य लेखनको अवस्था पनि भर्खर मात्र सुरु भएको देखिन्छ । लेखिएको साहित्य र त्यसको परम्पराको अध्ययनले पनि पछिल्लो कालखण्डमा आएरमात्र बिस्तारै गति लिन थालेको पाइन्छ । अध्ययनका सन्दर्भमा यसको स्वरूप, मान्यता, ढाँचा, संरचना लगायतका विषयहरूलाई आधार बनाएर दलित सौन्दर्यको पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा दलित साहित्यको लेखकीय सन्दर्भमा पनि विद्वान्हरू आफ्नो मत प्रस्तुत गरेका छन् । दलितहरूको हक, अधिकार प्राप्ति र उनीहरूको सौन्दर्य पहिचान गर्ने काम फरक पहिचान भएको वर्ग समुदायबाट हुन सक्छ कि सक्दैन भन्ने विषयमा अध्येताहरूको चासो रहेको देखिन्छ । नेपाली साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा भर्खरै मात्र अध्ययनका क्षेत्रमा प्रवेश गरेको दलित साहित्य र यसको सौन्दर्य शास्त्रले भारतीय साहित्य र अध्ययनका क्षेत्रमा भने स्पष्ट आधार निर्माण गरेको देखिन्छ । भारतीय विद्वान्हरूले अध्ययनका सन्दर्भमा दलित साहित्यमा लेखकीय दृष्टिकोण पनि अगाडि सारेका छन् । उनीहरूले दलितहरूले नै आफ्नो पीडाको अभिव्यक्ति गर्दै मुक्तिको अपेक्षा साथ लेखिएको साहित्य र गैर दलितहरूले दलित मुक्तिका पक्षमा लेखेको साहित्य गरी मुख्य दुई मतहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यस सम्बन्धमा अध्येताहरूका बीचमा मत एकताको अवस्था देखिँदैन ।

कँवल भारतीले आफ्नो **युद्धरत आदमी** (सन् २००५) मा दलित साहित्यलाई दलितहरूले नै आफ्नो पीडालाई अभिव्यक्त गरेको साहित्यका रूपमा चिनाउँदै गैर दलितले दलितका बारेमा लेखेको साहित्य दलित साहित्य हुन नसक्ने मत अगाडि सारेका छन् ।

@=!@=@ pkGof; ljZn]if0fsf] 9fFrf

उपन्यास मानव जीवनको सबैभन्दा बृहत् रूपबाट प्रस्तुत गर्ने आधुनिक कालमा सर्वाधिक रुचाइएको साहित्यिक विधा हो । यसमा मानव जीवन र समाजका विविध पक्षको चित्रण बृहत् कोणबाट हुन सक्छ वा उपन्यासले मानव जीवन र जगत्को सिङ्गो पक्षको चित्रण गर्ने सामर्थ्य राख्छ । उपन्यासमा प्रस्तुत भएको कथावस्तु, यसलाई बोकेर पाठक समक्ष ल्याउने पात्रहरू, उपन्यासमा व्यक्त भएको वैचारिक अवस्था, औपन्यासिक घटना घटित हुने स्थान, समय र वातावरण अनि कथावस्तु प्रस्तुतिका लागि निर्माण गरिएको

भाषिक सन्दर्भजस्ता पक्षहरू उपन्यासमा आएका हुन्छन् । तर पनि सम्भ्रान्त वर्गले परम्परादेखि नै निर्माण गर्दै र प्रयोग गर्दै आइ रहेका साहित्यिक मापदण्डका आधारमा दलित उपन्यासलाई नाप्नु हुँदैन । ती साहित्यिक मानकहरूमा पनि उच्च वर्गीय अहङ्कार, अभिमान, अहम् र स्वार्थ देखिने हुनाले यिनैका आधारमा दलित साहित्यलाई मापन गर्न खोजियो भने कला, शिल्प र सौन्दर्यमा विद्रुपता र असङ्गीतपना मात्रै देखिन आउँछ । अगाडि चर्चा गरिएका कथ्य, पात्र, विचार र भाषिक सन्दर्भहरूलाई उपन्यासमा अभिव्यञ्जित दलित चेतना पहिचानका आधारहरू बनाउँदा पनि परम्परागत मान्यताका आधारमा नभई वर्णीय र वर्गीय स्वरूपमा विभाजित समाजको शल्यक्रिया गरिएका र समाजको सांस्कृतिक इतिहासको पुनर्लेखन खोजिएका प्रतिवर्चश्वशाली सामाजिक सांस्कृतिक स्वरूपका रूपमा तिनको मूल्याङ्कन गरिनु पर्छ । दलित साहित्यलाई दलित उत्पीडनलाई सैद्धान्तिक औचित्य प्रदान गर्दै, दलितहरूका विशिष्ट श्रम संस्कृतिलाई ओझेलमा पार्दै आएको सवर्ण सौन्दर्य शास्त्रको नापोद्वारा मापन गर्न सकिदैँन भन्ने भन्ने यथार्थको बोध गर्नु पर्ने कुरा दलित साहित्यका अध्येताहरूले प्रस्तुत गरेका छन् (महर्जन, २०७०, पृ. २४) । विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका मत र दलित उपन्यासले अपेक्षा गर्ने सैद्धान्तिक आधारलाई समेत ख्याल गर्दै उपन्यासमा रहेको दलित सौन्दर्य र चेतनाको मापन गर्नका निर्धारण गरिएका यिनै सन्दर्भहरूको उचित चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

@=!@=@=! syfj:t'

उपन्यासमा कथावस्तु वा कथानकका रूपमा चर्चा गरिएको सन्दर्भलाई यहाँ कथ्यगत परिप्रेक्ष्यका रूपमा चर्चा गरिएको छ । जीवन र जगतको सबैभन्दा बृहत् र यथार्थ चित्रणका दृष्टिले सर्वाधिक शक्तिशाली विधाका रूपमा उपन्यासलाई लिने गरिन्छ । उपन्यासले समाज, जीवन र जगतको जति यथार्थ, बृहत् र सिङ्गो रूपको चित्रण गर्न सक्छ, साहित्यका अन्य विधाले त्यस रूपमा प्रस्तुत गर्ने सामर्थ्य राख्दैनन् भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । यसले समाजका विविध यथार्थहरूलाई जीवन्त रूपले पाठक समक्ष प्रस्तुत गर्ने जमर्को गर्छ । समाजका विविध यथार्थहरू मध्येको जातीय विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको कुरूप यथार्थ तथा त्यस कुरूपता विरुद्धको मुक्ति चेतनालाई प्रस्तुत गर्ने वैज्ञानिक चिन्तन र मान्यता पनि समाजको यथार्थको एक मह□वपूर्ण पक्ष वा पाटो हो । मानिस मानिसका बीचमा जातका आधारमा विभाजन गरेर उच र नीचको भावना पैदा गरेको हिन्दू वर्ण व्यवस्था र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलता तथा त्यसबाट मुक्तिको चाहना पनि आजको नेपाली समाजको यथार्थको मह□वपूर्ण रूप हो । उपन्यासको कथ्य छनोटका क्रममा लेखकले समाजको यो यथार्थलाई समेट्नु पर्छ । सामाजिक संरचनाका तहमा सबैभन्दा पीडित, व्यथित, हेपित र दमित समुदायका रूपमा रहेको दलित वर्ग समुदायको जीवनको यथार्थलाई उपन्यासकारले कृतिमा कुन रूपले प्रस्तुत गरेको छ भन्ने कुरा मह□वपूर्ण

सवालका रूपमा देखिन आउँछ । दलितको जीवन यथार्थको अभिव्यक्ति कुन रूपमा भएको छ र त्यसलाई कत्तिको जीवन्त र साँचो रूपमा प्रस्तुत गरिएको भन्ने प्रश्नको उत्तर पनि उपन्यासको कथ्यगत परिप्रेक्ष्यको विश्लेषण गर्दा ख्याल राख्नु पर्छ ।

दलित साहित्यमा दलितका दुःख र वेदनाको अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । यसमा दलितले भोग्दै आएका शोषण, अन्याय, र अत्याचारको कलात्मक प्रतिबिम्बन हुन्छ । दलित साहित्यमा विद्रोहको अभिव्यक्ति, सङ्घर्षको चेतना र समाजलाई परिवर्तन गर्नुपर्ने अग्रगामी सेन्देश अभिव्यञ्जित भएको हुन्छ । विषयवस्तुको प्रखरता दलित साहित्यको आत्मिक पक्ष हो । प्रस्तुतिमा खरोपन यसको कथ्यको मूल प्रतिपादन हो र यसमा परम्परागत संस्कारविरुद्ध नवीन संस्कार, चिन्तन र अनुभूतिलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । प्राचीन वर्णवादी चिन्तनद्वारा प्रस्तुत गरिने सबै प्रकारका कथ्यको निषेध दलित साहित्यमा हुन्छ र त्यस्तो साहित्यको सौन्दर्यशास्त्र दलित साहित्यको कसौटी बन्न सक्दैन भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । सवर्णीको कथित सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम्को नारामा दलितमाथि हुने शोषण,अहितकर, अस्वच्छ र दुःखद् र अपमानित जीवन तथा दलितहरूको कुरूपताको निर्मिति हुने (गुप्ता ई, २००३, पृ. ३३०) खालका घटना तथा विषयवस्तु दलित सौन्दर्यको अभिव्यक्तिका लागि लेखिएका उपन्यासमा हुनु हुँदैन । दलित उपन्यासमा कथावस्तुको निर्माण गर्दा उपन्यासकारले यस कुरामा निकै ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ । दलित जीवनको यथार्थ अभिव्यक्तिका नाममा उनीहरूकै अपमान हुने वा होच्याउने गरी विषयवस्तु वा घटनाको निर्माण गरियो भने त्यसले दलित सौन्दर्यको पहिचान गर्न सक्दैन । यसमा त दलितको जीवनको यथार्थलाई अवैज्ञानिक र आधारहीन जातीय विभेद र त्यसबाट निर्माण गरिएको शोषणका राजका कारण उनीहरूको जीवन त्यस अवस्थामा कसरी पुऱ्याइयो र दलितहरूमा आफूहरूले भोगिरहेको जीवनको कुरूप पक्षको अन्त्य कसरी हुन सक्छ भन्ने चेतना संप्रेषण गर्ने खालका घटना वा वस्तुलाई समावेश गरिनु पर्छ ।

@=!@=!=@ kfqljwfg

पात्र उपन्यासमा घटित घटनाका सहभागी वा भोक्ताहरू हुन् । औपन्यासिक कृतिले पाठक समक्ष प्रस्तुत गर्न खोजेको वस्तु, विचार, सन्देश, भाव आदि पक्षको प्रवक्तका रूपमा पनि पात्र वा सहभागीलाई चिनाउन सकिन्छ । आफ्ना क्रियाकलाप, सवाल जवाफ, विचार, चेतना वा जीवन दृष्टिका माध्यमले पात्रहरूले नै पाठक समक्ष कृतिकोरू सन्देश सम्प्रेषण गरेका हुन्छन् । उपन्यासका पात्र भनेका समाजमा रहेका मानिसहरूका प्रतिनिधिका रूपमा चयन गरिएका व्यक्तिहरू नै हुन् । ब्राह्मणवादी सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाका कारण निर्माण भएको जातीय समस्या ग्रस्त समाजको यथार्थ प्रस्तुतिलाई मुख्य उद्देश्य बनाएर रचना गरिएको दलित विषयक उपन्यासमा औपन्यासिक सामलको बहाक कुन समुदायबाट

आएको, समस्यालाई कुन रूपमा बुझेको र त्यसको समाधानको पक्षतर्फ केकस्तो भूमिका निर्वाह गरेको र गर्न सक्ने सामर्थ्य भएको व्यक्ति पात्रका रूपमा आएको छ भन्ने प्रश्न एक मह□वपूर्ण सवालका रूपमा देखिन्छ ।

चरित्रहरूले विषयवस्तु तथा विचारलाई मूर्त रूप प्रदान गर्छन् । उपन्यासमा स्रष्टाले प्रस्तुत गर्न चाहेको विचारलाई निश्चित आकार प्रदान गर्ने माध्यम चरित्रहरू नै हुन् । उपन्यासको चरित्र काल्पनिक रूपमा निर्मित हुन्छ तापनि त्यसले सांसारिक जीवनको बाह्य एवम् आन्तरिक प्रवृत्तिहरूको मूल, स्वरूपलाई प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । यसर्थ पात्रहरूको सजीवता, स्वतन्त्रता तथा क्रियाशीलता उपन्यासको प्राण हो (जैन, ई. १९७२, पृ. ९) । जुनसुकै स्रष्टा पनि आफ्नो समाज र परिवेशबाट प्रत्येक्ष प्रभावित हुन्छ र उसले निर्माण गर्ने पात्रहरू पनि त्यही समाजको पर्यावरणमा हुर्केका हुन्छन् । जातीय समस्या विद्यमान रहेको समाजको यथार्थलाई प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले रचना गरिएका उपन्यासमा यही सामाजिक यथार्थलाई बहन गर्न सक्ने पात्रको चयन गर्नु आवश्यक हुन्छ । मानिस मानिसका बीचमा जातीयताको पर्खाल ठड्याएर विभेदको अवस्था निर्माण गर्ने प्रमुख कारण समाजको आर्थिक संरचना हो । तसर्थ जातीय समस्याको समाधान गर्नका लागि समाजको वर्गीय विभेदको अन्त्य गर्नु पर्ने कुरामा दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रका बारेमा विमर्श गर्ने विद्वान्हरूले अगाडि सारेका छन् । यस्तो विचार व्यक्त गर्ने चिन्तकहरूको मतलाई आधार बनाउने हो दलित सौन्दर्यलाई केन्द्रमा राखेर रचना गरिएका उपन्यासहरूमा पनि प्रगतिवादी औपन्यासिक मान्यताले पात्र चयन सम्बन्धी प्रस्तुत गरेको विचार मह□वपूर्ण सवालका रूपमा देखिन्छ । मार्क्सवादी चिन्तकहरूले चरित्रको निर्माण गर्दा पात्र र समाजको अन्तर्सम्बन्धलाई विशेष मह□व दिएका छन् । उपन्यासमा प्रस्तुत गरिने चरित्रहरू लेखकको कोरा कल्पनाबाट नभएर सामाजिक उत्पादन सम्बन्ध र त्यसले ल्याउने परिवेशबाट जन्मिनुपर्छ भन्ने उनीहरूको धारणा छ । सामाजिक जीवनका वस्तुगत यथार्थलाई प्रतिनिधि पात्रमार्फत् समग्रताका साथ उद्बोधन गरिनु पर्छ ।

दलित मुक्तिको आन्दोलनलाई मार्क्सवादी विश्वदृष्टिको फलकमा नै राखेर अगाडि बढाउनु पर्ने कुरामा मार्क्सवादीहरूले जोड दिएका छन् । समाजमा रहेका हरेका प्रकारका असमानताहरूका अन्त्य गर्दै सामाजिक रूपान्तरणको मुद्दालाई वैज्ञानिक रूपमा उठाउने र सामाजिक न्यायका पक्षमा सबैभन्दा जोडदार आवाज उठाउने सैद्धान्तिक मान्यताका रूपमा मार्क्सवाद रहेकाले दलित समस्यालाई वास्तविक र समाधानात्मक रूपमा यसले मात्रै उठाउन सक्छ भन्ने कुरा किमार्थ अत्युक्ति हुँदैन । यसर्थ दलित उपन्यासमा पात्रका बारेमा मार्क्सवादी औपन्यासिक मान्यताको सहार लिनु सान्दर्भिक देखिन्छ । उपन्यासको पात्रका सन्दर्भमा मार्क्स एङ्गेल्सले उपन्यासमा चरित्रहरूको निर्माण गर्दा समाज, यसको वर्गीय स्वरूप र अग्रगामी चिन्तनलाई केन्द्रमा राख्न आग्रह गरेका छन् । पात्रको चयनमा समाजको

वर्गीय स्वरूपलाई ध्यान दिनु पर्ने उनीहरूको कुरा किन स्मरणीय छ भने समाजको वर्गीय स्वरूपले नै मानिसलाई दलित बनाउने कार्यमा मुख्य भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यहाँ मार्क्स एङ्गेल्सले समाजको वर्गीय स्वरूपतर्फ उपन्यासकारको ध्यान तान्दै भनेको यस कुराका आधारमा दलित विषय उपन्यास लेख्ने उपन्यासकारले समाजमा रहेको जातीय स्वरूप र त्यस विरुद्धको चेतनालाई केन्द्रमा राख्नु पर्ने देखिन आउँछ । समाज तथा वस्तुगत यथार्थसहित टिपिएका पात्रहरू नै पाठकलाई सही दिशा निर्धारण गर्न सक्षम हुने धारणा उनीहरूको छ । पात्रहरूले लेखकको विचारलाई पाठक समक्ष ल्याउन सक्नु पर्छ भने लेखकले पात्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको विचारले दलित जातिको हित गर्न सक्नु पर्छ । मार्क्सवादी उपन्यासमा पात्र निर्माण गर्दा लेखकले आफ्ना विचारहरूलाई पात्रमार्फत् प्रस्तुत गर्नु पर्छ र त्यस्ता विचार वर्गीय हितमा हुनु पर्छ भन्दै राल्फ फक्सले आफ्ना विचारद्वारा थोपरेर होइन पात्रकै विचारमा प्रष्टफुटित गर्नु पर्छ (नागर, ई १९७३, पृ. ९९) भन्ने मत अगाडि सारिएको छ । यहाँ मार्क्सवादी चिन्तनको सहरा किन लिइएको छ भने मार्क्सवाद र दलित साहित्य सौन्दर्य चिन्तनका बीचमा निकै समानता रहेको सन्दर्भ माथि पनि चर्चा गरि सकिएको छ । यी दुबै साहित्यिक सिद्धान्त या मान्यताले समाजको निम्न तथा विपन्न वर्ग समुदायकै मुक्तिको सवाललाई केन्द्रमा राख्छन् । उपन्यासमा पात्र निर्माणका सन्दर्भमा यी व्यक्तिहरूले अगाडि सारेको मतलाई आधार बनाउने हो भने दलित सौन्दर्य शास्त्रका आधारमा रचना गरिएको उपन्यासमा दमित वर्ग दलित समुदायका व्यक्तिहरूका माध्यमबाट उपन्यासकारले सामाजिक समस्या प्रस्तुत गर्दै त्यसमा परिवर्तनको आभास गराउन सक्ने व्यक्तिलाई पात्रका रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्छ । दलित साहित्य लेखनले सामाजिक तथा राजनीतिक जीवनमा दलित नेतृत्व स्थापना गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ । नेतृत्व स्थापनाको प्रस्तुत उद्देश्य पुरा गर्नका लागि औपन्यासिक पात्र चयनका सन्दर्भमा ख्याल गर्नु पर्ने हुन्छ । उपन्यासको नायकले व्यक्तिको प्रतिनिधित्व नगरी कुनै निश्चित वर्गको, समूहको वा समाजको प्रतिनिधित्व गर्नुपर्छ, समाजका सुख-दुःख, सजिला अप्ठ्यारा, सङ्घर्ष आदिजस्ता सबै पक्षहरूलाई बहन गर्ने चरित्र हुनुपर्छ भन्ने उनको मान्यता छ (शर्मा, २०६६, पृ. २५) । यहाँ चिन्तकहरूले प्रस्तुत गरेको प्रतिनिधित्व सम्बन्धी मान्यताले दलित उपन्यासमा जातीय प्रतिनिधित्वको सवाललाई उठाउँछ । यसर्थ उपन्यासको नायकले दलित वर्ग समुदायको प्रतिनिधित्व गरेर उपन्यासमा आउनु पर्छ भन्ने मान्यता स्थापना गर्न सकिन्छ । दलित उपन्यासको नायकीय भूमिकामा दलित पात्रलाई चयन गरिनु पर्छ भन्ने विचार अध्येताहरूले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ (सङ्गीतस्रोता, २०७०, पृ. २९६) । दलित उपन्यास जातीय मुक्ति र समतामूलक समाज निर्माण स्पष्ट उद्देश्य र लक्ष्यसहित लेखिने भएकाले आदर्श पात्रहरूको चयन वा निर्माण गर्नु पर्ने बढी सान्दर्भिक देखिन आउँछ । दलित उपन्यासमा वर्णीय र वर्गीय समस्याको अन्त्यका लागि क्रान्तिकारी भविष्यदृष्टि भएका, सर्वहारा वर्गको सामूहिक प्रतिनिधित्व गर्न सक्षम, महान् आदर्श पात्रमार्फत नै उपन्यासले जीवन्तता प्राप्त गर्छ ।

दलित विषय उपन्यासका पात्रहरू समाजमा रहेको जातीय विभेदको अन्त्यका लागि निश्चित उद्देश्य, विचार र मान्यताका साथ परिवर्तनका दिशामा क्रियाशील भएका हुन्छन् । जातिवादका उत्पीडित व्यक्तिलाई दलित उपन्यासको पात्रका रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

दलित उपन्यासमा वर्ण व्यवस्थाले सदियौँदेखि तल्लो वर्गमा राखी शोषण र अपमान गर्दै आएको विषयलाई उल्लेख गरी त्यसबाट मुक्तिको आवाउठाइएको हुन्छ । यस्ता उपन्यासमा परम्परादेखि नै राज्यका सुविधाबाट वञ्चित पारिएका र समाजको मूलधारबाट बाहिर राखिएका, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक भेदभावमा परेका, गरिब बनाइएका, दबाइएका, अपहेलित भएका, राष्ट्र विकासको मूलप्रवाहमा आउन नसकेका वर्ग, जाति र समुदायका पात्रहरूको प्रतिनिधित्व हुन्छ । दलितमाथि गरिने अपमान र घृणासँगै सामाजिक सांस्कृतिक शोषण आदिको चित्रण यिनै पात्रहरूद्वारा उपन्यासमा गरिएको हुन्छ । दलितसँग सम्बन्धित उपन्यासमा आएको कथ्य सन्दर्भ र त्यसालाई गति प्रदान गर्ने पात्रहरू दलित समुदायका व्यक्ति मात्र नभई प्रतिनिधि पात्रका रूपमा उपन्यासमा प्रयोग भएका हुन्छन् । तिनै पात्रहरूको भोगाइमा दलित समुदायले लामो समयदेखि भोग्दै आएको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, र राजनीतिक उत्पीडन र शोषणको प्रतिबिम्बन उपन्यासमा गरिएको हुन्छ ।

उपन्यासको अन्तर्वस्तु वा वैचारिकतासँग घनिष्ट रूपले अन्तर्सम्बन्धित हुदै सौन्दर्यको उद्बोधन गर्ने प्रमुख भूमिका चरित्रहरूको हुने हुनाले जातीय हितको प्रतिनिधित्व गर्ने, महान्, निश्चित उद्देश्य प्राप्तिमा समर्पित आदर्श पात्रहरू दलित उपन्यासमा हुनु पर्छ । पात्रहरूले सामाजिक यथार्थको उद्बोधन गर्नु पर्छ (शर्मा, २०६६, पृ. २५) र दलित विषयक उपन्यासमा सामाजिक यथार्थको केन्द्रमा जातीय यथार्थ र दलित जीवनको साँचो चित्रलाई राखिन्छ । जातीय विभेद कायम रहेको समाजका जटिलताहरूलाई बहन गर्न सक्ने, क्रान्तिकारी संचेतनाले युक्त अग्रगामी सोंच सहितका प्रतिनिधि आदर्श पात्रहरूको निर्माण उपन्यासमा हुनु पर्छ । उपन्यासका चरित्रहरू कलात्मक र सौन्दर्यात्मक बिम्बको रूपमा रहनु पर्छ भन्ने मान्यताहरू नै दलित विषय उपन्यासको चरित्र निर्माणसम्बन्धी मान्यताहरू हुन् । उपन्यासमा आएका पात्रहरूले विद्यमान अवस्थाको प्रतिनिधित्व गर्नुका साथै नवीन सामाजिक, सांस्कृति, आर्थिक र राजनीतिक संरचनाको निर्माण गरी जातीय रूपले समतामूलक समाजको निर्माणका लागि आशावादी भविष्य दृष्टिको प्रक्षेपण गर्न सक्नु पर्छ । यसका साथै नवीन र समतामूलक समाज निर्माणका लागि विद्यमान संरचनाका विरुद्धमा विप्लवी आवाज उठन सक्ने र सङ्घर्ष गर्न सक्ने क्षमता पनि दलित विषयक उपन्यासका पात्रले राख्नु पर्छ ।

@=!@=!=# kl/j]zof]hgf

परिवेश भन्नाले औपन्यासिक वस्तु सन्दर्भले र त्यसमा अन्तर्निहित घटना घटित हुने अवथा त्यसक सहभागीहरूले आफ्नो कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने स्थान, समय र त्यहाँको परिस्थितिजन्य वातावरणलाई बुझिन्छ । यसलाई शब्दान्तरमा देश, काल र वातावरण, पर्यावराण, परिवृत्त, परिधिआदि विभिन्न नामले पनि पुकारिन्छ । यसमा जीवनका कथा, रीतिरिवाज, रहनसहन, व्यवहार, प्राकृतिक पूर्वाधारजस्ता सवालहरू समेटिएका हुन्छन् (बराल र एटम, २०५८, पृ. ३२) । यसमा पात्र वा चरित्रले कार्य गरेको भूगोल, सम्बद्ध प्राकृतिक स्थिति र समयका साथै पात्रको सामाजिक भावभूमि, रीतिस्थिति, रहनसहन आदिको समष्टिगत रूपसमेत पर्छ । उपन्यासमा दलित चेतनाको पहिचान गर्दा त्यसको कार्यपीठिकाको अध्ययन गर्नु पनि अपरिहार्य देखिन्छ अर्थात् उपन्यासको परिवेशले पनि दलित सौन्दर्यको प्रक्षेपण गरेको हुन्छ । उपन्यासमा आएको कथावस्तुका घटनाहरू घटित भएको स्थान, समय र वातावरण सबै उपन्यासमा अभिव्यक्त दलित सौन्दर्य मापनका आधार बन्न सक्छन् ।

स्थानगत परिवेशका आधारमा दलित सौन्दर्यको निरूपण गर्दा उपन्यासमा सहभागीका रूपमा चयन गरिएका व्यक्तिहरूको बसोबास रहेको ठाउँ, उनीहरूको घरखेत, काम कारबाही गर्ने ठाउँ आदिलाई ख्याल गर्नु पर्ने हुन्छ । दलित हिन्दू वर्णवादी व्यवस्थाका साथै सामन्तवादी आर्थिक व्यवस्थाका कारण पनि उत्पीडित बनेको वर्ग समुदाय हो । उनीहरू बसोबास गर्ने स्थान, घर, खेत आदि भौगोलिक दृष्टिले राम्रो नभईकन फालिएको भिरालो परेको, कच्ची घरगोठ उनीहरूको यथार्थ बनेको छ । हो दलित सौन्दर्यको चित्रण गर्ने सन्दर्भमा उपन्यासकारले यसतर्फ ध्यान दिएको हुन्छ र हुनु पनि पर्छ । उपन्यासमा आएका गैर दलित र दलितलाई स्पष्ट रूपमा पहिचान गर्ने आधारका रूपमा उनीहरूको स्थानिक परिवेश बन्छ । यसका साथै गाउँ र सहर, नेपालको पूर्वीभाग र पश्चिमीभाग, तराई र पहाड आदि भौगोलिक स्थानका आधारमा दलितहरूको अवस्थामा कुनै अन्तर हुनसक्छ । उपन्यासले प्रक्षेपण गरेको दलित चेतनाको पहिचानमा यस कुराको पनि ख्याल गर्नु पर्छ र यसको जानकारी स्थानिक परिवेशले नै दिन्छ । स्थानिक परिवेशका साथै कालिक परिवेशले पनि दलित सौन्दर्य पहिचानमा सहयोग पुऱ्याउँछ । मानव सभ्यताको विकास यात्रका क्रममा दतिलका अवस्थामा पनि कुनै न कुनै परिवर्तन आएको छ । यो समयले ल्याउने परिवर्तनको ख्याल गर्न त्यो कुन समयको कथासन्दर्भ हो त भन्नेतर्फ दृष्टि दिनु अनिवार्य हुन जान्छ । नेपाली समाजमा राणाशासन, पञ्चायतकाल, बहुदलीय प्रजान्तत्र हुँदै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रसम्म आई पुग्दा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक तहमा निकै ठूलाठूला परिवर्तन आएका छन् । यस प्रकारको परिवर्तनबाट दलित चेतना र आन्दोलन पनि असम्पृक्त रहेको छैन । औपन्यासिक घटनाको समयले यस कुराको जानकारी दिन्छ र उपन्यासमा यसको पहिचान गर्न पनि परिवेशकै जगमा उभिनु पर्ने हुन्छ ।

परिवेशले पात्रको सामाजिक अवस्था, रहनसहन र रीतिस्थितिलाई समेत बुझाउने कुरा माथि नै चर्चा भइसकेको छ । दलित उपन्यासम उपस्थित पात्रहरूले प्राप्त गरेको सामाजिक अवस्था, उनीहरूको जीवनशैली, रहनसहन र भावभूमि तथा रीतिस्थितिले दलित चेतनाको प्रक्षेपण गरेको हुन्छ । दलितहरू सामाजिक रूपले निम्नस्तरको जीवन बाँच्न बाध्य र विवश पारिएका छन् र उनीहरू सामाजिक भूमिकाबाट बहिष्कृत भएका छन् । समाजमा दलित वर्ग समुदायले प्राप्त गरेका यही सामाजिक हैसियतले उनीहरूको जीवनको अवस्थालाई अभिव्यञ्जित गर्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीआदि सबै रूपमा पछि पारिएको दलित समुदायको जीवनले दयनीय, कारुणिक, निरीह र निम्छरो जीवनलाई चुपाचाप स्वीकार गर्ने अवस्थामा पुऱ्याएको छ । दलित उपन्यासले यस्तै वातावरणका बीचमा जेनतेन जीवीका चलाइरहेका अछूत वर्गको जीवनलाई औपन्यासिक सामल बनाएको हुन्छ । यसका साथै केही चेतना भएका दलित र परिवर्तनकामी दृष्टिकोण भएका गैर दलितहरूले मुक्ति र परिवर्तनका लागि चालेको कदम र त्यसले निर्माण गरेका सङ्घर्षशील वातावरण पनि उपन्यासमा अभिव्यक्त हुन्छ । यस कारण उपन्यासमा परिवेशअन्तर्गत समावेश भएर आउने स्थान, समय र वातावरणले दलित सौन्दर्य वा चेतनाको अभिव्यक्तिको मापन तथा त्यसको पहिचान गर्ने सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ ।

@=!@=!=$ ljrf/tŒj

विचार कुनै पनि रचनाको आत्मिक पक्ष हो । यसले नै कृतिको वास्तविक सुन्दरताको मूल्य निर्धाण गर्ने कार्य गर्दछ । दलित विषयक साहित्यमा दलितहरूको जीवनको यथार्थ प्रस्तुत गरेर मात्र त्यसको सार्थक सम्बोधन हुन सक्दैन । दलितहरू विभिन्न रूपले शोषित, पीडित, दमित र हेलित छन् नै यसको मात्र अभिव्यक्तिले दलित मुक्तिको सपना साकार हुन सक्दैन । यथार्थको अभिव्यक्तिका नाममा कुनै कृतिमा दलितहरूमा रहेको अशिक्षा, अज्ञानता, चतनाहीनता आदिको प्रस्तुति गर्दै दलितहरूलाई होच्याउने, उनीहरूलाई छिछि र दुरदुर गर्नेजस्ता कार्य पनि गरिएको हुन सक्छ । सदियौंदेखि दमनमा पारिएको जाति समुदाय शिक्षाको उज्यालो घामबाट निकै टढा छ । शिक्षाको अभावमा उनीहरूमा ज्ञान छैन र ज्ञानका अभावमा उनीहरू आफ्ना हक अधिकारप्रति पनि सचेत छैनन् । उपन्यासमा हो यही यथार्थको अभिव्यक्ति भन्दै उनीहरूमा चेतना नभएर वा उनीहरूले नै नचाहेर दलित समस्या यथावत रहेको ढङ्गले पनि व्याख्या भएको हुन सक्छ । यसका साथै दलित दलितभित्र विभाजन र उच नीचको अवस्था देखाएर दलितभित्रै छुवाछूत रहेकाले यो त जातीय परम्परा हो भनेर पनि देखाइएको हुनसक्छ । हो यी सबै कुराको उचित छानविन गरी उपन्यासले दलित समस्यालाई कुन रूपमा उठाएको छ भन्ने कुरा कृतिमा व्यक्त भएको वैचारिक सवालले प्रकट गर्छ । दलित समस्या र यसको जटिलताको अन्त्यका लागि स्पष्ट वैचारिक आधार आवश्यक पर्छ । रोग पहिचान भएर पनि निको बनाउनका लागि आवश्यक

पर्ने औषधी वा चिकित्साकीय प्रणालीको ज्ञान नभइकन रोग निको नभए झैँ जातीय समस्या देखाउँदैमा त्यसको समाधान हुन सक्दैन । यसका लागि स्पष्ट वैचारिक आधार आवश्यक पर्छ ।

दलित समस्या वर्णीय मात्र नभएर वर्गीय समस्या पनि हो । दलित उपन्यासमा दलित जीवनको यथार्थ अभिव्यक्ति हो । लेखकले यथार्थको अभिव्यक्तिमा सचेतता अपनाउनु पर्छ । यथार्थको अभिव्यक्तिका नाममा कुरूप यथार्थको चित्रण मात्र गरियो भने त्यसले सामाजिक स्वरूपको परिवर्तन गर्न सक्दैन । उपन्यासमा दलितका व्यथा, दुःख, पीडा र शोषणको बखान गर्नुलाई मात्र दलित चेतना ठान्न सकिँदैन । दलित पीडाको मौलिक चेतनाहीन भावुक र रोदनजन्य वर्णन दलित चेतना होइन । दलित चेतनाको प्रत्यक्ष सम्बन्ध त कृतिमा व्यक्त लेखको दृष्टिकोणसँग हुन्छ (चपागाईं, २०७०, पृ. ९७) । शोषणबाट मुक्तिको दृष्टिकोण यसले लिएको हुन्छ । सामाजिक व्यवस्था र विषमता विरुद्ध आन्दोलन उठाएर शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचार विहीन समतामूलक सुन्दर समाज निर्माणको चाहन दलित उपन्यासले प्रस्तुत गरेको हुन्छ । मानिसको मुक्तिको चाहनालाई व्यक्त गर्ने, मानिसलाई नै सर्वश्रेष्ठ ठान्ने, वंश, वर्ण र जातीय सर्वोच्चताको विरोध गर्ने र सुन्दर समाज निर्माणको अभीष्ट प्रस्तुत गर्ने उपन्यास नै दलित सौन्दर्य शास्त्रीय दृष्टिकोण वा मान्यतामा सफल उपन्यास हो । यसको मापन उपन्यासमा लेखकले प्रस्तुत गरेको यथार्थलाई हेर्ने दृष्टिकोण गर्छ र त्यसैलाई कृतिको विचारका रूपमा लिइन्छ ।

शास्त्रीयतावादी औपन्यासिक शिल्पशैलीका दृष्टिले केही कमजोर कृतिका रूपमा देखिए तापनि यसले नेपाली समाजको दलित समस्याको उठान र त्यसको समाधानका लागि यसले प्रस्तुत गरेको वैचारिक सवालका दृष्टिकोणले यस उपन्यासलाई सफल कृतिका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । दलित औपन्यासिक मान्यताले परम्परावाची शिल्पलाई भत्काउँछ, परम्परागत शैलीको विरोध गर्छ र नवीन विचारधारका माध्यमबाट नयाँ चिन्तनको विकास गर्ने चाहनालाई अगाडि सार्छ । समाजमा रहेको वर्ग र वर्णको स्वरूप पनि दलित उपन्यासले प्रस्तुत गर्ने विचारधारा कै एक रूप हो । उपन्यासको कला र शिल्प भनेको विचारलाई प्रस्तुत गर्ने माध्यम मात्र हो । दलित उपन्यासमा मुख्य त यसको वैचारिक स्वरूप भएर आउँछ । उपन्यासमा विचार जति सशक्त भयो, कृतिको कला पनि त्यतिकै र त्यसै रूपमा निःसृत भएर आउने कुरामा विद्वान्हरूलेजोड दिएका छन् (भट्टराई, २०७०, पृ. २०३) । यस हिसाबले कुनै पनि औपन्यासिक कृतिको सफलता र विफलतको मापन गर्ने मुख्य मापकका रूपमा त्यसमा लेखकले व्यक्त गरेको आफ्नो विचार वा दृष्टिकोणलाई लिइन्छ । उपन्यासको दलित सौन्दर्य शास्त्रमा यसको वैचारिक सवाललाई मह□वूर्ण रूपमा लिइन्छ । यस्ता उपन्यासमा दलितहरूलाई परम्परागत सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक भूमिकाको रहस्यबाट बाहिर निकाल्ने यत्न गरिन्छ । दलित

समुदाय धेरै अगाडिदेखिका दासता, शोषण, दमन, उत्पीडनका कारण हीनताबोधबाट ग्रसित बनेको छ । यस्तो हीनताबोधबाट त्यो समुदायलाई मुक्त गरेर मानिसका रूपमा आफ्नो पहिचान खोज्न सक्ने सामाजिक विकासमा आफ्नो हिस्सा खोज्न सक्ने बनाउने दिशामा दलित उपन्यासले विचार प्रस्तुत गर्न सक्नु पर्छ ।

@=!@=!=% efiffk|of]u

भाषा मानव विचार अभिव्यक्तिको मह□वपूर्ण औजार हो । मान्छेका मनमा उब्जेका विभिन्न भावहरूको प्रस्तुतिका लागि भाषाको अपरिहार्य आवश्यकता देखिन्छ । लेखकले आफ्नो विचार, कृतिका माध्यमबाट आफूले सम्प्रेषण गर्न चाहेको भाव वा उद्दश्य आदि पाठक समक्ष पुऱ्याउनका लागि पनि भाषा कै आवश्यकता पर्छ । भाषिक प्रभाकारीले नै कृतिको सफलता मापनमा पनि मह□वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । कुनै पनि कृति सबै वर्ग, समुदाय वा व्यक्तिका लागि उत्तिकै प्रभावकारी नलाग्न पनि सक्छ र त साहित्यमा वर्गीयताको सवाल उठाइन्छ । समाज रूपान्तरणको मह□वपूर्ण औजारका रूपमा लिइने भएकाले साहित्यमा भाषिक भन्दा पनि वैचारिक पक्ष मुख्य त हुन्छ तर विचर जतिसुकै सुन्दर भए पनि लक्षित वर्ग सुमदायका लागि सहज रूपमा सम्प्रेश्य भाषिक सन्दर्भ छैन भने त्यसको प्रभावकरारिता स्वभाविक रूपमा नै हुँदैन । त्यसैले कृतिको भाषा चयन गर्दा लेखकले लक्षित वर्ग समुदायमा रहेको भाषिक चेतना र ज्ञानको पनि उत्तिकै ख्याल गर्नु पर्छ । उनीहरूले दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्ने तथा सजिलैसँग बोध गर्न सक्ने खालको भाषाको प्रयोग भएका खण्डमा कृतिको प्रभावकारिता र त्यसको लक्ष्य प्राप्तिमा सजहता पैदा हुन्छ ।

दलित साहित्यमा संस्कृतनिष्ठ परम्परागत र मानक भाषाको प्रयोग हुँदैन । यस साहित्यमा त सबैले सहजै बुझ्ने भाषाको प्रयोग हुन्छ । यस्तो भाषाले दलितका पीडा, अपमान, व्यथाको सही, साँचो र यथार्थ अभिव्यक्ति दिन सक्नु पर्छ (वाल्मीकि, सन् २००९, पृ. ८१) । सदियौँदेखि शोषणको जाँतोमा पिसिएको दलित जाति समुदाय शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, चेतना आदि विविध रूपल पिछडिएको वर्ग हो । भाषिक विकासमा शिक्षाले मह□वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ तर शैक्षिक रूपमा निकै पछि परेको दलित जातिको भाषिक स्तर पनि त्यति माथि उठ्न सकेको देखिँदैन । दलितहरूले सहनु परेको शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारको अन्त्यका लागि दलितहरू नै सचेत भएर आन्दोलित हुनु पर्छ । यसका लागि दलितहरूलाई आफू शोषण दमनमा परेको तथा हक हित र अधिकारबाट बञ्चित पारिएको छु भन्ने कुरा बुझाउनु अत्यावश्यक छ । किनकी सदियौँदेखिको हिन्दू वर्ण व्यवस्था र त्यसैका भरमा शोषणको राज चलाउन पल्केका ब्राह्मणवादी सोच र सांस्कृतिक चिन्तन भएकाहरूले आफ्नो प्रभुत्व तथा विरासत स्थापित गरि रहन अनि दलितहरूलाई

सधैँभरि आफ्नो मुठ्ठिमा नै राखि रहनका लागि उनीहरूमा म त सानो जातको, चुत्थो, पूर्व जन्मको पापले अछूतका कोखमा जन्म लिएको आदि आदि नकारात्मक सोच र चिन्तन तथा निराशाको सञ्चार गर्न सफल भएको पाइन्छ । जतिबेलासम्म दलितमा रहेको यस भावना र सोचाइको अन्त्य गर्न सकिँदैन त्यसबेलासम्म दलितहरूलाई आफ्नो अधिकार प्राप्तिको आन्दोलनमा सरिक गराउन असम्भव नै देखिन्छ । बरु उनीहरू ब्राह्मण तथा उच्चजातिका मानिसहरूको शेषणका विरद्धमा बोल्नु वा आवाज उठाउनु भनेको पाप कर्म गर्नु हो र अर्को जन्ममा पनि दलित नै बनेर जन्मनु पर्ने त्रासले ग्रसित हुन्छन् । त्यस कारण दलितका पक्षमा साहित्य लेख्नेहरूले सबैभन्दा पहिला दलितहरूमा रहेको यो चेतनाको अन्त्य गर्न सक्नु पर्छ । यस प्रकारको चेतना प्रस्तुत गर्नका लागि उनीहरूका लागि रचना गरिएको साहित्य वा उपन्यासको भाषा उनीहरूले सहज रूपमा बोध गर्न सक्ने खालको हुनु आवश्यक छ । अझ यसका लागि दलितहरूले दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्ने भाषामा उनीहरूका नै पीडा र भोगाइको प्रस्तुति गर्दै त्यस विरुद्धको चेतना कृतिका माध्यमबाट सम्प्रेषण गर्न सकियो भने मात्र त्यो प्रभावकारी कार्य ठहरिन्छ । दलित साहित्यको भाषा भनेको दलितहरूको कथ्य भाषा हो । यस खालको भाषाले मानक भाषाको जस्तो व्याकरणको नियमलाई पालन गर्न सक्दैन (लिंबाले, सन् २००१, पृ. ४५) । दलित साहित्यको भाषालाई लक्षित समुदायले आफ्नो भाषाका रूपमा स्वीकार गर्न सक्नु पर्छ र उनीहरूले आफ्नै पीडा र समस्यालाई बोध गर्न सक्नु पर्छ ।

भाषा परिवर्तन शील वस्तु भएर पनि दलितहरूका सन्दर्भमा भने यस मान्यताले उपयुक्त रूपले काम गर्न सकेको देखिँदैन । उनीहरूको जीवन अवस्था सदियौँदेखि नफेरिए जस्तै भाषिक स्तरमा पनि परिवर्तन आउन सकेको छैन । दलित समुदायको भाषाले शिष्ट र स्तरीय भनिएका व्यक्तिहरूको भाषाले जस्तो मानक रूप ग्रहण गर्न सकेको छैन, तसर्थ दलित साहित्यको भाषा भनेको प्रमाण भाषा नभएर समूह भाषा हो (लिंबाले, सन् २०१०, पृ. ४५) । दलित साहित्यको भाषा दलित समुदायको बस्तीको भाषा हो । यस साहित्यमा दलित जीवन, बस्ती र समुदायकै भाषाको प्रयोग भएमा मात्र यो प्रभावकारी हुन सक्छ ।

दलित साहित्य अन्य परम्परागत साहित्यजस्तो नभएकाले यसमा सौन्दर्यको पहिचान र यसको मूल्याङ्कनका लागि पूरातन साहित्यिक वा औपन्यासका आधारले पुग्दैन । माथि चर्चा गरिएका कथ्य, पात्र, वैचारिक र परिवेशगत परिप्रेक्ष्यका आधारमा उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको दलित चेतना र सौन्दर्यको पहिचान गर्न सकिन्छ ।

@=!# lgisif{

दमन गरिएको, कुल्चिएको वा दबाइएको जस्तो सामान्य अर्थ प्रदान गर्ने दलित शब्द नेपाली समाजमा प्रयोगका हिसाबले हिन्दू वर्णव्यवस्थामा सबैभन्दा तल्लो जातिका रूपमा

प्रस्तुत गरिएको जाति विशेषलाई चिनाउने शब्द हो । समाजमा जुन प्रकारको वर्ण वा जाति व्यवस्था विद्यमान रहेको छ, यो नितान्त अवैज्ञानिक र मनगणन्ते छ । धर्मलाई आधार बनाएर निर्माण गरिएको यस प्रकारको जातीय स्वरूप समाजको उच्च तथा विगतमा युद्ध आदिमा कमजोरमाथि विजय प्राप्त गरेको वर्ग समुदायले आफ्नो शासनको राज चलाउन र कमजोरमाथि आफ्नो बर्चश्व कायम गर्नकै लागि जातीयताको पर्खाल बनाएर मानवमानवका बीचमा विभाजनको स्थिति खडा गरिएको हो । नेपाली समाजमा विद्यमान वर्ण व्यवस्था भारतबाट नेपालमा प्रवेश गरेको तथ्य इतिहासको अध्ययन गर्दा प्राप्त हुन्छ । श्रमका आधारमा गरिएको मानिसहरूको विभाजन जातीय स्वरूपमा विकसित भइ निम्न तथा तल्लो दर्जाको काम गर्ने मानिसहरूलाई अछुत बनाएर उनीहरूमाथि शोषण गर्ने व्यवस्था नै आजको जातीय विभेदको निर्माता हो । नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभेदका विरुद्धमा नेपालमा क्रियाशील रहेका विभिन्न प्रकारका राजनीतिक पार्टी तिनका भ्रातृ सङ्गठन तथा गैर राजनीतिक सङ्घ संस्थाहरूले आआफ्ना गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेका छन् । उनीहरूले सञ्चालन गरेका प्रयासहरूले दलित वर्ग समुदायका जीवनमा आशातित परिवर्तन ल्याउन त सकेका छैनन् तर समाजका हरेक अवसरबाट पछाडि पारिएको दलित समुदायमा चेतना र जागरण ल्याएर उनीहरूलाई आफ्नो हक, हित र अधिकारका बारेमा सचेत बनाउनमा भने उल्लेखनीय कार्य गरेका छन् । विशेष गरी आर्थिक हैसियतलाई नै मुख्य आधार बनाएर त्यसमाथि वर्णसमेतका आधारमा दलितहरूमाथि गरिँदै आइएको शोषणको अन्त्य र मुक्तिका लागि मार्क्सवादी राजनीतिक पार्टीहरूले खेलेको भूमिका विशेष मह□वको रहेको छ । दलित मुक्तिका लागि राजनीतिक चेतना निकै मह□वपूर्ण र शोषणको मूल जड आर्थिक वितरण र त्यसको संरचना नै हो । उत्पादनका साधन र स्रोतमाथि सीमित वर्गको एकाधिकार रहेकाले नै दलितको जीवनस्तर निम्न बन्न पुगेको हो र यस कुराको समाधानका लागि मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणले अगाडि सारेको मान्यता जत्तिको वैज्ञानिक अर्को कुनै बाटो देखिँदैन । नेपालका सन्दर्भमा पनि यहाँ क्रियाशील रहेका कम्यनिस्ट पार्टीहरूले आआफ्ना मोर्चा सङ्गठनका रूपमा दलित सङ्गठन निर्माण गरी दलित मुक्तिको प्रयास गरेको देखिन्छ । तर पनि नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्याको उचित समाधान हुन भने सकेको छैन ।

हिन्दू वर्णव्यवस्थालाई आधार बनाएर मानिसमानिसका बीचमा विभेद सिर्जना गर्ने परिपाटीका विरुद्धको साहित्यिक गर्जनको स्वरूप नै दलित साहित्य हो । समाजमा सबैभन्दा तल्लो जातिका रूपमा अमानवीय व्यवहार गरिएको जातिको जीवनको यथार्थ प्रस्तुत गर्दै त्यस प्रकारको वृत्तिका विरुद्धमा सचेत क्रियाशीलता प्रदर्शन गर्ने साहित्यलाई दलित साहित्यका रूपमा चिनाउन सकिन्छ । दलित साहित्यमा दलितहरूको जीवनको यथार्थ प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । उनीहरूले प्राप्त गरेको सामाजिक भूमिकाको साँचो अभिव्यक्ति

यसमा हुन्छ र विद्यमान अवस्थाको विरोध गर्दै जातीय समानताका पक्षमा दलित साहित्यले आवाज उठाउँछ । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलितकेन्द्री साहित्यलेखनको परम्परा सुदीर्घ रहे तापनि यसको सौन्दर्य चिन्तनको आरम्भ भने भर्खरैमात्र हुन थालेको हो । कस्तो साहित्यलाई दलित साहित्य भन्ने र दलित साहित्यको सौन्दर्य कसरी पहिचान गर्ने भन्ने चिन्तनका दृष्टिकोणले नेपाली साहित्यचिन्तन परम्परा पछाडि नै रहेको छ । छुवाछुतको समस्या भारतबाट नेपाल भित्रिएजस्तै दलित साहित्यका बारेमा चिन्तन गर्ने परम्परा पनि नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा भारतीय साहित्यचिन्तन परम्पराबाट नै प्रभावित भएको छ । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा साहित्यको दलित सौन्दर्यका बारेमा चिन्तन गर्ने विद्वान्हरूले यसलाई मार्क्सवादसँग जोड्दै त्यसैका सापेक्षतामा जातीय मुक्तिका लागि सङ्घर्ष र निम्न जातीय वर्गको विजय सहितको आशावादी भविष्यदृष्टिका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेका छन् ।

साहित्यका आधुनिक विधाहरूमध्ये सर्वाधिक रुचाइएको उपन्यास विधाले मानव जीवन र समाजको बृहत् चित्र प्रस्तुत गर्छ । आधुनिक युगको महाकाव्यका रूपमा चित्रण गरिने उपन्यास विधाले दलित सौन्दर्य वा चिन्तनलाई पनि निकै विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गर्ने सामर्थ्य राख्छ । उपन्यासमा अभिव्यञ्जित दलित चेतना वा सौन्दर्यको पहिचान गर्नका लागि यसलाई कथ्य, पात्र, विचार, परिवेश र भाषाजस्ता आधारमा विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । उपन्यासको कथावस्तुका रूपमा रहने कथ्यले उपन्यासमा दलित यथार्थको अभिव्यक्ति कसरी भएको छ भन्ने कुरा बोध गराउँछ भने पात्रगत सन्दर्भले कृतिमा आएका पात्रहरू जातीय समाजको कुन वर्ग वर्ण समुदायको प्रतिनिधि बनेर आएका छन् भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन्छ । दलित यथार्थलाई दलितकै सहभागितामा प्रस्तुत गर्दैमा त्यस कृतिले दलित सौन्दर्यलाई सही रूपले देखाउन नसकेको हुन सक्छ, यसका लागि कृतिले त्यस प्रकारको दलित समस्यालाई कुन रूपमा लिएको छ ? उनीहरूको जीवनस्तर र सामाजिक आर्थिक तथा सांस्कृतिक स्वरूपको परिवर्तनका पक्षमा के कस्तो भूमिका खेलेका छ भन्ने सवाल पनि निकै मह□वका साथ उठ्छ र यसको निराकरण उपन्यासमा व्यक्त भएको वैचारिक धरातलले गर्छ । दलित पहिचानका लागि औपन्यासिक घटना घटेको ठाउँ, समय र त्यसको वातावरणले पनि भूमिका खेलेको हुन्छ भने उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाले पनि दलित सौन्दर्यलाई पाठक अगाडि ल्याउनमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । यी सन्दर्भहरू दलित सौन्दर्यशास्त्रका आधारमा उपन्यासका विश्लेषणका आधारहरू हुन् ।

t];|f] kl/R5]b

blnt r]tgf cleJoQm k|ultjfbL g]kfnL pkGof;sf] ;j]{If0f

#=! ljifok|j]z

मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताका रूपमा रहेको प्रगतिवाद आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक परिवर्तन र समतामूलक समाज निर्माणका लागि लेखिने साहित्य हो । यस साहित्यिक मान्यताले ऐतिहासिक तथा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी मान्यताका सापेक्षतामा वर्ग विश्लेषण गर्दै रूपान्तरणको मुद्दालाई मुख्य रूपले उठाउँछ । राज्यसत्तामा अधिकार जमाएको वर्ग समुदाय र त्यसैको वरिपरि घुमेर आफ्नो वर्चश्वशाली विरासत बनाएको उच्च तथा सामन्त वर्गको अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनमा परेको निम्न वर्गको पक्षपोषण गर्दै वर्गीयहितका पक्षमा लेखिएको साहित्य नै प्रगतिवादी साहित्य हो । वर्गमा विभाजित भएको समाजमा उच्चवर्ग र निम्नवर्गको जीवनस्तरमा ठूलो अन्तर रहेको हुन्छ । उत्पादनका स्रोत तथा साधनमा एकाधिकार जमाएर बसेको उच्चवर्गका कृत्य र त्यसैलाई पक्षपोषण गर्ने साम्तवादी राज्यसत्ताको रबैयाका कारण श्रमिक, मजदुर तथा सर्वहारा वर्गको जीवन कहाली लाग्दो अवस्थाबाट गुज्रिएको पाइन्छ । यही निम्नस्तरको जीवन बाँचेका वर्गले आफ्नो हक अधिकार प्राप्तिका लागि उच्चवर्गसँग सङ्घर्ष गर्नुपर्छ र यसैका आधारमा जनसत्ताको स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता राख्ने साहित्यिक रूप भएकाले प्रगतिवादले कला तथा साहित्यलाई सर्वहारा श्रमजीवी वर्गले आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि गर्ने सङ्घर्षको मह□वपूर्ण आधारका रूपमा चित्रण गर्छ ।

#=@ k|ultjfbL g]kfnL pkGof;sf] ljsf;qmd

नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा प्रगतिवादी उपन्यासको लेखन आरम्भ २००७ सालको राजनीतिक आन्दोलन र त्यसले ल्याएको सामाजिक परिवेशबाट भएको हो । १०४ वर्षीय निरङ्कुश राणाशासनको अन्त्यसँगै नेपाली उपन्यास परम्परामा यथार्थवादको प्रभाव बढ्दो रूपमा परेको पाइन्छ । समाजमा रहेका विकृति विसङ्गीतहरूको चित्रण र यसको विरुद्धमा शोषित पीडित वर्गको मुक्तिको अपेक्षा सहित प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको आरम्भ भएको पाइन्छ । नेपालको वामपन्थी आन्दोलनलाई पनि प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको आधारभूमि मान्न सकिन्छ । वि.सं. २००६ सालमा वर्गीय मुक्तिको लागि सङ्गठित

कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना, २००७ सालको राणाविरोधी आन्दोलन, २००९ सालमा प्रगतिशील लेखक सङ्घको स्थापना आदिजस्ता स्वदेशी परिवेशहरू र यसै समयतिर चीनमा भएको नौलो जनवादी क्रान्ति र सरकारको स्थापना, विश्वव्यापी रूपमा बढ्दो राष्ट्रको र वर्गीय स्वतन्त्रताको आन्दोलन, गोर्कीको आमा उपन्यासको विश्वव्यापी प्रभाव आदिजस्ता कारणहरूले नेपाली उपन्यासको परम्परामा प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको आरम्भ र विकासमा मह वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् (शर्मा, २०६६, पृ. २६) । नेपाली समाजको वर्गीय अन्तविरोध, आर्थिक र सामाजिक ढाँचा, साम्यवादी आन्दोलनको गति र त्यसैद्वारा निर्देशित प्रगतिवादी आन्दोलनको धारभित्र नै नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासको इतिहास निरुपित भएको छ (बराल, २०४८, पृ. १३२) । यिनै विशेष परिस्थिति र परिवेशहरूको परिवृत्तमा नेपाली लेखकहरूमा पनि मार्क्सवादी दर्शनबाट प्रभाव ग्रहण गर्दै नेपाली समाजमा विद्यमान अर्धसामन्ती र अर्ध औपनिवेशिक आर्थिक-राजनीतिक स्थितिले सिर्जना गरेको सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाको विरुद्ध उपन्यास लेख्ने प्रेरणा जाग्रित भएको पाइन्छ ।

नेपाली समाजमा विद्यमान शोषण सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धले नागरिक जीवनमा ल्याउने शोषण हो । जमिनको उपभोगको अधिकारका आधारमा नै वर्गीय शोषणको स्वरूप निर्माण भएको छ । सीमित सङ्ख्यामा रहेका जमिन्दार वर्गले बहुसङ्ख्यक किसानहरूलाई गर्ने शोषणबाट नै नेपाली समाज अघि बढिरहेको परिप्रेक्ष्यमा समाजमा विद्यमान शोषण र दमनको विरोध गर्दै शोषित पीडित वर्गको पक्षमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास लेखिएका छन् । वर्गीय संरचनाले युक्त नेपाली समाजमा जमिनदार वर्गले भूमिमाथि आफ्नो अधिपत्य कायम गर्दै किसानहरूमाथि गर्ने शोषण, पुरुष वर्गले नारीमाथि गर्ने शोषण/दमन र जातीय संरचनाले गर्दा ल्याउने सामाजिक विसङ्गीतहरूप्रति विद्रोह गर्दै समानतामूलक समाजको आकाङ्क्षा नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासहरूमा भेट्न सकिन्छ (शर्मा, २०६६, पृ. २७) । यसका साथै वर्गविहीन समाज निर्माणको चाहना सहित गरिएको नेपालको कम्युनिष्ट आन्दोलन र यसको प्रभावलाई पनि प्रगतिवादी उपन्यासले आफ्नो विषय बनाएको पाइन्छ ।

लेखकलाई कुनै निर्दिष्ट नियम वा विशिष्ट अभिव्यञ्जनात्मक उपायहरू निर्धारित नगरी अथवा नयाँ अभिव्यक्तिका साधन निम्ति लेखकलाई मार्ग दर्शन नगरी प्रगतिवादले उसलाई इतिहासको सत्य बुझ्न, प्रतक्ष्यीकरण गर्न र सामाजिक सम्बन्धहरू अन्तरगुम्फित हुने र सामाजिक सम्बन्धहरू परिपक्व हुने अन्तरस्थ क्षेत्रमा प्रवेश गर्न अवसर प्रदान गर्दछ (चापागाईं, २०५१, पृ. ८७) । नेपालमा २००७ साल पछिको खुल्ला सामाजिक वातावरणबाट प्रारम्भ भएको प्रगतिवादी उपन्यास लेखन परम्पराले छ दशकको अवधि पार गरेको छ । पोखराका मुक्तिनाथ तिम्सिनाले २०११ सालमा **को अछुत ?** शीर्षकको उपन्यासका माध्यमबाट समाजमा रहेका जातीय विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतालाई

औपन्यासिक सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गर्दै त्यस प्रकारको समस्या समाधानका पक्षमा आवाज उठाए भने यसै साल हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले **स्वास्नीमान्छे** उपन्यासमार्फत् नारीलाई मुक्ति सङ्घर्षको योद्धाको रूपमा चित्रण गर्दै नेपाली समाज र स्वास्नीमान्छेमाथिको शोषणलाई विस्तृत रूपले प्रकाशमा ल्याएका छन् । एकै सालमा प्रकाशित यिनै उपन्यासले नै नेपाली उपन्यास परम्परामा अग्रगामी तथा रूपान्तरणकामी चेतनाको अभिव्यक्ति दिएका हुन् । प्रधानको प्रस्तुत उपन्यासपछि **एक चिहान** (२०१७) प्रकाशित भएको छ र यसले पनि नेपाली समाजमा विद्यमान विकृतिका विविध रूपको चित्रण गरेको गर्दै परिवर्तनको आकांक्षा व्यक्त गरेको छ । नेपाली उपन्यास परम्परामा परिवर्तनकामी र क्रान्तिकारी चेतना तथा रूपान्तरणका पक्षमा लेखिएका यिनै उपन्यासहरूले प्रदर्शन गरेको वैचारिक मार्गलाई प्रशस्त बनाउँदै राजनीतिक प्रतिबद्धता र प्रगतिवादी लेखन दुवैलाई एकसाथ देखाउने पहिलो औपन्यासिक कृतिका रूपमा डी.पी. अधिकारीले रचना गरेको **आशमाया** (२०२५) हो । यस उपन्यासमार्फत उनले सामाजिक स्वरूप र गरिबहरू बीचको सम्बन्धलाई द्वन्द्वात्मक किसिमले प्रस्तुत गरेका छन् । मार्क्सवादी दृष्टिकोणले विस्तृत र व्यापक अध्ययनको अभावले गर्दा उनका सामान्य त्रुटिहरू, शिल्पगत तथा शैलीगत उच्चताको अभाव र यथार्थलाई समग्र रूपमा टिक्न सक्ने क्षमताको अभाव पाउन सकिन्छ तापनि त्यतिका आधारमा हृदयचन्द्रसिंह प्रगतिवादी उपन्यासकार होइनन् भन्न चाहिं सकिँदैन भन्ने मत हिरामणि शर्मा पौड्यालको रहेको छ (पौड्याल, २०४१, पृ. ९) । यद्यपि नेपाली उपन्यास पम्परामा स्पष्ट दृष्टिकोणका साथ प्रगतिवादी औपन्यासिक मान्यतालाई परिपालन गरेर लेखिएका उपन्यासहरूमा यसैलाई सबैभन्दा पहिलो औपन्यासिक कृतिका रूपमा चित्रण गरिन्छ ।

एकै सालमा मुक्तिकामी उपन्यास पस्केका मुक्तिनाथ तिम्सिना र हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका **को अछुत ?** र **स्वास्निमान्छे**देखि आजसम्म आइपुग्दा नेपाली उपन्यासमा प्रगतिवादी उपन्यासलेखनले ६ दशकभन्दा बढी समय पार गरिसकेको देखिन्छ । यस अवधिमा प्रगतिवादी उपन्यास लेखनमा परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै क्षेत्रमा उल्लेख्यनीय विकास भएको छ । परिवर्तनशील सामाजिक स्वरूप र सम्बन्ध र यसले ल्याउने नवीन सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यसँगै विविध प्राप्तिहरू, मूल्यहरू र विशिष्टताहरूसहित अगाडि बढेको प्रगतिवादी उपन्यास लेखन परम्पराले विभिन्न मोड र घुम्ति पार गर्दै यहाँसम्म आइपुगेको छ । नेपाली उपन्यासको प्रगतिवादी धाराअन्तर्गत आएको नवीनताका तथा यसको प्रवृत्तिगत वैशिष्ट्यका आधारमा यसको विकास यात्रालाई निम्न लिखित चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

१. प्रथम चरण - वि.सं. २०११ - २०१७

२. दोस्रो चरण - वि.सं. २०१८ - २०३५

३. तेस्रो चरण - वि.सं. २०३६ - वर्तमानसम्म

#=@=! k[i7e"ld

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्रगतिवादी चेतनासहित उपन्यास लेखनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको खोजी गर्दा नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, साहित्यिक आदिजस्ता पृष्ठभूमिका जगमा उभिनु पर्ने हुन्छ । नेपाली समाजको स्वरूप धेरै अगाडिदेखि नै सामन्तवादी प्रकृतिको रहेको छ । शाहकाल भन्दा पूर्व नै किराँतकाल, लिच्छवीकाल मल्लकाल आदिजस्ता अवधिमा भूरे टाकुरे राज्यको रूपमा नेपालको भू-भागलाई आफ्नो स्वार्थको लागि प्रयोग गर्दै सामन्ती वर्गले राजसंस्थाको रूपमा राज्य सञ्चालन गरिरहेको थियो । राजाको नामबाट सम्पूर्ण शक्ति आफ्नो हातमा लिएर जनतामाथि सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक आदिजस्ता सम्पूर्ण रूपहरूबाट शासन चलाउने राजसंस्थाको प्राचीन रूपहरू नै सामन्तवादी व्यवस्थाका पृष्ठपोषक हुन् (शर्मा, २०६६, पृ. २६) । संस्थागत रूपमा शक्ति केन्द्रीकृत गर्ने परिपाटीबाट नै नेपाली समाजमा सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धको सुरुआत भएको मानिन्छ । यसप्रकार परापूर्वकालदेखि नै नेपाली समाजमा राजसंस्थाले चलाएका हैकमवादी नीतिनियम, उत्पादनका साधनहरूको हस्तक्षेपका माध्यमबाट अगाडि बढ्दै आएको सामन्तवादले नेपाल एकीकरण पश्चात अझ विकसित हुने अवसर पाएको छ । राणाकालको उदयपश्चात नेपालमा सामन्ती व्यवस्था उत्कर्षमा पुगेको पाइन्छ । राणाकालीन अवधिमा जनतामाथि चर्को आर्थिक शोषण मात्र नभएर शासनव्यवस्था स्वेच्छाचारितामा र राजनीतिक प्रक्रिया हिंसा र षड्यन्त्रमा आधारित भएको छ (रावल, २०४७, पृ. १७) । देशभित्रका सम्पूर्ण, वर्ग र तहमा आफ्नो अधिपत्य जमाउँदै नागरिकलाई अधिकारविहिन पार्ने राणाहरू, तिनका आसेपासे र उनीहरूका स्वार्थसिद्ध गरिदिने केही सीमित व्यक्तिहरूलाई भू-स्वामित्व दिँदै जनतालाई दास र दीनहीन वर्गको रूपमा हेर्ने परिपाटीबाट नेपाली समाजमा वर्ग विभेदको ठूलो खाडल देखापर्‍यो । राणाहरूको निरङ्कुशतालाई सहयोग र सेवा गर्ने शोषक र सामन्ती वर्गमाथि भूमिको स्वामित्व स्थापित भएपछि उत्पीडित किसानवर्गहरू भू-दासको रूपमा देखिए । सामन्ती सामाजिक संरचनाले समाजव्यवस्थामा अनेक विकृति र विसङ्गीतहरूको सूत्रपात भयो । जातीय छुवाछुत, ईश्वरवाद, भाग्यवाद, अवतारवाद जस्ता शोषणका नयाँ रूपहरूको जन्म हुनुपुग्यो । तर्कहीन र अवैज्ञानिक संस्कृतिको सूत्रपात गरी हिन्दूवर्णव्यवस्थाको सूत्रपात भयो, जसअनुसार विभिन्न जात-जातिमा जनतालाई टुक्र्याएर र एक आपसमा अन्तर्विरोध पैदा गराएर सम्पूर्ण वर्गमाथि शासन गर्ने पारिपाटी शासक वर्गले स्थापित गर्‍यो । रुढिवाद, अन्धविश्वास, परम्परावाद, रहस्यवाद आदिजस्ता भ्रमपूर्ण जञ्जालमा निम्नवर्गलाई फसाएर स्वार्थ अनुकूलको शासन गर्ने पारिपाटी शासक वर्गले फैलाएपछि विस्तारै यसको विरोधमा जनस्तरमा विद्रोहको चेतना मुखरित भयो । १९७७ सालको मकैपर्व, १९८७ सालको लाइब्रेरी पर्व, १९८८ सालको प्रचण्डगोर्खा पर्व, १९९३ को महावीर स्कूलको स्थापना, १९९३ सालको

प्रजापरिषद्को स्थापना लगायतका सबै राणाविरोधी साङ्गठनिक प्रक्रियाहरू थिए (श्रेष्ठ, सन् १९७४, पृ. ९) । राणहरूका विरुद्धमा जनस्तरमा निर्माण हुन थालेको यस प्रकारको चेतना परिवर्तनको द्योतक हो ।

नेपाली जनतामा देखिएको यस्तो चेतनाको विकासमा तत्कालीन समयमा विश्वव्यापी रूपमा भएका स्वतन्त्रताका आन्दोलनहरू, नेपाली युवाहरूद्वारा देशव्यापी शिक्षा आर्जन गर्न जाने परिपाटी आदिले मुख्य भूमिका खेलेको पाइन्छ । देशबाहिर शिक्षा आर्जन गर्न जाने युवाहरूमा रुसी, चिनियाँ र फ्रान्सेली क्रान्तिको प्रभाव पर्न थाल्यो (रावल, २०४७, पृ. २४) र नेपाली समाजमा पनि स्वतन्त्रताप्रति जनताहरू जागरुक हुन थाले । यसको प्रभाव साहित्य क्षेत्रमा पनि देखिन थाल्यो । समाजका विभिन्न तहमा सामन्तवादी संस्कृतिकै प्रभुत्व देखेका सचेत स्रष्टाहरूले आत्मिक मनोरञ्जन र उद्देश्यहीन सिर्जनाबाट आफूलाई हटाएर सांस्कृतिक चेतनामुखी सिर्जनातर्फ उन्मुख भएपछि नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासका पृष्ठभूमिका लागि पूर्वसङ्केतहरू देखिन थालेका हुन् । नेपालको इतिहासमा भएको २००७ सालको जनआन्दोलन र नेपाली स्रष्टाहरूमा वा साहित्यक्षेत्रमा आएको परिवर्तनकामी लहरले प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमि तयार पारेको छ ।

नेपाली उपन्यासलेखन परम्परामा माध्यमिककालीन जासुसी, तिलस्मी र रहस्यात्मक प्रवृत्तिलाई छोडेर नेपाली समाजका यथार्थताहरूलाई विषयवस्तुको रूपमा ग्रहण गर्न थालिएपछि आधुनिक नेपाली उपन्यास लेखनको थालनी भएको पाइन्छ । १९९१ सालमा रुद्रराज पाण्डेले नेपाली समाजमा घट्ने गरेको यथार्थताहरूलाई आदर्शीकरण गर्दै **रूपमति** उपन्यास लेखे । त्यस उपन्यासबाट नेपाली उपन्यास परम्परामा आदर्शोन्मुख यथार्थवादको आरम्भ भयो । यसपछि आदर्शपक्षलाई अस्वीकार गर्दै समाजका यथार्थताहरूलाई जस्ताको तस्तै उपन्यासमा चित्रण गर्ने प्रवृत्ति देखियो । लैनसिंह वाङ्देलले २००४ सालमा **मुलुकबाहिर** उपन्यास लेखेर सुरु गरेको यस परम्पराको विकासमा समाजका यथार्थतालाई देखाउँदै विकृतर कुरूप यथार्थको विरुद्धमा विद्रोह प्रकट गर्ने परिपाटीको सुरुआत भयो । सामाजिक विषमताहरू र असङ्गतिहरूको विरोध गर्ने आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति नेपाली उपन्यासको परम्परामा देखियो । समाजको उन्नतोन्मुखी कार्यहरूको अभीप्सा मानवहीततर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ र शोषण, दमन र उत्पीडनप्रतिको कटु विद्वेष देखिन्छ भने त्यो यथास्थितिप्रतिको आलोचना हो र त्यही चिन्तनप्रणाली आलोचनात्मक यथार्थवाद हो (सुवेदी, २०६४, पृ. १८३) । समाजका विभिन्न तह र संरचनामा देखिएका विकृति, विसङ्गति, अन्धविश्वास, रुढिवाद, परम्परावाद, ईश्वरवाद आदिको कटु आलोचना गरिएको हुन्छ । यसलाई मार्क्सवादी चिन्तनमा प्रगतिशील चिन्तन भनिन्छ । सामाजिक यथास्थितिको विरोध गर्दागर्दैपनि यसले सामाजिक रूपान्तरणको स्पष्ट बाटो देखाउन सक्दैन ।

आदर्शोन्मुख यथार्थबाट सामाजिक यथार्थ हुँदै आलोचनात्मक यथार्थको जगमा नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासलेखनको आरम्भ भएको पाइन्छ । आलोचनात्मक यथार्थवाद सामाजिक विकृतिको विद्रोहमा अडेको चिन्तनप्रणाली हो । यो चिन्तन सामाजिक,आर्थिक, सांस्कृतिक शोषण र उत्पीडनको निन्दामा अडेको छ, सामाजिक यथास्थितिको विरोधमा अडेको छ । यही आलोचनात्मक यथार्थवादमा मार्क्सवादको द्वन्द्वात्मकता र ऐतिहासिकताको ज्ञान गम्भीर रूपमा स्थापना भएपछि समाजवादी यथार्थवाद वा प्रगतिवादको अविर्भाव हुन्छ (शर्मा, २०६६, पृ. ३०) । नेपाली उपन्यास परम्परामा पनि आलोचनात्मक यथार्थवादको धरातलमा उभिएर प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको आरम्भ भएको हो भने प्रथम चरणमा आलोचनात्मक यथार्थवादी चिन्तनकै प्रबलता समेत रहेको देखिन्छ ।

#=@=@ k|yd r/0f -@)!!–@)!&_

हजारौं वर्ष अगाडिदेखि नै नेपाली समाजमा रहेको सामन्तवादी व्यवस्था र जहानिया राणाशासनको अन्त्य गर्न नेपाली जनताले गरेको जनआन्दोलनको फलस्वरूप २००७ सालको परिवर्तन भयो । यसले नेपाली समाजमा विद्यमान बर्बर दमन र उत्पीडनलाई केही कमी गरायो । देशभित्र भएको राजनीतिक परिवर्तनले समाजमा विद्यमान सामाजिक चिन्तनलाई केही विस्तृत र फराकिलो बनायो । भारतीय भूमिमा भएको मुक्ति आन्दोलनको प्रभाव, फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति, रुसी क्रान्ति, चिनियाँ क्रान्ति आदिजस्ता विश्वव्यापी रूपमा देखिएका अग्रगामी परिवर्तनकारी सामाजिक चिन्तनहरू र नेपालमा विद्यमान आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक शोषणले लेखकहरूमा क्रान्तिकारी चेतनाको विकास गराउन मह□वपूर्ण भूमिका खेल्यो । राणाहरूको हातबाट शक्तिको केन्द्रीयता राजाहरूमा पुनर्स्थापित भएपछिको सामाजिक र राजनीतिक खुल्लापनले आफूभित्रका विद्रोही सचेतना र वर्गीय मुक्तिको चाहनालाई लेखकहरूले आफ्ना उपन्यासहरूमा प्रस्तुत गर्न थाले । यस पछि नै नेपाली उपन्यास परम्परामा प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको सुरुआत भएको हो । मुक्तिनाथ तिम्सिनाको **को अछुत ?** उपन्यास प्रकाशित भएको २०११ सालदेखि २०१७ सालसम्मको अवधिलाई नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासको प्रथम चरण मान्न सकिन्छ । समाजवादी यथार्थवादी उपन्यास लेखनमा २००७-१७ सालको अवधि अत्यन्त दुर्बल र पलायनवादी किसिमको रहे पनि आलोचनात्मक यथार्थवादी मूल्य भने व्युँझन खोजेको प्रसङ्गहरू चाहिँ प्रशस्तै देख्न पाइन्छ (सुवेदी, २०६४, पृ. १८३) । सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यहरूप्रति असहमति जाहेर गरे पनि सचेत रूपमा मार्क्सवादी दर्शनप्रति प्रतिबद्ध हुँदै अग्रगामी सचेतना युक्त उपन्यासहरू यस अवधिमा लेखिएका छैनन् ।

यस चरणका उपन्यासहरूमा सामाजिक सुधारको चाहना, किसानमाथिको थिचोमिचोको चित्रण र त्यसप्रति विद्रोह, जातीय छुवाछुतप्रथा प्रति असहमति, नारी दमनको

चित्रण र मुक्तिको चाहना आदिजस्ता विषयवस्तुहरू समेटिएको पाइन्छ । मुक्तिनाथ तिम्सिनाको **को अछुत ?** (२०११), हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **स्वास्नीमान्छे** (२०११) र **एक चिहान** (२०१७), खड्गबहादुर सिंहको **विद्रोह भाग १** (२०११), **विद्रोह भाग २** (२०१३) र **हुरीको चरा** (२०१५) आदि उपन्यासहरू यस चरणका उपन्यासहरू हुन् । यी उपन्यासहरूमा स्पष्ट समाजवादी चिन्तन त अभिव्यक्ति भएको छैन तर विद्यमान सामाजिक स्वरूप र संरचनाप्रतिको आलोचना र विद्रोही चेत भने प्रबल मात्रामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा प्रगतिवादी चेतनाको वैचारिक धरातलमा उभिएका उपन्यासलेखनको आधारभूमि निर्माण गरेको पहिलो औपन्यासिक कृति मुक्तिनाथ तिम्सिनाको **को अछुत ?** (२०११) हो । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले उपन्यास नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय छुवाछुतको विरोध गर्दै सांस्कृतिक विकृति-विसङ्गीतबाट पीडित जातिको मुक्तिको पक्षमा अवाज उठाइएका छन् । यस उपन्यासमा हिन्दू ब्राह्मणवादी वर्ण व्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीय विभेदका साथै सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धले जन्माउने सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्धहरू र यसले ल्याउने वर्गीय स्थितिको चित्रण पाइन्छ । जातिगत उन्मुक्तिविना सांस्कृतिक र धार्मिक मुक्ति हुँदैन र समाज उत्थानको सम्भावना पनि छैन भन्ने विचार यस उपन्यासले बोकेको छ (सुवेदी, २०६४, पृ. २९३)। सांस्कृतिक विसङ्गीतको चरम रूप जातीय छुवाछुतको विरुद्धमा प्रथमपटक आवाज उठाउँदै परम्परादेखि संस्कारको रूपमा आएको यो प्रवृत्तिको अन्त्य हुनुपर्ने आग्रह यो उपन्यासले राखेको छ । कामी दमाइ तथा अछुत जातिहरू प्रति देखाएको धारणाको आधारमा तारानाथ शर्माले यो उपन्यासलाई प्रगतिवादी उपन्यास मानेका छन् (शर्मा, १९८०, पृ. ५२) । जे होस् वैचारिक रूपमा हेर्दा पूर्ण सफल प्रगतिवादी उपन्यास मान्न नसकिए पनि एक परिवर्तनकारी विचार सहितको उपन्यासको रूपमा **को अछुत ?** लाई लिन सकिन्छ र यसैका आधार पीठिकामा नै नेपाली उपन्यासले स्पष्ट वैचारिक आधारका साथ प्रगतिवादी चिन्तन प्रणाली प्रस्तुत गरेको हो ।

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **स्वास्नीमान्छे** २०११ उपन्यासले पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना रहेको नेपाली समाजमा नारी वर्गले भोग्नु परेको जीवनको यथार्थलाई अभिव्यक्त गरेको छ । यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासमा नारीलाई अबला, निरीह प्राणी, दासी वा पुरुषको हातको खेलौनाको रूपमा मात्र नहेरी शक्तिशाली, सङ्घर्षशील र क्रान्तिकारी चरित्रको रूपमा हेरिएको छ (बराल, २०४८, पृ. १४२) । नारी र पुरुषलाई हेरिने परम्परागत र रुढिवादी संस्कृतिको विरुद्ध मुक्तियोद्धाको रूपमा नारीलाई हेर्दै लैङ्गिक समानताको खोजी गर्नु यस उपन्यासको मह□वपूर्ण पक्ष हो । हृदयचन्द्रको उपन्यासले समाज र स्वास्नीमान्छेमाथिको शोषणलाई विस्तृत रूपले प्रकाशमा ल्याएर उनीहरूको मुक्तिको प्रश्नलाई अगाडि सार्ने काम गरेको छ (अधिकारी, २०३२, पृ. २) । महिला वर्गको पक्षमा

आवाज उठाउँदै सामाजिक वर्गस्वरूप र नारी सम्बन्धलाई द्वन्द्वात्मक किसिमले प्रस्तुत गरेकोले र नारी वर्गमाथिको शोषण र उनीहरूको मुक्तिको प्रश्नलाई उपन्यासमार्फत प्रस्तुत गरेकोले उपन्यास परम्परामा यसको स्थान उल्लेख्य मान्न सकिन्छ ।

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानकै दोस्रो औपन्यासिक कृति **एक चिहान** (२०१७) ले किसानहरूमाथि हुने आर्थिक र सांस्कृतिक शोषणको चित्रण गर्दै त्यसका विरुद्ध क्रान्तिकारी चेतना प्रकट गरेको छ । यस उपन्यासमा गरिब ज्यापू परिवारको जीवन यथार्थको चित्रणका माध्यमबाट आर्थिक र सांस्कृतिक शोषणलाई देखाइएको छ र यी दुवै वर्गीय समाजका उपज हुन् र वर्गसङ्घर्षले मात्र पुरानो संरचनाको अन्त्य हुन्छ भन्ने विचार यस उपन्यासमा प्रकट गरिएको छ (बराल, २०४८, पृ. १४३)। पुँजीको वितरण र उत्पादन श्रमिकको पक्षमा नभएर भूमिपति एवं शासकवर्गका पक्षमा बढी फाइदाजनक भएको स्थितिलाई पनि आलोचना गरिएको छ (सुवेदी, २०६४, पृ. ४३७) । यस उपन्यासमा जातिगत सन्दर्भलाई पनि उठाइएको छ नेवारभित्र रहेको उच र नीचको भावनाका साथै अन्य जातीय रूपको पनि चित्रण उपन्यासमा भएको छ र यसको अन्त्यका लागि अन्तर्जातीय विवाहका पक्षमा जोड दिइएको छ । यस प्रकार उपन्यासमा समाजका आर्थिक विकृतिप्रति, धर्मको नाममा गरिने शोषणप्रति, महिलावर्गप्रति सामन्तहरूद्वारा गरिने शोषणप्रति यस उपन्यासमा विद्रोह गरिएको छ तर वैचारिक प्रतिबद्धता र वर्गीय चेतनाका दृष्टिले भने यो उपन्यास कमजोर रहेको छ ।

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको चर्चा गर्ने सवालमा खड्गबहादुर सिंह र उनका उपन्यासहरू पनि उल्लेखनीय रहेका छन् । उनका उपन्यासहरू **विद्रोह भाग १** (२०११), **विद्रोह भाग २** (२०१३), **हुरीको चरा** (२०१५) ले राणा शासनको अन्त्य गर्न नेपाली जनताले गरेका आन्दोलन र विद्रोहको स्वरूपलाई स्पष्ट रूपमा देखाएका छन् । नेपाली जनताको बलिदान पछि आएको सरकार र यसको स्वरूपप्रति यी उपन्यासले विरोध प्रकट गरेका छन् । शासक वर्गको विरोध गर्दै जनताले मुक्तिकालागि गरेको सङ्घर्षको चित्रण गरिएका यी उपन्यासहरूले वैचारिक धरातल निर्माणमा उल्लखनीय भूमिका खेलेका छन् ।

यसप्रकार प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको पहिलो प्रचेष्टा समाजमा विद्यमान जातिवादी व्यवस्था, त्यसले निर्माण गरेको जटिलता र त्यसबाट मुक्तिको चेतनासहितको क्रान्तिचेतबाट भएको देखिन्छ । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको यस प्रथम चरणमा सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताप्रति विद्रोह गरिएको छ र शोषणका विविध रूपहरूको चित्रण गरिएको छ । केही मात्रामा रहेका जमिनदार वर्गले बहुसङ्ख्यक किसानहरूमाथि गर्ने शोषण, सामाजिक संरचनाका हरेक तहमा आफ्नो हैकम जमाउने पुरुष वर्गले नारीमाथि गर्ने शोषण र उत्पीडनका विरुद्धमा यस चरणका उपन्यासहरूमा आवाज उठाइएको छ । यद्यपि वैचारिक सचेतता सहित लेखिएका प्रतिबद्ध उपन्यासहरू भने यस चरणमा भेट्न सकिन्न ।

वैचारिक सबलतातर्फको यात्राको सुरुआत र मार्ग पहिचानको लागि भने यी उपन्यासहरू उल्लेख्य छन् ।

#=@=# bf];|f] r/0f -@)!*–@)#%_

वि.सं. २०१८ देखि २०३५ सालसम्मको अवधिलाई प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास लेखनको दोस्रो चरणका रूपमा लिइएको छ । वि.सं. २००७ मा केही मात्रामा प्राप्त भएका नागरिकका अधिकारहरू २०१७ सालको पञ्चायती व्यवस्थासँगै अन्त्य भएपछि पुनः आफ्नो अधिकारको लागि जनताले सङ्घर्ष गर्नुपर्ने स्थितिको सिर्जना भयो । पञ्चायती व्यवस्थाको आरम्भसँगै स्थापित पक्षबाट आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा चलाइएका शोषण, दमन र थिचोमिचोका प्रक्रियाहरू माफ्र वामपन्थीहरूद्वारा गरिएका आन्दोलनहरू, भूमिगत कार्यशैली वर्ग-सङ्घर्षका आन्दोलनका प्रक्रियाहरूको प्रभाव पनि यस अवधिका उपन्यासहरूमा परेको देखिन्छ (शर्मा, ई. १९८०, पृ. ५२) । प्रथम चरणमा देखिएको आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्तिको बाटोबाट अगाडि बढ्दै प्रतिबद्ध लेखनको थालनी यस अवधिमा भएको छ । यस अवधिमा साङ्गठनिक प्रतिबद्धता सहित उपन्यास लेखनको थालनी भएको छ । समाज परिवर्तनको लागि सामूहिक प्रयासलाई मह□व दिइएको छ र वर्गीय मुक्तिको लागि सामाजिक सङ्घर्षलाई नै आधार मानिएको छ । डी.पी. अधिकारीद्वारा लेखिएको **आशमाया** (२०२५) उपन्यास मार्फत प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको दोस्रो चरणको सुरुआत हुन्छ । साङ्गठनिक प्रतिबद्धता र वैचारिक सचेतता सहित लेखिएको अधिकारीको यही उपन्यासबाट नै वास्तविक रूपमा प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको प्रारम्भ भएको मानिन्छ (शर्मा, २०६६, पृ. ३३) । उनकै **धर्ती अफ्र् बोल्दैछ** (२०२७), खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको **चेतनाको पहिलो डाँक** (२०२७), **आमाको छटपटी** (२०३४), पारिजातको **पर्खाल भित्र र बाहिर** (२०३४), **उसले रोजेको बाटो** (२०३५) आदिजस्ता उपन्यासहरू यस चरणमा लेखिएका छन् । समाजमा विद्यमान वर्गीय शोषणका स्वरूपहरूलाई कलात्मक रूपमा वैचारिकता सहित उपन्यासहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

डि.पी. अधिकारीको **आशमाया** उपन्यासमा काठमाडौँको सहरी परिवेशमा हुने आर्थिक, सामाजिक, शोषणका विविध रूपहरूलाई देखाइको छ । आर्थिक असमानताले ल्याउने वर्गीय संरचना र निम्नवर्गीय जीवनमाथि उच्च वर्गले दमन, उत्पीडन र निरङ्कुश प्रवृत्ति तथा त्यसका विरुद्धमा शोषित वर्गको आक्रोशलाई देखाउन खोजिएको छ । नेपाली समाजको सामन्ती र अर्धसामन्ती दुवै वर्गढाँचाको चित्रण उनको यस उपन्यासमा पाउन सकिन्छ । यसको दृष्टि समाजवादी छ तर आशमायाको प्रतिरोध वा साङ्ग्रामिक चेतना निम्नवर्गीय असामान्यकृत पनि छ (प्रधान, २०६१, पृ. १५९)। यस प्रकार प्रस्तुत उपन्यास

नेपाली उपन्यासपरम्परामा प्रगतिशील चेतना अभिव्यक्तिका दृष्टिले मह वपूर्ण कृतिका रुपमा देखा परेको छ ।

अधिकारीको अर्को **उपन्यास धरती अझ बोल्दैछ** (२०२७) मा राणाशासनको समयमा जमिनदारहरूद्वारा किसानवर्गमाथि हुने शोषण र दमनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । 'श्रमजीवीहरूको माध्यमबाट वर्गीय चेतना उल्क्याउने भावना' यसमा पनि अन्तर्निहित छ, जो समाजवादी यथार्थवादी साहित्यको प्रेरक त व भएर समाहित भएको छ । यस उपन्यासका बारेमा समालोचक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले '... सबैको यथार्थ अर्थ केलाई तिनीहरूभित्र संचित रहेको निन्दनीय उद्देश्य नङ्ग्याएर विरोधमा वर्गचेतना तथा राजनीतिक जागरणतर्फ लेखकले गरेको सङ्केत प्रगतिवादी उद्देश्यद्वारा प्रेरित छ' (प्रधान, २०६१, पृ. १६०) भनेका छन् ।

नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासको दोस्रो चरणका अर्का उपन्यासकार खगेन्द्र सङ्ग्रौला हुन् । यस चरणमा उनका दुई ओटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । यीमध्ये पहिलो उपन्यासको नाम **आमाको छटपटी** (२०२४) हो । यस उपन्यासमा गरिब किसान वर्गका समस्या र पीडाहरूको अवस्था देखेर देश पिरोलिएको अवस्था प्रस्तुत भएको छ । ०१७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि शोषित पीडित जनताका समस्याहरू अझ विकराल रूपमा देखापरेका छन् भन्ने यथार्थको उद्घाटन सङ्ग्रौलाले गरेका छन् ।

सङ्ग्रौलाको **चेतनाको पहिलो डाँक** (२०२७) उपन्यासमा सहरिया समाजमा बढ्दो सांस्कृतिक विकृति, आर्थिक शोषणका विविध रूपहरूको चित्रणका साथै भारतीय विस्तारवादी नीतिको विरोध समेत गरिएको छ । नेपालको सामाजिक जीवनमा लागेका सामन्त र पुँजीवादी धमिरालाई समूल नष्ट गरिदिनुपर्ने चेतनाको अविर्भाव गर्ने प्रयास यस उपन्यासमा भएको छ । समाजमा विडम्बनायुक्त संरचनाको सिकार बन्न विवश निम्न र आश्रयहीन वर्गले सङ्गठित र सचेत हुनुपर्छ भन्ने यस उपन्यासको आग्रह रहेको छ (सुवेदी, २०६४, पृ. ४५०)। यस उपन्यासमा वर्गहितका साथै राष्ट्रहित वा राष्ट्रवादी चेतनाको पनि प्रक्षेपण गरिएको छ ।

प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको दोस्रो चरणमा देखिएकी अर्की सशक्त उपन्यासकार हुन्- पारिजात । आफ्नो उपन्यास यात्राको प्रारम्भमा अस्तित्ववादी -विसङ्गीतवादी प्रवृत्तिलाई अँगालेकी पारिजातले **उसले रोजेको बाटो** (२०३५) र **पर्खालभित्र र बाहिर** (२०३५) मा साङ्गठनिक एकता र प्रतिबद्धताले मात्र सामाजिक परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने विचार प्रकट गरेकी छन् ।

पारिजातको **उसले रोजेको बाटो**मा होटेल मजदुरको रूपमा रहेको ज्ञानबहादुरले वर्गीय मुक्तिको लागि भूमिगत कम्युनिष्ट राजनीति नै अपरिहार्य ठान्दै यसैमा समाहित

भएको छ र वर्गीय एकता नै अधिकार प्राप्त गर्ने माध्यम ठानिएको छ । **पर्खाल भित्र र बाहिर** उपन्यासमा पारिजातले नेपाली जनताहरूले सामन्तवाद र पुँजीवादका पर्खालहरू भत्काउनको लागि पर्खाल भित्र र बहिर बसेर गरेका मुक्तिका सङ्घर्षहरूलाई देखाएकी छन् । उनका उपन्यासहरू मजदुरहरूका समस्या, उनीहरूलाई मालिक वर्गले गर्ने शोषण र यसको विरुद्धमा मजदुरहरूको सङ्घर्षलाई चित्रण गर्ने माध्यम बनेका छन् । पारिजातले उसले रोजेको बाटो र पर्खाल भित्र र बाहिरमा प्रदान गरेको थप उपलब्धि उपन्यासमा मजदुरहरूका समस्यालाई देखाउनु र यो समस्यालाई राजनीतिक गतिविधिसँग जोडेर प्रस्तुत गर्नु रहेको छ । मजदुरहरूको सङ्गठित शक्तिलाई मूर्त रूप दिने काम भएको छ (बराल, २०४८, पृ. १५०) । पारिजातले रचना गरेका यी दुबै उपन्यासहरूले दोस्रो चरणका वैशिष्ट्यहरूलाई प्रस्तुत गरका छन् ।

यसप्रकार दोस्रो चरणका प्रगतिवादी उपन्यासहरूमा प्रथम चरणका चिन्तनगत दुर्बलताहरूले क्रमशः सबलता प्राप्त गर्दै गएका छन् । साङ्गठनिक प्रतिबद्धता र वैचारिक सचेतता सहित उपन्यास लेख्ने परम्पराको विकास भएको छ । राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक शोषणका विरुद्ध निम्नवर्गीय एकताको आवश्यकता यस अवधिका उपन्यासमा देखाइएको छ । किसान वर्गका साथै मजदुर वर्गका समस्याहरूको उठान पनि यस अवधिमा भएको पाइन्छ जसले नेपाली समाज क्रमशः पुँजीवादी उत्पादन सम्बन्धको ढाँचामा अगाडि बढिरहेको देखाउँछ ।

यस अवधिका उपन्यासहरूले आर्थिक, सांस्कृतिक शोषणहरूलाई वर्ग-सङ्घर्षात्मक समाजका उपज ठान्दै वर्ग सङ्घर्षले मात्र पूरानो संरचनाको अन्त्य गर्न सकिन्छ भन्ने वैचारिकतालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

#=@=$ t];|f] r/0f -lj=;+= @)#^ – xfn;Dd_

वि.सं. २०३६ सालदेखि वर्तमान समयसम्मको अवधि नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको तेस्रो चरण हो । २०३६ सालको परिवर्तित राजनीतिक सामाजिक परिवेशसँगै यो चरणको सुरुआत भएको छ । आफ्ना अधिकार प्राप्तिको लागि नेपाली जनताले भूमिगत रूपमा गर्नुपरेको सङ्घर्ष, राज्यको निरङ्कुश तानाशाही दमन, २०४६ सालको आन्दोलन र यसपछिका परिस्थितिहरू, समाजमा बढ्दो रूपमा मौलाएको भ्रष्टाचारी प्रवृत्ति, राजनीतिक अकर्मण्यता र यसको विरुद्धमा २०५२ सालमा सुरु भएको सशस्त्र जनयुद्ध र यसले निम्त्याएका सामाजिक-सांस्कृतिक नवीनता र जटिलताहरू यस अवधिका उपन्यासका विषय बनेका छन् । नेपाली जनतामा बढ्दै गएको वर्गीय चेतनाको विकास र वर्गीय मुक्तिको चाहानालाई उपन्यासहरूले अभिव्यञ्जित गरेका छन् । सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्धबाट

क्रमशः पुँजीवादी उत्पादन सम्बन्धतर्फ अगाडि बढिरहेको आर्थिक-सामाजिक उत्पादन सम्बन्ध र श्रम शोषणका विविध रूपहरू यस अवधिमा देखिएका छन् । वर्गीय असमानताको बढ्दो दूरीले निम्न वर्गप्रति जाग्रित भएको विद्रोहको भावना र वर्गीय मुक्तिको आकाङ्क्षालाई यस अवधिका उपन्यासले आफ्नो विषय बनाइएका छन् । माओवादी जनयुद्ध र यसले सामाजिक सांस्कृतिक संरचनामा पारेको प्रभाव, यसले निम्त्याएका सकारात्मक र नकरात्मक पक्षहरू पनि उपन्यासको विषय बनेका छन् । सामाजिक चिन्तनले यस अवधिमा विस्तृतता पाएको छ । सर्वहारा, श्रमिक एवम् उत्पीडित जनताका पक्षमा लाग्ने सङ्गठनहरूको बढ्दो विकासले वर्गीय आन्दोलनको गतिलाई अझ उचाइमा पुऱ्याएको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा सीमान्तकृत वर्गका आवाजहरू पनि उपन्यासहरूमा प्रष्फुटित भएका छन् ।

पारिजातद्वारा २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलन र त्यसैसँग जोडिएको कम्युनिष्ट आन्दोलनलाई विषय बनाएर लेखिएको **अनिँदो पहाडसँगै** (२०३९) उपन्यास यस अवधिको प्रथम उपन्यास हो । वर्गसङ्घर्षको स्पष्ट मार्गलाई उपन्यासमा देखाउनु, नेपाली समाजको ऐतिहासिकतालाई औपन्यासिक विषय बनाउनु, साङ्गठनिक प्रतिबद्धता र वैचारिक चिन्तनलाई सबल रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत गर्नु आदिजस्ता कारणहरूले नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास लेखनमा **अनिँदो पहाडसँगै** उपन्यासबाट तेस्रो चरण सुरु भएको मान्न सकिन्छ । उपेन्द्र कार्कीको **सल्किँदै गरेको विश्वास** (२०३८) र **टल्किरहने मोती** (२०४०), रमेश विकलको **अविरल बग्दछ इन्द्रावती** (२०४०) सञ्जय थापाको **पूर्वीतिर** (२०४३), **नओइलाउने फूल** (२०४३), **बुङ्लाका साँझहरू** (०४३), **देउमाइको किनारमा** (२०४७), भाष्करको **हाँडीका कनिका** (०४५), **बन्दी आवाज** (२०४६), **अमर बस्ती** (२०५३) र **समर्पण** (२०५७), ऋषिराज बरालको **कमरेड हुतराजको राजधानी प्रस्थान** (२०४८) र **समरगाथा** (२०६४), आहुतिको **नयाँ घर** (२०५०), घनश्याम ढकालको **गाउँभित्र** (२०४७) र **रातो आकाश** (२०६०), सुकुम शर्माको **सङ्घर्षशील युवाको डायरी** (०५७) प्रेमसागर पौड्यालको **नयाँ जीवन** (२०५७), इस्मालीको **जिरोमाइल** (२०५६), के.पी. अम्गाईको **युद्धक्षेत्र** (२०५६), पदम थापाको **कैदी** (२०५५), के.पी. ढकालको **जुठेको नयाँ घर** (२०५८), शरद पौड्यालको **लिखे** (२०५९) र **सीमाना वारिपारि** (२०६१), नारायण ढकालको **दुर्भिक्ष** (२०६१) र प्रेतकल्प (२०), नन्दिराम के.सी.को **विद्रोहको गीत** (२०६४) आदि उपन्यासहरू तेस्रो चरणका उपन्यासहरू हुन् । यी उपन्यासहरूले सामाजिक-सांस्कृतिक विसङ्गीतलाई अन्त्य गर्दै समानतामूलक समाज निर्माणको आकाङ्क्षा राखेका छन् । सामाजिक रूपान्तरणको पक्षमा र सामन्तवादी-पुँजीवादी व्यवस्थाको विरुद्धमा आवाज उठाउँदै वर्गीय मुक्तिको आकाङ्क्षा राख्नु यी उपन्यासहरूको अभीष्ट रहेको छ ।

#=# k|ultjfbL g]kfnL pkGof;df blnt lrGtgsf] k/Dk/f

हालसम्म प्राप्त तथ्यका आधारमा नेपाली उपन्यासमा दलित चेतनाको प्रवेश २०११ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको र प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास परम्पराको थालनीमा समेत ऐतिहासिक भूमिका खेलेको मुक्तिनाथ तिम्सिनाको औपन्यासक कृति **को अछुत** ? बाट भएको देखिन्छ । यसपछि नेपाली उपन्यास साहित्यका क्षेत्रमा प्रगतिवादी साहित्यक मान्यताका साथै दलित विषयको उठान गर्ने उपन्यासकारहरूमा झक्त बहादुर नेपाली, आहुति, एस.बी. रसाली 'इच्छुक', खगेन्द्र सङ्ग्रौला, के.पी. ढकाल, शरद पौडेल, लोकनाथ मनेन, सरोज दिलु, रणेन्द्र बराली, विजयराज आचार्य, पुस्कर वि.क., किरण रिमाल, नर बहादुर थापा, प्रदिप नेपाल, मोदनाथ प्रश्रित, नारायण ढकाल लगायत रहेका छन् ।

नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा मात्र नभएर समग्र नेपाली आख्यानका क्षेत्रमा नै दलित समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर मुक्तिको चाहनासाथ रचना गरिएको **को अछुत** ? शीर्षकको कृति नेपाली साहत्यिमा दलित पहिचानका दृष्टिकोणले निकै मह□वपूर्ण कृति हो । जातीय समस्याको पहिचान र त्यसको स्वद्देश्यपूर्ण प्रस्तुतिका साथ लेखिएको पहिलो औपन्यासिक कृतिका रूपमा आएको मुक्तिनाथ तिम्सिनाको यस उपन्यासमा दलित समुदायबाट नै आएको व्यक्तिलाई केन्द्रीय भूमिकामा राख्दै समाजमा विद्यमान जातीय विभेदलाई नै उपन्यासको केन्द्रीय वस्तु सन्दर्भ बनाइएको । यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभेदका कारण कथित उपल्लो जातिले तल्लो जातिमाथि गर्ने शोषणकारी व्यवहार प्रस्तुत गरिएको छ । समाजको जातिगत विभेदलाई केन्द्रीय वस्तु सन्दर्भ बनाएर रचना गरिएको यस उपन्यासमा तल्लो जातिको गगने सार्कीले यस प्रकारको जातीय शोषणका विरुद्धमा मोर्चा बनाएर क्रान्तिको बाटो समातेको छ । लामो समयसम्म हलो जोतेर जीविका गरि रहेको बीजबाट जन्मेको छोरो बाहुनको घरमा जन्मेकाले धर्मको रक्षक भएको तर त्यही महा पण्डितको बाबु तल्लो जातिको भएका कारण पूजाको फुल प्रसादसम्म लिन नपाएको सन्दर्भ उपन्यासमा वर्णित छ । यस घटनाबाट सामाजिक व्यवस्थामा विद्यमान यस विस्मयकारी विभेदप्रति आन्दोलित बनेको कथ्य उपन्यासमा आएको छ । मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनको पूर्णताका हिसाबबाट केही कमजोरजस्तो देखिए तापनि तत्कालीन सामाजिक संरचना र सांस्कृतिक चिन्तन व्यवस्थामा यस उपन्यासले अगाडि सारेको अन्तर्जातीय वैवाहिक पद्धतिका कोणले प्रस्तुत उपन्यासालाई नेपाली औपन्यासिक कृतिको एक मह□वपूर्ण प्राप्तिका रूपमा हेर्नै पर्ने देखिन्छ (अधिकारी, २०६६, पृ. ५३) । नेपाली औपन्यासिक परम्परामा दलित चिन्तनको प्रस्थान बिन्दुका रूपमा यस उपन्यासको विस्तृत अध्ययन अर्को परिच्छेदमा गरिएको छ ।

वि.सं २०४८ मा प्रकाशित भएको भक्त बहादुर नेपालीको औपन्यासिक कृति **उज्यालो गाउँ** नेपाली उपन्यास परम्परामा दलित विषयक समस्यालाई उठान गरिएको मह□वपूर्ण कृति हो । यस उपन्यासमा उपन्यासकार नेपालीले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभेदको समस्यालाई उठाएर त्यस विभेदकारी सामाजिक संरचनाप्रति खेद प्रकट गरेका छन् र जातिगत आधारमा गरिएको अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको विरोध गर्दै नश्लवादी सामाजिक संस्कृतिक संरचनामा परिवर्तनको स्वर उरालेका छन् ।

नेपाली साहित्य र राजनीतिका माध्यमबाट सामाजिक रूपान्तरणको अभियानमा सक्रियतापूर्वक सहभागी भइ रहेका व्यक्तित्व आहुति (वास्तविक नाम विश्वभक्त दुलाल) ले रचना गरेर २०५० सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको **नयाँघर** उपन्यास पनि नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा दलित पहिचानका हिसाबले चर्चायोग्य कृति हो । यस उपन्यास खासगरीकन समाजमा विद्यमान वर्गीय संरचना र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलताको अभिव्यक्तिमा केन्द्रित रहेको भए तापनि दलित पात्रहरूलाई उपन्यासको मुख्य भूमिकामा राख्दै जातीय रूपमा उत्पीडित समुदायको जीवन कथा प्रस्तुत गरेका छन् । समाजमा विद्यमान वर्गीय समस्याबाट दलित समस्या असम्पृक्त रहन नसक्ने र वर्गीय समस्याको समाधान नभइकन दलित समस्याको पनि समाधान हुन नसक्ने भएकाले प्रस्तुत उपन्यास दलित पहिचान र समाजमा जाति व्यवस्थाले सिर्जना गरेको समस्या र जटिलताको अन्त्यका लागि वर्गीय समस्या समाधानको फलकमा जोडेर रूपान्तरणको मुद्दा उठाइएको प्रस्तुत उपन्यासलाई दलित पहिचानका उपन्यासहरूको कोटिमा राख्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । नेपाली उपन्यासको परम्परामा दलित समस्यालाई कथ्य सन्दर्भका रूपमा उठाउँदै त्यसका विरुद्ध उपन्यासहरूको रचना गरिएका उपन्यासहरूको सूचीमा आहुति कै **स्खलन** शीर्षकको उपन्यास पनि स्मरणीय देखिन्छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले नेपाली राजनीतिको वामपन्थी मार्गमा देखा परेका समस्याहरूलाई केन्द्रीय वस्तु सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको यस उपन्यासले कम्युनिस्टको आदर्श खोलभित्र रहेर परम्परागत र रुढिवादी कृत्यमा सङ्लग्नहरूप्रति कठोर व्यङ्ग्य गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा उपन्यासकारले सामाजिक रुढि र अन्ध परम्परा कै एक अशंका रूपमा रहेको जातीय समस्यालाई उपन्यासमा देखाइएको छ । यसमा समाजमा रहेको दलित समस्या नै केन्द्रीय कथ्यका रूपमा त आएको छैन तर पनि यहाँका दलित पात्रहरूको जीवनको अवस्था, समाजमा उनीहरूको भूमिका आदिको प्रस्तुतिका माध्यमबाट दलित समुदायमा निर्माण हुँदै गरेको क्रान्ति चेत र अस्तित्वबोधको सवाललाई मह□वका साथ उठाएका छन् ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा क्रियाशील वर्गीय चेतना भएका साहित्यकार खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत** शीर्षक उपन्यास नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा दलित पहिचान र चेतना प्रस्तुतिका दृष्टिले मह□वपूर्ण कृति हो । वि.सं. २०५६ सालमा पहिलो

पटक प्रकाशित भएको प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकारले हिन्दू वर्ण व्यवस्थाले सिर्जना गरेको जातीय विभाजनको स्थिति र त्यसले निर्माणको समाजिक संरचनाको जटिलतालाई अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ (अधिकारी, २०७०, पृ. १७१) । यस उपन्यासमा मानव समाजलाई जातीय पर्खालले विभाजन गर्ने र त्यसैका आधारमा एक जातिले अर्को जातिमाथि गर्ने अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन र हेला होचोको व्यवहारबाट मुक्ति प्राप्त गर्नका लागि शोषित र उपेक्षित जातिले गरेको सङ्घर्षको कथाबाट नै यस उपन्यासले वस्तु सन्दर्भ ग्रहण गरेको छ । पश्चिम नेपालको बाग्लुङ-पर्वत क्षेत्रका दलित बस्तीहरूमा गएर त्यहाँको साक्षत्कारबाट लेखकले अनुभूत गरेको विषयवस्तुबाट यो उपन्यास सिर्जना भएको हो (भट्टराई, २०६०, पृ. १७) । यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा वस्तु यथार्थ अभिव्यक्त भएको छ । नेपाली उपन्यास सिर्जन परम्परामा दलित चेतना र पहिचानका हिसाबले प्रस्तुत उपन्यासको मह वपूर्ण स्थान रहेको छ ।

दलित समस्या पहिचान र त्यसको वैज्ञानिक समाधानलाई स्वद्देश्यपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गरिएका नेपाली उपन्यासको सूचीमा मह वपूर्ण स्थान सुरक्षित गर्न सक्ने अत्यन्तै थोरै कृतिहरू अग्रस्थानमा नै आउने उपन्यासका रूपमा २०५८ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित के.पि. ढकाल (पुरा नाम कुल प्रसाद ढकाल) को **जुठेको नयाँघर** स्मरणीय रहेको छ । डिमाइ आकारका जम्मा ७१ पृष्टमा विन्यस्त गरिएको यस उपन्यासको कथावस्तुलाई १८ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । यस उपन्यासमा पूर्वी नेपालको भोजपुर र सङ्खुवा सभालाई कार्य पीठिकाका रूपमा चयन गर्दै त्यहाँ विद्यमान जातीय विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलता तथा त्यस विरुद्धको मुक्ति चेतनालाई एक साथ प्रस्तुत गरिएको छ । दलित समुदायको प्रतिनिधि जुठेलाई सहभागीहरूको केन्द्रीय भूमिकामा राखेर उसकै जीवन गाथालाई औपन्यासिक सामलको केन्द्रीय सन्दर्भ बनाइएको यस उपन्यासमा दलित वर्गको जीवन यथार्थ मात्रै नभएर त्यसको अन्त्यको बाटोलाईसमेत प्रष्ट रूपमा देखाउने प्रयत्न गरिएको छ । पञ्चायतकालीन परिवेशलाई आधार पीठिका बनाएर रचना गरिएको यस उपन्यासमा समाजमा रहेको अमानवीय जातिभेदको अन्त्य गरी दलित समुदायलाई मानवीय मूल्य र मर्यादायुक्त जीवन बाँच्न पाउनु पर्ने सामाजिक न्यायपूर्ण आवाज उठाइएको छ । यसका लागि दलित र कथित उच्च जातका बीचमा प्रेम विवाह, दलित वर्गकै सक्रियता र केन्द्रीयतामा दलित चेतना, सँगठिन निर्माण र सङ्घर्षलाई देखाउँदै सङ्घर्षमा निम्नवर्ग समुदायलाई विजयी देखाउँदै समतामूलक समाज निर्माणको चाहनालाई प्रष्ट मार्गचित्रका साथ प्रस्तुत गरिएको छ (शर्मा, २०६६, पृ. ९५) । समाजमा रहेको दलित समस्याको समाधानका लागि उत्पीडित वर्ग समुदायको केन्द्रीयतामा वर्णीय तथा वर्गीय शोषणको अन्त्यका लागि साङ्गठानकि क्रान्तिको अपरिहार्यतालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । स्पष्ट वैचारिक धरातलमा रहेर समस्याको पहिचान र त्यसको वैज्ञानिक समाधानको बाटोमा

अग्रसर भएको प्रस्तुत उपन्यासलाई यस अनुसन्धान कार्यमा दलित समस्या पहिचानको प्रतिनिधि उपन्यासका रूपमा आगामी परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको छ ।

हिन्दू सामन्तवादी सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवस्थामा कथित तल्लो जातिका रूपमा समाजमा विभेदमा पारिएको वर्ग समुदायका पक्षमा उपन्यास कृतिको रचना गर्ने उपन्यासकारमा शरद पौडेको नाम अग्रपङ्क्तिमा आउँछ । उनले रचना गरेका दुई उपन्यासहरूले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय भेदभाव र त्यसको विकराल अवस्थालाई केन्द्रीय वस्तु सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गर्दै त्यसबाट मुक्तिको बाटोसमेत पहिल्याउने प्रयास र कोशिस गरेको पाइन्छ । **लिखे** (२०५९) र **सिमाना वारिपारि** (२०६१) उनका प्रकाशित उपन्यासहरू हुन् । यी दुबै उपन्यासमा उपन्यासकार पौडेलले समाजमा रहेको यही जातीय विभेदलाई केन्द्रीयतामा राखेको देखिन्छ । पश्चिम नेपालका पहाडी जिल्लालाई औपन्यासिक कार्य पीठिकाका रूपमा लिइएको उनको पहिलो उपन्यासमा दलित चेतनाको मुक्तिका लागि पीडित समुदायमा आएको मुक्तिकामी चेतनालाई देखाउँदै परिवर्तन, रूपान्तरण वा जातीय मुक्तिका लागि कथित दलित समुदायन नै सचेत रूपमा आन्दोलित हुनु पर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । समस्या पहिचान र त्यसको समाधानको बाटो पहिल्याउने प्रयास गरिएको पौडेलको पहिलो उपन्यास दलित चेतनाका हिसाबले मह□वपूर्ण कृति हो । उनैले रचना गरेको **सिमाना वारिपारि** नामको उपन्यास पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको छ । यस उपन्यासमा पनि समाजको कलङ्कका रूपमा रहेको जातीय समस्यालाई केन्द्रीय सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा दलित समुदायले जीवनमा सुखत्व प्राप्तिका लागि गरेका प्रयासका साथै हक अधिकार प्राप्तिका लागि भएका कोसिसलाई समेत देखाइएको छ तर अन्त्यमा रूपान्तरणका लागि भएका प्रयासले हारेको अवस्था उपन्यासमा देखिन पुगेकाले प्रस्तुत उपन्यास वैचारिकताका दृष्टिले स्खलित भएको देखिन्छ । जे होस् नेपाली उपन्यासमा दलित चेतनाको विकास र विस्तारका उपन्यासकार पौडेल र उनका कृतिको भूमिका मह□वपूर्ण रहेको छ ।

मानिस मानिसका बीचमा विभेदको पर्खाल उभ्याउर समाजमा उत्पीडनका राज चलाउनका लागि निर्माण गरिएको ब्राह्मणवादी वर्ण व्यवस्था र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतालाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएका नेपाली उपन्यासहरूको सूचीमा विजयराज आचार्यले रचना गरेको २०६१ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको **नयाँ वस्ती** उपन्यासको नाम पनि उल्लेखनीय रहेको छ । बाल उपन्यासका रूपमा प्रकाशित भएको यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई देखाएर त्यसको अन्त्य हुनु पर्ने चेतना बाल बालिकाहरूमा निर्माण गर्नका लागि उपन्यासले जुन प्रयत्न गरेका छन्, त्यसलाई सराहनीय कार्यका रूपमा हेर्नै पर्ने देखिन्छ । यस उपन्यासमा ब्राह्मण र सार्कीका बीचमा भएको प्रेम विवाहलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा उपन्यासकार आचार्यले

ब्राह्मण केटी र सार्की केटाका बीचको प्रेम विवाहको चित्रण गरिएको छ (चापागाईं, २०६८, पृ. ४७) । यस्तो कथा प्रसङ्गले समाज रहेको जातीय विभेद अन्त्यका पक्षमा आफ्नो मत जाहेर गरेको छ भने उपन्यासमा दलितहरूको हितका निम्ति भनेर खोलिएका गैर सरकारी संस्थाका कृत्यहरूलाई पनि यथार्थपरक रूपले देखाइएको छ । यस उपन्यासमा दलितहरूको हितका लागि भनेर खालिएका भनिएका एन.जी.ओ. हरूमा हुने दलितहरूमाथि कै शोषणको चक्रलाई पनि उद्घाटन गरिएको छ (चापागाईं, २०६८, पृ. ४७) यस्ता प्रकारका संस्थाहरूले दलितहरूको वास्तविक रूपमा हित गर्न नसकेको बरु उनीहरूमाथि नै घुमाउरो पाराले शोषण गरेको सन्दर्भ देखाउँदै जातीय समस्या समाधानका लागि साङ्गठानिक क्रान्तिको अपरिहार्यतालाई समेत मुख्य रूपमा उठाइएको छ । यस उपन्यासमा दलित समुदायको जीवन, उनीहरूको सामाजिक आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्थालाई यथार्थ रूपले प्रस्तुत गर्दै सामाजिक रूपान्तरणको मुद्दालाई मुख्य रूपले उठाइएको देखिन्छ ।

नेपाली समाजका विभिन्न क्षेत्रमा जातीय समस्या विद्यमान रही आएको छ र यस समस्यालाई उठान गरी कला साहित्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने परिपाटी पनि विस्तारै व्यवस्थित भएर एउटा दिशा प्राप्त गर्ने प्रयास गरि रहेको छ । मानव जीवन र समाजको सबैभन्दा बृहत चित्र समेट्ने सामर्थ्य राख्ने उपन्यास विधामा यसको फलक झनै बढी फराकिलो बनेर प्रस्तुत हुन थालेको देखिन्छ । यसै परम्परामा देखा परेको उपन्यासकार सरोज दिलुको औपन्यासिक कृति **अभिसप्त स्वरहरू** (२०६२) पनि एक महत्वपूर्ण कृतिका रूपमा नेपाली उपन्यासका फाँटमा उदाएको छ । नेपालको तराई क्षेत्रमा विद्यमान जातीय समस्यालाई मुख्य रूपमा उठाइएको यस उपन्यासमा मिथिला क्षेत्र र त्यस वरपरको सामाजिक सांस्कृतिक चालचलन र रहनसहनले निर्माण गरेको दलित उत्पीडनको कथालाई व्यक्त गरिएको पाइन्छ । डिमाइ आकारका १३५ पृष्ठमा विस्तारित भएको यस उपन्यासको कथावस्तुलाई बाइस ओटा परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ । समाजका विभिन्न सार्वजनिक क्षेत्रहरूमा रहँदै आएको उच्च जातीय एकाधिकारलाई यस उपन्यासमा मुख्य रूपले प्रस्तुत गरिएको छ । मठ मन्दिर, धारा, स्कुलजस्ता क्षेत्रहरूमा कथित दलित जातिमाथि उच्च जातका मानिसहरूले गर्ने दमनकारी कृत्यलाई उपन्यासले कथावस्तुको केन्द्रमा राखेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा जातीय समस्याका साथै तल्लो भनिएको जाति समुदायका महिलाहरूले भोग्नु परेको दोहोरो शोषणलाई समेत प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । समाजमा उच र नीच जातिका बीचमा समेत नभएर हिन्दू वर्ण व्यवस्थालो दलितहरूका बीचमा समेत छूतअछूतको पर्खाल खडा गराएर शोषित पीडितहरूका बीचमा फाटो सिर्जना गर्नका लागि गरेको व्यवस्थालाई समेत देखएको छ ।

उल्लिखित सन्दर्भहरूको प्रस्तुतिका लागि **अभिसप्त स्वरहरू** उपन्यासमा खासगरी अन्तर्जातीय प्रेम र विवाहलाई देखाइएको छ । तराईको जमिनदारको छोरो नारायण र उसकै

घरगोठको काम गर्ने दिव्यानी (दिव्या) का बीचको प्रेम प्रसङ्ग देखाउँदै त्यसलाई विवाहमा रूपान्तरण गरी जातीय विभेदलाई मेटाउने प्रयास गरिएको यस उपन्यासमा उनीहरूका बीचको यो वैवाहिक सम्बन्ध दुर्घटित बन्न पुगेको देखिन्छ । खासगरी समाजमा रहेको जातीय विभेद, उच्च जातीय अहङ्कार र विषमताका साथै नारायणमा देखा परेको निरिहता, लोभलालच र उच्च जातीय विरासतलाई जोगाउनैपर्ने उसको परिवार र समाजको दवाबजस्ता कारणहरूले दिव्या र नारायणका बीचको वैवाहिक सम्बन्ध दुर्घटनामा परेको छ । विभिन्न दुःख कष्ट सहँदै दिव्याले नारायणको दोस्रो विावाहकै दिनमा उसैको भ्रूणलाई जोगाएर छोरी स्वस्तिाकालाई जन्मदिएको र त्यसपछि घर छोडेर हिँडेको घटना उपन्यासमा आएको छ । यसपछि ऊ चन्द्रकान्त अधिकारी (हेडसर) का घरमा बसेर छोरीको लालन पालन तथा शिक्षा दीक्षा गरेको, हेडसरको छोरो यादवको सहयोगले स्वस्तिकाले कानुनमा स्नातक आर्जन गरी नारायणका घरमा गएर आफ्नो तथा आफ्नी आमाको अधिकारका पक्षमा लडेको र सफल समेत भएको सन्दर्भ उपन्यासमा आएको छ । यसका साथै उक्त गाउँमा बसेर स्वस्तिकाले जातिवादका विरुद्धमा जनचेतना जगाउने काम गरेको र कट्टर जातिवादको पहिचान बनाएकाहरूलाई पनि जातीय विभेदका विरुद्धमा उभिएको प्रसङ्ग उपन्यासमा आएको छ । खासगरी युवा समुदायका बीचमा जातिवाद विरोधी चेतना भर्न उनीहरू सफल भएको, यादव र स्वस्तिका अनि बण्ठा र दुर्गाका बीचमा अन्तर्जातीय प्रगतिशील विवाह भएको, अन्त्यमा नारायणले आफ्नो गल्ती स्वीकार गरेको र नारायणका बाबु आमाले दिव्या र स्वस्तिका तथा यादवका बाबु आमाले समेत उनीहरूको विवाहलाई स्वीकार गरेको सन्दर्भ देखाएर उपन्यासको अन्त्य गरिएको छ । यस प्रकार प्रस्तुत उपन्यासमा समाजमा रहेको वर्ण व्यवस्था र त्यसले निमार्ण गरेको जटिलतालाई यथार्थपरक रूपले प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । समस्यालाई पहिचान गरेर पनि यस उपन्यासले समस्या समाधानका लागि वैज्ञानिक र क्रान्तिकारी बाटो समाउपन भने सकेको छैन । एकाध समस्याहरू समाधान हुनुलाई नै यसले जातीय समस्या समाधान भएको मान्नु र रूपान्तरणका लागि साङ्गठनिक प्रयास र क्रान्तिका सट्टमा व्यक्तिगत सक्रियता र गैर सरकारी संस्थाको सक्रियतालाई प्राथमिकता दिनु, उपन्यासको आरम्भमा जातीय समस्या छन् र त्यससँग लड्न तयार छु भन्दै दिव्यानीसँग विवाह गरेको नारयाणलाई पछि गएर निरीह, कायर र स्वार्थीका रूपमा देखाएर आन्दोलनलाई कमजोर गराउनु अनि स्वस्तिका लगायतका युवावर्गका व्यक्तिहरूले समेत रूपान्तरणको वैज्ञानिक मार्ग समात्न नसक्नुजस्ता वैचारिक सक्रियताका अभावले उपन्यास दुर्घटित बन्ने पुगेको देखिन्छ । यसो भएर पनि प्रस्तुत उपन्यासले आफूलाई उच्च जातका मानिसहरूको खुट्टाको धुलो सम्झने, म सानो जातको चुत्थो, बुद्धि नभएको अभागी भन्ने भावनामा सुधार ल्याउन र दलितहरू कै बीचमा पनि रहेको उचनीचको भावान हटाउनका लागि खेलेको भूमिकाको भने सराहना गर्नै पर्ने देखिन्छ ।

नेपाली साहित्य परम्परामा दलित विषयक उपन्यास लेखनका क्रममा देखिएको **रक्त-मिश्रण** नामक कृति यस परम्पराको एक महत्वपूर्ण प्राप्ति हो । चूडामणि गिरीले रचना गरेर २०६३ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको यस उपन्यासको आवरणमा 'छूवाछूत र जातिभेदको उन्मूलन' का रूपमा चिनाउने प्रयास गरिएको छ। यस उपन्यासमा उपन्यासकार गिरीले छूवाछूत प्रथाको थालनीसम्बन्धी इतिहासको वैज्ञानिक रूपले खोजी गर्दै यस प्रथालाई अमानवीय कृत्यका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेका छन् । हिन्दू वर्ण व्यवस्थाले कुनै पनि धार्मिक ग्रन्थ तथा वैदिक संहिता वा युगले कतै पनि उल्लेख नगरेको जातिवादी मान्यतालाई धर्मका नाममा समाजमा स्थापित गरी मानवमानवका बीचमा विभेद सिर्जना गर्ने कार्य गरेका दृष्टिकोण उपन्यासमा वर्णित छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले समाजमा रहेको यस प्रकारको जातीय विभेदको अन्त्यका लागि अन्तर्जातिय विवाहका माध्यमबाट रक्त मिश्रण गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा रूपान्तरणकामी वैचारिक धरातलमा रहेर यस क्षेत्रमा क्रियाशील रहेका प्रसिद्ध अख्यानकार नारायण ढकालले रचना गरेको **प्रेतकल्प** उपन्यासमा पनि नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय शोषणको अवस्थालाई देखाईएको छ । वि.सं. २०६५ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको यस उपन्यासको कथावस्तु डिमाइ आधारका २२३ पृष्ठसम्म विस्तारित भएको छ । नेपाली उपन्यास लेखनका परम्परामा लेखनको नवीन शैली प्रस्तुत भएको यस उपन्यासमा नाटकमा जस्तोसूत्राधारका माध्यमबाट कथावस्तुलाई जोड्ने काम गरिएको छ । समाख्याताको हजुरबाबाबाट उसले सुनेको कथालई कतै तृतीय पुरुषीय त कतै प्रथम पुरुषीय दृष्टिविन्दका माध्यमबाट उपन्यासको वस्तु सन्दर्भ पाठक समक्ष आएको छ । राणकालीन समयको काठमाडौँ र त्यसको काँठको स्थान तथा तत्कालीन नेपाली समाजको निरङ्कुश र त्रासमय वातावरण परिवेश बनाएर रचना गरिएको यस उपन्यासमा ढकालले ऐतिहासिक सन्दर्भबाट समाजमा विद्यमान जातिवादका विरुद्धमा आवाज उठाएका छन् । गैर दलित समुदायबाट लिइएको पण्डित बालकृष्णलाई नायकीय भूमिका प्रदान गर्दै उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान जातिवाद र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलताका विरुद्धमा आवाज उठाइएको छ । राणाकालीन निरङ्कुशताको नेपाली समाजका परि घटनाहरूलाई उपन्यासको कथ्य सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा भारतीय भूमिमा सुधारवादी कोणबाट धर्मशास्त्रको व्याख्या गर्ने दयानन्दको सत्यार्थ प्रकाशलाई आधार बनाएर नेपाली समाजमा विद्यमान धार्मिक अन्धाता , जातीय भेदभावका विरुद्धमा जोसिलो आवाज उठान गरिएको छ ।

नेपाली उपन्यास परम्परामा स्पष्ट वैचारिक धरातलसहित जातीय समस्याको उठान गरी औपन्यासिक कृतिको रचना गर्ने उपन्यासकारहरूको सूचीमा रणेन्द्र बराली (वि.सं. २००८) को नाम पनि उल्लेखनीय रहेको छ । नेपाली साहित्यका अन्य विधाहरूका

माध्यमबाट समेत सामाजिक रूपान्तरणको मार्ग देखाउने उनको २०६६ सालमा प्रकाशित भएको **इतिहासको एक पैका** शीर्षकको उपन्यास नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा समाजमा विद्यमान वर्गीय तथा जातीय शोषणका विरुद्धमा लेखिएका उपन्यासहरूमा उल्लेख्य कृतिका रूपमा देखा परेको छ । यस उपन्यासमा समाजमा विद्यमान छुवाछुत, अन्ध विश्वास, वर्गभेद, सामन्ती शोषण लगायतका सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक जटिलताहरूको अभिव्यक्ति पाइन्छ । यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान वर्गीय तथा जातीय विभेदको अन्त्यका लागि सङ्घर्ष गरेका योद्धा तथा उनीहरूले विभिन्न समय र स्थानमा सञ्चालन गरेको विभिन्न अभियान तथा सङ्घर्षका कथाहरूलाई उपन्यासको कथावस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली समाजका रूपान्तरणका लागि विभिन्न समयमा जनस्तरबाट भएका सङ्घर्षका घटना परिघटनाहरूको प्रस्तुतिले उपन्यास ऐतिहासिक दस्तावेजजस्तो बन्न पुगेको देखिन्छ । नेपाली समाजमा रहेका विभिन्न विकृतिहरूमध्येको एक मुख्य विकृति जातीय विभेद र त्यसले निर्माण गरेका जटिलताहरूको अन्त्यका लागि लामो समयसम्म सङ्घर्ष गरेका रूपलाल विश्वकर्माको जीवन र त्यसमा देखा परेको उतार चढाव तथा उत्थान र पतनको कथा नै यस उपन्यासको कथ्य सन्दर्भको केन्द्रमा रहेको देखिन्छ ।

माथि चर्चा गरिएका अतिरिक्त अन्य केही नेपालीउपन्यासहरूमा पनि नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई यो वा त्यो रूपमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको पाइन्छ । रमेश विकलको **अविरल बग्दछ इन्द्रावती** नेपाली समाजमा अछूत जातिकै रूपमा व्यवहार गरिँदै आइएको माझी जातिको जीवन यथार्थ र उनीहरूमाथि हुने गरेको शोषणको राजलाई देखाइएको औपन्यासिक कृति हो । यस्तै मोदनाथ प्रश्रितको **देशभक्त लक्ष्मीवाई**मा पनि समाजमा विद्यमान छुवाछूत विरुद्धको चेतना अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त खासगरीकन समाजमा रहेको वर्गीय विभेद, सामाजिक सांस्कृतिक विकृति तथा विसङ्गीतको प्रस्तुतिका क्रममा जातीय समस्यालाई पनि नेपाली उपन्यासहरूले प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ । नेपाली उपन्यास परम्परामा मुख्य, सहायक वा गौण रूपले दलित जातिका समस्या, पीडा, उनीहरूको जीवनको अवस्था तथा त्यसको अन्त्यको चाहनालाई प्रस्तुत गरेका उपन्यासहरूको सूची यस प्रकार रहेको छ :

क.सं.	**उपन्यास**	**लेखक**	**मिति**	**प्रकाशक**
१.	को अछुत	मुक्तिनाथ तिम्सिना	२०११	साझा (दोस्रो)
२.	इतिहासको एक पैका	रणेन्द्र बराली	२०६६	नेपाल दलित साहित्य
३.	उज्यालो गाउँ	भक्त बहादुर नेपाली	२०४८	
४.	अभिसप्त स्वरहरू	सरोज दिलु	२०६२	दलित सशक्तीकरण
५.	जुनकीरीको सङ्गीत	खगेन्द्र सँग्रौला	२०५६	भुँडीपुराण
६.	जुठेको नयाँघर	के.पी. ढकाल	२०५८	दिलमाया ढकाल

७.	नयाँघर	आहुति	२०५०	न्यायिक मञ्च
८.	नयाँवस्ती	विजयराज आचार्य	२०६१	विवेक सिर्जनशील
९.	मालचरी	पुस्कर वि.क.	२०६७	गर्ज पब्लिकेसन
१०.	यहाँ यस्तै छ	यस.बी. रसाली ‘इच्छुक	२०५५	रसाली एण्ड रसाली
११.	लिखे	शरद पौडेल	२०५९	आत्मनिर्भर विकास मञ्च
१२.	सान्नानी	किरण रिमाल	२०६६	पाँच पोखरी प्रकाशन
१३.	सामाजिक क्रान्ति	नरबहादुर ‘नरु थापा’	२०६८	निरन्तर प्रकाशन
१४.	सीमाना वारिपारि	शरद पौडेल	२०६१	आत्मनिर्भर विकास मञ्च
१५.	स्खलन	आहुति	२०५९	विवेक सिर्जनशील प्रकाशन
१६.	हस्तक्षेप	लोकनाथ मनेन	२०६१	सामदान प्रकाशन
१७.	अविरल बग्दछ इन्द्रावती	रमेश विकल	२०४०	
१८.	देशभक्त लक्ष्मीबाई	मोदनाथ प्रश्रित	२०५६	
१९.	२१ औं शताब्दीकी सुम्निमा	प्रदीप नेपाल		
२०.	तारेख	सर्वजा		
२१.	दुर्भिक्ष	नारायण ढकाल		
२२.	प्रेतकल्प	नारायण ढकाल	२०६६	साझा प्रकाशन
२३.	मातृ सम्भोग	स्वागत नेपाल	२०६१	
२४.	रक्त मिश्रण	चूडामणि गिरी	२०६३	चूडामणि गिरी

#=$ k|ultjfbL g]kfnL pkGof;df k|ltlglw blnt pkGof;x¿

को अछूत ? उपन्यासबाट आरम्भ भएको प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परामा हिन्दूवादी वर्णव्यवस्थाले सिर्जना गरेको जातीय समस्या समाधानका लागि उपन्यास दुई दर्जनभन्दा बढी उपन्यासहरू लेखिएको पाइन्छ । यी उपन्यासहरूले मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रका साथै दलित सौन्दर्यशास्त्र समेतलाई आधार बनाएर समाजमा विद्यमान जातीय समस्या समाधानको मार्ग प्रस्तुत गर्ने कार्य गरेका छन् । यो वा त्यो रूपले समाजमा रहेको जातीय विभेदलाई औपन्यासिक सवाल बनाइएका यी उपन्यासहरू सबैमा दलित समस्या केन्द्रीय वस्तु सन्दर्भ बनेर आएको पाइदैन । यस कार्यमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा अभिव्यञ्जित दलित सौन्दर्यको पहिचान गर्ने क्रममा दलित समस्यालाई उठाएका सबै उपन्यासहरूको विश्लेषणात्म अध्ययन नगरी ती कृतिहरूमध्यबाट प्रतिनिधि चयन गरिएको छ र तिनै प्रतिनिधिका रूपमा चयन गरिएका औपन्यासिक कृतिहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । प्रतिनिधि कृतिको चयन गर्ने सन्दर्भमा उपन्यासले प्रगतिवादी

नेपाली उपन्यासमा दलित सौन्दर्य अभिव्यक्तिमा खेलेको भूमिका, त्यसमा वस्तु तथा पात्र चयन र वैचारिक सवाललाई मुख्य आधार बनाइएको छ । यसका साथै कालक्रमिक विकासको सन्दर्भ पनि यसको आधार बनेको छ ।

नेपाली उपन्यासमा प्रतिवादी चिन्तनका साथै दलित सौन्दर्यलाई समेत पहिलो पटक औपन्यासिक फलकमा समेटेको पहिलो कृति **को अछूत** ? ले निर्वाह गरेको ऐतिहासिक भूमिका स्वरूप यसलाई प्रतिनिधि दलित उपन्यासका रूपमा चयन गरिएको छ । यसका साथै मार्क्सवादी विश्वदृष्टिमा समेत प्रतिबद्ध रहेर रचना गरिएको **जुठेको नयाँ घर** उपन्यासलाई पनि यहाँ प्रतिनिधि कृतिका रूपमा लिइएको छ । यस उपन्यासले नेपालको भौगोलिक रूपले पूर्वी नेपालमा विद्यमान जातीय समस्यालाई प्रस्तुत गरेकाले पनि यसलाई प्रतिनिधिका रूपमा लिनु उपयुक्त देखिन्छ । साहित्यिक कृतिका माध्यमबाट मात्र नभइ आफ्नो सक्रिय क्रियाशीलतामा समेत दलित समस्याको अन्त्यमा लागिपरेका शरद पौडेलका **लिखे** र **सिमाना वारिपारि** उपन्यासलाई यस कार्यमा प्रनितिधि कृतिका रूपमा चयन गरिएको छ । नेपालको पश्चिम पहाडी क्षेत्रमा विद्यमान जातीय स्वरूपलाई समेटेको **लिखे**लाई भौगोलिक र प्रत्रात्मक शैलीमा लेखिएको **सिमाना वारिपारि** उपन्यासले शैलीगत पृथकताका साथ दलित सौन्दर्यका क्षेत्रमा खेलेको भूमिकाको कदर स्वरूप यिनीहरूलाई यहाँ छनोट गरिएको हो । यसका साथै खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासले पनि प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको प्रतिनिधित्व गर्ने अवसर प्राप्त गरेको छ । वैचारिक रूपमा कमजोर भएर पनि यस उपन्यासले जातीय स्वरूपलाई निकै व्यापक र गम्भीर रूपमा देखाउँदै समास्या समाधानको मार्ग प्रदर्शन गर्न गरेको प्रयासको कदर स्वरूपलाई प्रतिनिधि दलित उपन्यासका रूपमा लिइएको भने चूडामणि गिरीको **रक्त-मिश्रण** उपन्यासले प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको प्रतिनिधित्व गर्ने सामर्थ्य राख्छ । यस उपन्यासले जातीय समस्या समाधानका लागि अन्य उपन्यासहरूलेभन्दा फरक बाटो देखाएको छ । यही फरक विचार र मान्यता प्रस्तुतिका दृष्टिले यसलाई यहाँ छनोट गरिएको छ । यस प्रकार विभिन्न आधारमा प्रतिनिधिका रूपमा चयन गरिएका यी उपन्यासहरूलाई आगामी परिच्छेदमा उपन्यास विश्लेषणका आधारमा अध्ययन गरी प्रगतिनिवादी नेपाली उपन्यासमा रहेको दलित सौन्दर्यको मापन गरिएको छ ।

#=% lgisif{

नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परामा यथास्थितिको विरोध गर्दै परिवर्तनका पक्षमा आवाज उठाउँदै औपन्यासिक रचनाक्रमको थालनी गर्ने उपन्यासकारका रूपमा मुक्तिनाथ तिम्सिनाले खेलेको भूमिका ऐतिहासिक मह□वको रहेको छ । उनले रचना गरेर २०११ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको **को अछूत** ? नामको उपन्यासले सबैभन्दा पहिलो

पटक नेपाली उपन्यसका क्षेत्रबाट सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तनको मुद्दालाई उठाउने जमर्को गरेको हो । यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई उठाउँदै त्यसको मारमा परेको दलित वा अछुत जातिको जीवनमुक्तिको गाथालाई औपन्यासिक सन्दर्भका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसपछि यसै सालमा प्रकाशित भएको हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **स्वास्नीमान्छे** शीर्षक उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान उत्पीडनको अर्को स्वरूप लैङ्गिकतालाई प्रस्तुत गर्दै नारी हक, हित र अधिकारका पक्षमा आवाज बुलन्द गरिएको छ । त्यस्तै २०१७ सालमा प्रकाशित प्रधानको **एक चिहान** उपन्यास पनि नेपाली उपन्यासमा रूपान्तरणकामी चेतना प्रस्तुतिका दृष्टिकोणले उल्लेखनीय रहेको छ । यिनै उपन्यासहरूले निर्माण गरेको वैचारिक उपन्यास लेखनको धरातललाई पछ्याउँदै २०२५ सालमा डि.पी. अधिकारीको **आशमाया** उपन्यास प्रकाशित भयो र यसले नै नेपाली उपन्यासमा प्रगतिवादी सचेत र स्वद्देश्यपूर्ण रूपले प्रस्तुत गर्यो ।

नेपाली उपन्यासमा प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको आधारभूमि निर्माण गरेको वा प्रगतिवादी प्रचेष्टाको प्रक्षेपण गरेको पहिलो औपन्यासिक कृति **को अछुत ?** देखि आजसम्मको अवधिमा आइपुग्दा यसले छ दशकभन्दा बढी समय पार गरेको देखिन्छ । यस कालावधिको नेपाली समाजमा निकै ठूलाठूला परिवर्तनहरू समेत देखापरेका छन् र यी परिवर्तनहरूबाट नेपाली उपन्यास पनि असम्पृक्त रहन सकेको छैन । छ दशकभन्दा बढी लामो प्रगतिवादी नेपाली उपन्यसको यस अवधिलाई विद्वान्हरू विभिन्न तीन चरणमा विभाजन गरेका छन् । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको पहिलो चरणका रूपमा आरम्भदेखि २०१७ सालसम्मको समयलाई लिइएको छ । यस कालखण्डमा प्रगतिवादी चेतनाको पहिलो प्रचेष्टाका रूपमा आएको **को अछुत ?** र हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **स्वास्नीमान्छे** उपन्यासको रचना भएको पाइन्छ । यस चरणका उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान आर्थिकका साथै जातीय र लैङ्गिक समस्यालाई औपन्यासिक विषयवस्तु बनाएर त्यस विरुद्धको चेतना प्रक्षेपण गरेका छन् । यसका साथै यस अवधिमा रचना भएर प्रकाशित भएका **विद्रोह भाग १ र २ हुरीको चरा**जस्ता उपन्यासहरूले पनि सामाजिक विकृति र शासकीय कूवृत्तिका विरुद्धमा विद्रोही आवाज अलाप्ने काम गरेका छन् । यस चरणमा मार्क्सवादी औपन्यासिक मान्यताको पूर्ण परिपाल भने हुनसकेको छैन ।

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको दोस्रो चरणका रूपमा देखिएको २०१७ देखि २०३५ सालसम्मको अवधिमा स्पष्ट वैचारिक उपन्यासको रचना भएको छ र यस चरणबाट नै प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको औपचारिक यात्रारम्भ भएको हो । वि.सं २०२५ मा प्रकाशित डि.पी.अधिकारीको **आशमाया** नेपाली उपन्यासमा मार्क्सवादी विश्वदृष्टि र त्यसका औपन्यासिक मान्यतालाई पूर्ण रूपले आत्मसात गरेर लेखिएको पहिलो उपन्यास हो र यसै बाट प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासले औपचारिक यात्रारम्भ गरेको हो । यस अवधिमा डि.पी.

अधिकारी, पारिजात, तीर्थ न्यौपाने, भागरथी श्रेष्ठलगायतका उपन्यासहरूको सक्रियता रहेको छ । यस चरणमा लेखिएका उपन्यासहरूमा प्रथम चरणका चिन्तनगत दुर्बलताहरूले क्रमशः सबलता प्राप्त गर्दै गएका छन् भने साङ्गठनिक प्रतिबद्धता र वैचारिक सचेतता सहित उपन्यास लेख्ने परम्पराको विकास भएको छ ।

वि.सं. २०३६ देखि आजसम्मको अवधिलाई प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको तेस्रो चरण मानिएको छ । यो प्रगतिवादी उपन्यास लेखनका दृष्टिकोणले निकै उर्वर चरणका रूपमा देखिएको छ । यस अवधिमा लेखिएका उपन्यासहरूमा यसै कालखण्डमा नेपाली राजनीतिका क्षेत्रमा देखिएका ठूलाठूला राजनीतिक उथलपुथल र परिवर्तनको गहिर प्रभाव परेको छ । वि.सं. २०३९ सालमा प्रकाशित भएको पारिजातको **अनिदो पाहडसँगै** उपन्यास प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको इतिहास यात्रामा तेस्रो मोड ल्याउने उपन्यासहरूको सूचीको पहिलो नम्बरमा आउने कृति हो । यसपछि यो तेस्रो चरण थुप्रै उपन्यासकारहरूका थुप्रै कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यसै अवधिमा आएर प्रगतिवादी उपन्यासहरूमा यात्रारम्भ गर्दाको विषयवस्तु र वैचारिक भावभूमिलाई विस्तारित रूपमा प्रस्तुत गर्दै समाजमा रहेको जातीय विभेदको अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ स्पष्ट वैचारिक प्रतिबद्धाका साथ उपन्यास लेख्ने क्रम पनि बढेको छ । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको आधारभूमि निर्माण गरेको र नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा सबैभन्दा पहिला जातीय समस्यालाई विषय बनाएर विभेदका विरुद्धमा रचना गरिएको बाहेक जति पनि मूल रूपमा दलितहरूको जीवन यथार्थलाई विषय बनाएर उनीहरूकै पक्षमा लेखिएका औपन्यासिक कृतिहरू छन् ती सबै यसै चरणमा लेखिएका छन् ।

दलित समस्यालाई नै केन्द्रमा राखेर त्यसैका विरुद्धमा लेखिएका मुख्य उपन्यासहरूमा मुक्तिनाथ तिम्सिनाको **को अछूत** ?, खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत**, के.पि. ढकालको **जुठेको नयाँ घर**, शरद पौडेलका **लिखे** र **सिमाना वारिपारि**, चूडामणि गिरीको **रक्त-मिश्रण** र रणेन्द्र बरालीको इतिहासको एक पैका रहेका छन् । यी दलित मुक्तिलाई नै केन्द्रीय औपन्यासिक सन्दर्भ बनाएर लेखिएका उपन्यासहरू हुन् भने दलित समस्यालाई यो वा त्यो रूपले सम्बोधन गर्दै लेखिएका उपन्यासहरू भने अन्य पनि रहेका छन् ।

rf}Fyf] kl/R5]b

k|ultjfbL g]kfnL pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

$=! ljifok|j]z

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले समाजमा विद्यमान विभिन्न प्रकारका विषमता र त्यसले सिर्जना गरेका जटितलताहरूलाई कथावस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । यसक्रमा प्रगतिवादी उपन्साले समाजमा रहेको जातीय विभेदको यथार्थलाई कथावस्तुको केन्द्रमा राखेर प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । हिन्दू वर्णव्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीयताको पर्खालका कारण निम्न तथा अछूत जातका मानिसहरूको जीवन केकस्तो बनेको, उनीहरू कसरी बाँचेका छन्, समाजमा त्यसको असर कस्तो परेको छजस्ता प्रश्नहरूको उत्तर यस्ता उपन्यासको कथावस्तुमा भेटिन्छ । यसरी दलित जीवनको यथार्थका साथै यस्ता उपन्यासको वस्तु सन्दर्भमा विद्यमान विभेदको अन्त्यका लागि केकस्ता प्रयासहरू भएका छन् भन्ने कुरा पनि अटाएको हुन्छ । प्रगतिवादी धाराअन्तर्गत रचना गरिएका नेपाली उपन्यासका क्षेत्रका दलित उपन्यासहरूले समाजको जातीय यथार्थलाई आफ्नो कथावस्तुमा केकसरी समेटेका छन् भन्ने समस्याको समाधानका लागि यहाँ उपन्यासको कथावस्तुगत सन्दर्भका आधारमा उपन्यासको विवेचना गरी त्यसमा रहेको दलित चेतना पहिचान गरिएको छ ।

$=@ d'lQmgfy ltlD;gfsf pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

मुक्तिनाथ तिमसिना (१९७१-२०४६) समग्र नेपाली उपन्यास परम्परामा एक नवीन धाराको प्रविष्टि गराउन सफल उपन्यासकार हुन् । उनको पहिलो उपन्यास **मातृत्व र धर्मपुस्तक** (२००७) हो । तिमिसिनाको दोस्रो उपन्यास **को अछुत** ? (२०११) ले नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा दलित पहिचानको सवाललाई प्रवेश गराउने पहिलो उपन्यास हो । यसले समाजवादी यथार्थवादी विचारधारामा प्रवेश गराउनमा पनि मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । उनको यो उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थवादबाट समाजवादी यथार्थवादतिर अभिमुख भएको सबैभन्दा पहिलो नेपाली उपन्यास हो (सुवेदी, २०६४, पृ. ४२८) । उनको अर्को प्रकाशित उपन्यास **हिन्दु सँस्कृति र आधुनिकता** हो । यी उपन्यासका आधारमा उनी समाजमा विद्यमान विभिन्न कुसँस्कार र कुरीतिका विरुद्धमा अवाज उठाउने उपन्यासकारका रूपमा चिनिएका छन् । उनले आफ्ना उपन्यासमा धार्मिक तथा सामाजिक विषयलाई

उपन्यासको कथावस्तु बनाएर जातपात, छुवाछुत र समाजिक रूढिको विरोध गर्दै वैज्ञानिक समाज, न्याय, समानता र भौतिक वर्गको पक्षमा आवज उठाएको पाइन्छ (ढकाल, २०६५, पृ. २२५) । यसको ज्वलन्त उदाहरणका रूपमा उनको **को अछुत** ? उपन्यासलाई लिन सकिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा समाजद्वारा ज्यादै हेपिएका कामी, दमाई, सार्की गाइनेहरूका दुर्दशाको मार्मिक विद्रोहात्मक शैलीमा गरिएको पाइन्छ (शर्मा, ई. १९६४, पृ. ७०) । समाजवादी यथार्थवादतर्फ अभिमुख भएर समाजको जातीय विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको अवस्थालाई मुख्य रूपले प्रस्तुत गर्नु उनको औपन्यासिकतामा पाइने मूल विशेषता हो । तिमसिनाको अर्को प्रकाशित उपन्यासका **गफ** (२०१२) हो ।

$=@=! sf] c5"t pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

को अछुत ? मुक्तिनाथ तिमसिना द्वारा लिखित पहिलो दलित चेतनाकेन्द्री नेपाली उपन्यास हो । सानो आकारका १०० पृष्ठमा विस्तारित भएको प्रस्तुत उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीयप्रथाका विरुद्ध सबैभन्दा पहिलो विद्रोहको आवाज बोल्ने काम गरेको देखिन्छ (अधिकारी, २०६६, पृ. ७५) । नेपाली समाज जातीय विभेदले आक्रान्त बनेको पाइन्छ । यस समाजमा हिन्दू वर्ण व्यवस्था अनुसार कथित उपल्लो जातिले तल्लो जातिमाथि हमेसा शोषण गर्ने गरको पाइन्छ । समाजको यही वर्गीय विषमतालाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएको यस उपन्यासका तल्लो जातिको गगने सार्कीले यो जातीय शोषणका विरुद्धमा मोर्चा बनाएर क्रान्तिको बाटो समातेको छ । लामो समयसम्म हलो जोतेर आफ्नो जीवन धानी रहेको गगने सार्कीको वीजबाट जन्मेको छोरो बाहुनको घरमा जन्मेकाले धर्मको रक्षक भएको तर त्यही महा पण्डितको बाबु तल्लो जातिको भएको कारण पुजाको फूलप्रसादसम्म लिन नपाएको सन्दर्भ उपन्यासमा वर्णित भएको छ । यस घटनबाट सामाजिक व्यवस्थाको यो विभेदप्रति गगने सार्की आन्दोलित बनेको छ । नेपाली समाजमा विद्यमान रूढिहरूमध्येको जातीय विखण्डन र त्यसले उब्जाएको असमानता, अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमन तथा आफ्नो विलासिताका लागि कथित उपल्लो जातका मानिसहरू कसरी तल्लो वर्गमाथि राज गर्छन् भन्ने यर्थालाई उपन्याससमा देखाइएको छ । यो उपन्यास प्रकाशन हुनु भन्दा अगाडि नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा समाजको यो यथार्थ पाटोलाई कसैले पनि यो रूपले प्रस्तुत गरेको पाइदैन । यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासले त्यो शोषित दलित जातिलाई आफ्नो हक अधिकार प्राप्तिका लागि साङ्गठनिक कान्तिमा लाग्न प्रेरणामात्रै दिएको छैन त्यसको सुरुवात पनि गरेको छ । यो यस उपन्यासको सबैभन्दा सशक्त पक्ष हो । समाजमा विद्यमान छुवाछुतको समस्या देखाएर नेपाली समाजलाई ब्युँझाउने र धार्मिक तथा सामाजिक-सांस्कृतिक अन्यायका विरुद्धमा

क्रान्ति गर्नु यस उपन्यासठको सकारात्मक पक्ष हो । यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत उपन्यासले पुऱ्याएको योगदान स्वरूप नेपाली उपन्यासमा दलित चेतनाको प्रतिनिधि कृतिका रूपमा यसको कथावस्तुमा रहेका दलित चेतनाको पहिचान यहाँ गरिएको छ ।

उपन्यासकार मुक्तिनाथ तिमसिनाको प्रस्तुत **को अछुत** ? उपन्यासमा समाजमा दैनिक जसो घट्ने घटनाहरूलाई मुख्य कथावस्तु बनाएर कथ्य विषयलाई स्थिरता दिने काम गरिएको छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले नेपाली समाजका अछुत जाति र महिलाका समस्यालाई यथार्थ रूपले प्रस्तुत गर्दै सदियौंदखिको सामन्तवादी वा ब्राह्मणवादी हिन्दू संस्कृतिको उत्पीडनको सिकार भएका दलित दलित एवम् महिलाहरूमा विस्तारै पलाउँदै गएको विद्रोहको चेतनालाई देखाउने काम गरेका छन् । एउटा उच्च कुलीन तथा शिक्षित दम्पत्ती बीचका कुराकानीबाट आरम्भ भएको प्रस्तुत उपन्यासमा तत्कालीन नेपाली समाजको अन्याय, अत्याचार र शोषणलाई कथात्मक रूपले प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा समतामूलक समाज निर्माणका लागि जातीय मुक्तिलाई आवश्यक रूपमा देखाउँदै यो परिवर्तन बिना सांस्कृतिक र धार्मिक, सामाजिक मुक्ति हुँदैन र समाज उत्थानको सम्भवना पनि छैन भन्ने कुरा प्रस्तुत उपन्यासको मूल कथ्य बनेर आएको देखिन्छ । यो कथ्यलाई पुष्टि गर्नका लागि उपन्यासमा विविध प्रकारका प्रसङ्गहरू आएका छन् ।

उच्च कुलीन तथा सामन्तवादी चिन्तनग्रस्त शोषक मनस्थिति भएको बाबुकी छोरी माया कथित कुलीन खानदानकै बुहारीका रूपमा उसकी श्रमती भएर खगेन्द्रको घरमा प्रवेश गरेकी छ । उसकै घरमा काम गर्न र कपडा सिलाउन आउने गोरे दमाई र उसकी स्वास्नी उजेलीको जीवनकथाको खोजीमा लागेकी यो शिक्षित प्राणी अन्त्यमा समाज रूपान्तराणको मोर्चामा सङ्गठन निर्माणमा लागेकी छे । समाजले अछुत भनेर दलित बनाइएकाहरूको जीवनवृत्तको खोजी गर्दै जाँदा मायाले उजेली र गोरे दामाईको वास्तविकता प्राप्त गरेको सन्दर्भ उपन्यासमा वर्णित भएको देखिन्छ । नेपाली समाजको सबैभन्दा शोषणमूलक अवस्था राणा शासन र हालसम्म पनि अवसरहरू दिने ठाँउमा अछुत भनेर पाखा लगाउने र वासनपूर्तिका लागि तिनीहरूलाई नै प्रयोग गरेर उनीहरूको अस्मिता, अस्तित्व र जीवनलाई कालरात्रीमा परिणत गराउने कथित उपल्लो जातिका मानिसहरूमा भएको संवेदनाहीन र पाखण्डी व्यवहारको प्रस्तुति उपन्यासमा भएको छ । यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासमा पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा महिलाहरूमाथि हुने शोषण, दमन र अत्याचार तथा तिनीहरूलाई वासना पूर्तिको रूपमा लिने प्रवत्तिको पनि विरोध गरिएको पाइन्छ । दलितहरूको वीजबाट जन्मेर पनि बाहुनको घरमा जन्मदाँ त्यो व्यक्ति छुत हुने र छुत भनिनेहरूको कुकृत्यबाट दलितको कोखमा जन्मन पर्दा वा महिलामाथिको शोषणका कारण कथित उपल्लो वर्गका मानिसको संभोग क्रियाबाट तर त्यही जातिको गरिब वर्गमा जन्मदा

त्यसलाई त्यो शोषकले आफ्नो खनदानको बचावटका रूपमा आफैले भोग गरेकी महिलालाई अस्वीकार गर्दाका अवस्थामा ती जन्मेकाहरूले समाजमा उचित स्थान प्राप्त नगरेको सन्दर्भ उपन्यासमा आएको देखिन्छ । उपन्यासमा यी दुबै प्रसङ्को लागि छुट्टाछुट्ट कथाको बनोट गरिएको पाइन्छ । छुत आमाको छोरो गगने सार्कीसँगको सम्भोगबाट जन्मेर पनि ऊ धर्मको रक्षक पण्डित बनेको तर उस्कै बाबु गगने सार्कीलाई पुराण सुनेर फूलप्रसादसम्म लिन नदिइएकोबाट गगने सार्की आन्दोलित भएको र सङ्गठन खोलेर मन्त्रीसम्म भएको अवस्था उपन्यासमा देखिएको । उता छुत आमाका छोरा र छोरी विविध कारणले गोरे र उजली दमाइ र दमिनी भनिएर अमानवीय जीवन बिताउन बाध्य भएको सन्दर्भ पनि उपान्यासमा आएको पाइन्छ । यी विखण्डनका विरुद्धमा एकातिर गगने सार्की लागेको छ भने अर्कातिर यसलाई नजिकैबाट बुझेकी माया पनि वर्गीय मुक्तिका लागि सङ्गठन निर्माणको शिलशीलामा सामेल भएको देखाएर उपन्यास टुङ्गिएको पाइन्छ ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासले उठाएको जातीय विखण्डन र त्यसले सिर्जना गरेको अन्यायपूर्ण समाजव्यवस्थाको विरोधलाई मुख्य कथ्यका रूपमा प्रस्तुत गर्ने लक्ष्य राखेको प्रस्तुत उपन्यासमा कथ्यको संयोजन भएको देखिन्छ । समाजमा वर्गीय विखण्ड रहुञ्जेलसम्म समानताको कुराले स्थान पाउँदैन भन्ने यथार्थलाई मुख्य रूपले प्रस्तुत गर्दै वर्गीय विखण्डको यो जालोलाई च्यात्नका लागि पीडित वर्ग नै सचेत बनेर क्रान्तिमा समेल हुनु पर्ने कथ्यको प्रस्तुतिका लागि उपन्यासमा विविध प्रकारका प्रासाङ्गिक कथाहरूलाई संयोजन गरेर प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा जातीयताको जालोभित्र रहेर विभिन्न प्रकारका दमनको सिकार भएका कथित दलित समुदायको अवस्था प्रस्तुत गर्दै उपन्यासकारले यस प्रकारको विभेदको अन्त्यका लागि वर्गीय मुक्ति आन्दोलनको फलकलाई समातेका छन् । गरिब र विपन्न वर्ग समुदायका दलितहरू सहनु परेको दोहोरो तेहेरो शोषणको कथालाई उपन्यासको वस्तु सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गर्दै औपन्यासिक कथ्यको रूप दिइएको यस उपन्यासले जातीय विभेदको अन्त्यको चाहनालाई प्रमुखताका साथ उठान गरेको छ ।

$=# s]=lk= 9sfnsf pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

पुरा नाम कुलप्रसाद ढकाल भएका के.पि. ढकाल (वि.सं. २००४, भोजपुर) नेपाली साहित्यका बहु विधामा कलम चलाउने स्रष्टा हुन् । वि.सं. २०५८ मा नेपाली समाजमा रहेको जातीय विभेद, त्यसले निर्माण गरेको जटिलता र त्यसबाट मुक्ति चेतसमेत प्रस्तुत गर्ने **जुठेको नयाँ घर** नामक उपन्यास प्रकाशित गराएर उपन्यास मार्फत् सामाजिक परिवर्तनको आवाज उठाएका ढकालका **अरूणका सुसेली** (कविता सङ्ग्रह, २०५३), **अरूणका आव्हान** (कथा सङ्ग्रह), **धरती उसैको हुने** (कविता सङ्ग्रह), **हड्ताल** (लघु उपन्यास),

देवानछाप (निबन्ध सङ्ग्रह) लगायतका कृतिहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ । शिक्षण पेसका साथै विभिन्न संघ संस्थाहरूमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुँदै विभिन्न पत्र पत्रिकाहरूको सम्पादन कार्यमा समेत जुटेका ढकालले आफ्ना हरेक रचनाहरूमा सामाजिक रूपान्तरणलाई केन्द्रीय सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उनको **जूठेको नयाँ घर** नाम गरेको उपन्यास नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभेदको श्रृङ्खलालाई औपन्यासिक सूत्रमा उनेर प्रस्तुत गरिएको कृति हो । यस उपन्यासलाई प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतना वा सौन्दर्य प्रस्तुत गर्ने प्रतिनिधि उपन्यासका रूपमा यहाँ त्यसको कथावस्तुको विश्लेषण गरिएको छ ।

$=#=! h'7]sf] gofF 3/ pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

दलित सौन्दर्य प्रक्षेपणको सवालमा लेखिएको उपन्यासमा दलितहरूका पीडा, व्यथा, करुणावस्थाको अभिव्यक्तिका साथै मुक्तिका लागि उनीहरू स्वयम् र अरूहरूले पनि गरेका विभिन्न प्रकारका प्रयासहरूलाई कथावस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । दलित जीवनको यथार्थलाई कुन रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ भन्ने कुरा यसमा निकै मह□वको बनेर आउँछ । सदियौँदेखिको शोषणका कारण चेतनाहीन बनेको समुदाय आधुनिक ज्ञान, शिक्षा, अवसर र सुविधा प्राप्त मानिस सरहको स्तरीय जीवन दृष्टिकोण र शैली नभएको हुनु कुनै नौलो कुरा होइन । उनीहरूको यथार्थ प्रस्तुतिका नाममा उनीहरूको जीवनावस्थाको यसै अवस्थाका आधारमा उनीहरूलाई होच्याउने पाखे र गवाँरका रूपमा चित्रण गर्ने र मुक्तिको चेत उनीहरू आफैँमा छैन भनेर तर्किन त गरिएको छैन ? दलित उपन्यासको विवेचना गर्दा यसतर्फ निकै चनाखो दृष्टि दिनु आवश्यक हुन्छ । उपन्यासकारले उपन्यासको कथ्यमा दलितमुक्तिको चेतना र त्यसका लागि भएका कृत्यहरूलाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ भन्ने कुरामा कृतिको विवेचक सतेत रहनु पर्छ भन्ने कुरा उपन्यासको दलित सौन्दर्यका बारेमा चिन्तन गर्नेहरूले अगाडि सारेका छन् ।

मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनमा आस्था राखेर साहित्यका माध्यमबाट नेपाली समाजको परिवर्तन र रूपान्तरणका पक्षमा कलम चलाउने साहित्य स्रष्टा के.पि. ढकालले रचना गरेको **जुठेको नयाँ घर** शीर्षक उपन्यासमा समाजमा विद्यमान विषमतालाई औपन्यासिक कथ्य सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला भोजपुरको स्थानिक परिवेशमा २०४६ साल आसपासको नेपाली समाजको यथार्थलाई औपन्यासिक सामलका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासको कथावस्तुलाई डिमाइ आकारका ७१ पृष्ठमा विन्यस्त गरिएको छ र त्यसलाई जम्मा १८ ओटा परिच्छेदहरूमा विभक्त गरिएको छ । यस उपन्यासमा नेपालको ग्रामीण भेगमा बसोबास गर्ने दलित परिवारको जीवनको

चित्रलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने तल्लो भनिएका जातिका मानिसहरूमाथि समाजका कथित उच्च जातका शोषक सामन्तहरूले गर्दै आइरहेको शोषणको यथार्थ एकातिर प्रस्तुत गरिएको छ भने अर्कातिर त्यस विरुद्धको चेतनालाई सचेत रूपमा व्यक्त गरिएको छ ।

पूर्वी नेपालको ग्रामीण भेगको गरिब दलित परिवार जुठेको दयनीय आर्थिक अवस्थाको चित्रणबाट उपन्यासको आरम्भ भएको छ । विहान बेलुकाको छाक टार्न असमर्थ भएको जुठेको बाबु टारीगाउँका अन्तरे मुखियाकोबाट घरबारी धितो राखेर र आफ्नो छोरा जुठेलाई उसैको घरमा गोठालो राखेर पच्चीस पाथी कोदो लिएर आएको सन्दर्भबाट औपन्यासिक कथावस्तुले गतिलएको छ । यसपछि जुठे र भाइ बहिनी खेलिरहेको प्रसङ्ग, जुठेकी आमाले घरमा खानेकुरा नभएर मागेर ल्याएको बासी भात सबै छोराछोरी र श्रीमान्लाई दिएको अवस्थाको साथै कथित उपल्लो जातद्वारा अछूत जात (सार्की, दमाईं, गाइँने, कामी) माथि परापूर्वदेखि नै हुँदै आएको शोषणको स्वरूपको पनि चर्चा गरिएको छ । उपन्यासमा मन नमान्दा नमान्दै जुठेको बाबुले जुठेलाई अन्तरे मुखियाकोमा नोकरको रूपमा पुऱ्याएको, मुखिनीद्वारा बालक जुठेको श्रम शोषण गरिएको वा दिनरात काममा लगाएको, मुखियाद्वारा जुठेकी दिदी नेपीलाई गर्भ बोकाएर हत्या गरेको प्रसङ्ग आएको छ । यस घटनाले एकातिर दलितमाथिको शोषणलाई देखाएको छ भने अर्कोतिर नारीहरूले सहुन परेको दोहोर शोषणको स्वरूपलाई प्रस्तुत गरेको छ । चौंथो अध्यायमा गोठालो बनेर काम गरिरहेको जुठेको पुतलीसँगको भेटघाट, उनीहरूको वात्सल्य प्रेमको प्रसङ्ग र अन्तरे मुखियाद्वारा जुठेलाई बाउले खाएको ऋणको व्याज दश मुरी पुगेको र त्यो ऋण तिर्न ऊ सँधैभरि मुखियाको बस्नुपर्ने आदेशको वर्णन छ । बालक कालदेखि नै अर्काका घरमा नोकर भएर बसेको जुठेमाथि मुखियाको छोरो रत्नेद्वारा भएको आक्रमण र ऊमाथि भएको अमानवीय व्यवहार र जुठेद्वारा गरिएको प्रतिकारलाई देखाइएपछि उपन्यासकारले अन्तरी मुखिनीले जुठेमाथि छोरालाई पिटेको आरोपमा दिइएको यातनाको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरेका छन् । सातौं अध्यायमा पुतली र जुठेका बीचको वार्तालापमा पुतलीका दाजुले भनेका श्रम, शोषण, शोषक र क्रान्तिका कुरा उसले जुठेलाई सुनाएकी छे । आठौं अध्यायमा पुतलीद्वारा जेठेलाई मुखियाको घरबाट भाग्न र आफूलाई पनि सँगै लान आग्रह गरेकी छे । नवौं अध्यायमा पुलिस प्रशासनको सहारामा अन्तरेमुखियाद्वारा जुठेमाथि दिइएको यातना र झुट्ठा आरोप लगाएर जेल पठाएको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । दशौं अध्यायमा चार वर्षको जेल सजायँपछि जुठे जेलमुक्त भएको प्रसङ्ग र जुठेको परिवारलाई मुखियाद्वारा गाउँमा बस्न नदिएको कुरा जुठेले थाहा पाएको कुराको वर्णन छ । एघारौं अध्यायमा दलित उत्पीडित सार्की समाजमा गएर शोषण, दमन र अन्यायको विरुद्धमा लाग्न जुठेद्वारा सुरु गरिएको सङ्गठित अभियान र उत्थान मञ्चको स्थापनाको प्रसङ्ग आएको छ । सामन्ती राज्यसत्ताको

विरोध गर्दै जनपक्षीय एकता र साङ्गठनिकताका लागि ग्रामीण दलित बस्तीहरूमा जुठेले यस अध्यायमा प्रशिक्षण दिएको छ । बाह्रौं अध्यायमा ब्राह्मण जातको पुष्पेद्वारा गर्भ बोकाइएकी र ऊद्वारा बहिष्कृत बनेपछि आत्महत्या गर्न लागेकी पनौतीलाई जुठेले बचाएर ऊसँगै विवाह गरिदिने वचन गरेको कुरालाई देखाइएको छ । तेह्रौं अध्यायमा उत्थान मञ्चमार्फत श्रमिक वर्गबीच भएको एकता र श्रमको मूल्यको खोजीका साथै पुष्पे पराजुली र पनौती बीचमा भएको विवाहको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरिएको छ । चौधौं अध्यायमा उत्थान मञ्चमा सङ्गठित युवाहरूद्वारा ग्रामीण बस्तीमा विद्यालय, खानेपानी, स्वास्थ्यचौकीको स्थापना गर्ने निर्णय र सामूहिक सहयोगबाट ती संस्थाहरूको स्थापना, अन्तरे मुखियामाथि जनकारबाहीको प्रसङ्ग र जुठेको पुर्ख्यौली बारीमा नयाँ घरको निर्माण गर्ने निर्णयको वर्णन छ । पन्ध्रौ अध्यायमा जुठेको नयाँ घर निर्माण, उसको पुतलीसँगको विवाह प्रसङ्ग र हिन्दू धर्मसम्बन्धी यथार्थताको वर्णन छ । सोह्रौं अध्यायमा संसदीय निर्वाचनको सरगर्मीका साथै पुतलीको माहिलो दाजु र जुठेबीच भएका कम्युनिष्ट साम्राज्यवाद र पुँजीवादी व्यवस्था बारेमा गहन छलफलको प्रसङ्गलाई प्रस्तुत गरिएको छ । सत्रौं र अठारौं दुवै अध्यायमा रविलाल, जेठे र पुतलीका दाजुबीच भएका विश्व कम्युनिष्ट आन्दोलनका प्रसङ्गहरूको साथै नेपालको कम्युनिष्ट आन्दोलनका बारेमा विचार विमर्श भएको छ र जुठेको नेपाली समाजको शोषण र दमनको अन्त्यका लागि सङ्गठित क्रान्तिमा लाग्ने सोंचका साथ उपन्यास टुङ्गिएको छ ।

यस प्रकार **जूठेको नयाँ घर** उपन्यासमा नेपाली समाजको पूर्वीभेगका दलितहरूको जीवनको यथार्थलाई कथावस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा खाली दलितको जीवनको अवस्थामा मात्र देखाइएको छैन, बरु विद्यमान अवस्थाबाट मुक्तिका लागि चलमलाएका र जागरुक भएका मानिसहरूको कथा सुनाइएको छ ।

$=$ z/b kf}8]nsf pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

शरद पौडेल (२०१७, तनहुँ) हिन्दू सामन्तवादी सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवस्थामा कथित तल्लो जातका रूपमा चिनिने दलित वर्गका पक्षमा उपन्यास लेख्ने सर्जक हुन् । नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई देखाउँदै दलित वर्गका यथार्थहरूलाई उपन्यासमा देखाउने पौडेलले दलित वर्गकै सक्रियता र नेतृत्वमा गरिएको क्रान्तिबाट मात्र दलित मुक्ति सम्भव हुन्छ भन्ने धारणा आफ्ना उपन्यासहरूमा राखेका छन् । जातीय शोषणको मूल जरो आर्थिक शोषणलाई नै मान्ने पौडेलले उपन्यास लगाएतका अन्य साहित्यिक विधाहरूमा पनि कलम चलाएका छन् । उनका **लिखे** (२०५९) र **सिमाना वारिपारि** (२०६१) उपन्यासहरू दलित चिन्तनमा आधारित प्रगतिवादी उपन्यासहरू हुन् ।

नेपाली समाजको तीतो यथार्थ जातीय छुवाछुत र यसबाट सिर्जित सांस्कृतिक समस्यालाई यी उपन्यासहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

$=$=! lnv] pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

शरद पौडेलका हालसम्म दुई वटा औपन्यासिक कृतिहरू मध्ये २०५९ सालमा प्रकाशित भएको **लिखे** मह□वपूर्ण कृतिका रूपमा देखा परेको छ । नेपाली उपन्यास लेखन परम्परामा दलित विषयक उपन्यास लेखनको लामो मौनतालाई तोड्दै प्रकाशित भएको प्रस्तुत उपन्यासले नेपाली समाजमा रहेको जातीय समस्या र त्यसले सिर्जना गरेको समाज व्यवस्थाका असमानताहरूलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएका छ । समाजमा रहेको जातीय असमानताले सिर्जना गरेको सामाजिक संरचना र त्यसबाट निर्मित समस्याको पहिचान उनका उपन्यासको कथ्यमा उनिएर आएको पाइन्छ । उनको यस उपन्यासमा रहेको कथ्यगत सन्दर्भ मार्फत् अभिव्यक्त दलित सौन्दर्यको पहिचान यहाँ गरिएको छ ।

लिखे उपन्यासको कथावस्तु नेपाली समाजमा विद्यमान शोषणका विविध हत्काण्डाहरूमध्यको जातीय शोषणको जाँतोमा पिसिएका दलित वर्गका जीवनको यथार्थ प्रस्तुति हो । नेपाल राज्यको बाग्लुङ पर्वत जिल्लाका दलितहरूको निरीह जीवनका यथार्थ घटनाक्रमहरूको अभिव्यक्ति साँचो रूपमा भएको प्रस्तुत उपन्यासमा यसले लिएको कथ्यवस्तुलाई ३९ वटा अध्याय र विभिन्न उप अध्यायहरूमा विभाजन गरेर अभिव्यक्त गरिएको छ । बाग्लुङ पर्वत जिल्लाको दलितबस्तीमा जन्मेको उपन्यासको नायक लिखेले जीवनमा पाएको सास्ती, गरेको सङ्घर्ष र रोजेको मक्तिको बाटो नै प्रस्तुत उपन्यासको कथ्य हो ।

दलित परिवारका आर्थिक कठिनाइ, कथित उपल्लो जातिद्वारा उनीहरूमाथि गरिएका शोषणका विभिन्न रूपहरू र त्यो शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारका कारण दलित जातिहरूमा विकसित भएको विद्रोह भाव आदिलाई मुख्य विषयवस्तुका रूपमा अभिव्यक्त गरिएको प्रस्तुत उपन्यासको आरम्भमा नै बाल पात्र लिखेले आफ्नो घरको कमजोर आर्थिक अवस्था र जीवन धान्नु पर्ने बाध्यताका कारण विष्टको घरमा गोठालो बस्न जान गरेको र त्यहाँ उसले नारकीय दुख भोग्नु परेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यसपछि उता लिखेले विष्टको घरमा पाएको सास्ती र उसको बाबु चाउरेको दयनीय श्रमिक दिनचर्या र लिखेकी आमा चाउरीमाथि विष्टले गरेको घृणित व्यवहारलाई देखाइएको छ । श्रमप्रति लगनशील भएर पनि श्रम गर्ने अवसर र श्रमको उचित मूल्य प्राप्त नगरेको चाउरेको जीवन दशाका कारण उसले साँझ विहानको छाक टार्न पनि नसकेको कारुणिक अवस्थाको चित्रण गर्दै उपन्यासकारले श्रम र त्यसको उचित मूल्यका पक्षमा आफ्नो

अभिमत जाहेर गरेका छन् । यता चाउरेको जीवन यो सङ्घर्षमा बितिरहेको हुन्छ भने उता लिखेले विष्टको घरमा झनभन्दा झन बढी यातना पाउन थाल्छ । उसलाई विना कसुर चोरको आभियाग लगाएर शारीरिक र मानसिक यातना दिने काम विष्टको घरमा हुन्छ । यहाँ नेपाली समाजमा विद्यमान धामी प्रथा र गरिब तथा निम्छरा वर्गमाथि विभिन्न प्रकारका लान्छना लगाएर दान तथा भेटी सङ्कलन गर्ने ज्यातिष तथा धामीको दुसित मनोसायको चित्रण पनि भएको छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा भएको राजनीतिक परिवर्तनका कारण कम्युनिस्ट पार्टीप्रति बढ्दै गएको सर्वहारा वर्गको आकर्षण र ऊनीहरूले साङ्गठनिक क्रान्तिपछिका दिनहरूमा देख्न थालेको उज्याला दिनहरूलाई पनि कथ्यका रूपमा देखाइएको छ । यस उपन्यासमा सांस्कृतिक चिन्तनको प्रभाव स्वरूप चाड पर्वले गरिब तथा निम्छरा वर्गमा पार्ने नकारात्मक प्रभावको चित्रण पनि गरिएको पाइन्छ । यसका साथै यहाँ श्रम पलायन तथा वेरोजगार युवा वर्गमा देखिएको आवरापन र श्रम स्खलनको अवस्थालाई पनि देखाइएको छ । यसका लागि उपन्यासले दिल्ली लाहुरेको आवरागर्दी र उसले जीवनमा गरेको गल्तीका कारण जीवन गुमाउनु परेको सन्दर्भलाई उपन्यासले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा यसको नायक लिखेले विष्टको घरमा पाएको सास्तीका कारण उसलाई उसको बाबु चाउरेले आफ्नो घरमा लिएर आएको र उसलाई पनि दिल्ली लाहुरेका साथमा लगाएर उतै पठाएको सन्दर्भ वर्णित भएको पाइन्छ । यसपछि प्रस्तुत उपन्यासले नेपाल र नेपाल बाहिर पनि रहेको तल्लो वर्गमाथिको शोषणलाई एकैसाथ देखाएको पाइन्छ । दिल्ली पुगेपछि लिखेले गर्नु परेको काम उस माथि सेठका परिवारले गरेको अमानवीय व्यवहारका साथै प्रवासमा रहेका अन्य नेपालीहरूमार्फत उनीहरूले त्यहाँ खप्नु परेको शोषणको अवस्थालाई देखाइएको छ भने देश भित्रकै शोषणको सिकार चाउरे र चाउरीहरू मात्रै नभएर विष्टकी सान्नानीले पनि बन्नु परेको अवस्थाको चित्रण उपन्यासमा भएको देखिन्छ । ऊ सामाजिक रूढिको सिकार बनेर आफ्नो प्राण नै फाल्नु पर्ने अवस्थाम पुगेर आत्म हत्या गरेकी छ । यो प्रसङ्ग भने समाजवादी यथार्थवादी उपन्यासमा भएको वैचारिकताका हिसाबले कमजोर पक्ष हो । समाजमा भएका अन्याय अत्याचार, शोषण, दमन, कुरीति र कुसँस्कारदेखि डराएर आत्म हत्या गर्नुको साटो ती सम्पूर्ण विषमताको अन्त्यका लागि लड्न सक्ने सहास उपन्यासकारले यो सान्नानीमा भर्नु पर्ने हो तर यसलाई कायर बनाएर उपन्यासकारले जुन रूपले आत्महात्या गराएका छन् यो सन्दर्भ प्रस्तुत उपन्यासको सबैभन्दा कमजोर पक्ष हो । यसका साथै कथित तल्लो जातिका मानिसहरूमा रहेको चेतनाको अभावको चित्रण पनि उपन्यासमा भएको छ । यसको लागि उपन्यासकारले मरेको सिनोको मासु बाँड्ने क्रममा उनीहरू बीचमा भएको झगडको प्रसङ्ग अगाडि सारेका छन् । विदशी भूमिमा गएर शोषणको जाँतोमा पिसिएको लिखे परशुराम र सुनामजस्ता चेतनशील युवाहरूको संगतमा लागेर सामाजिक विभेद र हिन्दू वर्णव्यवस्था तथा ब्राह्मणवादका खराब पक्षका कारण समाजमा देखिएको असमानता तथा शोषणका

विरुद्धमा विद्रोही बन्न थालेको र अन्त्यमा देशमा नै फर्केर वर्गीय मुक्तिका लागि काम गर्ने प्रतिवद्धताका साथ लिखे गाउँ फर्किएको सन्दर्भमा पुगेर उपन्यास टुङ्गिएको छ ।

$=$=@ l;dfgf jfl/kfl/ pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

शरद पौडेलको दोस्रो औपन्यासिक कृतिका रूपमा २०६१ सालमा **सिमाना वारिपारि** उपन्यास प्रकाशित भएकाको पाइन्छ । यस उपन्यासको सवल पक्ष भनेको दलित जीवनहरूको यथार्थ प्रस्तुति हो । यस उपन्यासमा उपन्यासकार पौडेलले आफ्नो अघिल्लै उपन्यासको परिवेशलाई लिएर दलितलाई नै केन्द्र बनाएर दलित समस्याको नै उठान गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यास पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको छ । यस उपन्यासमा दलित वर्ग समुदायले भोगेको जीवनका कहाली लाग्दो अवस्थाको चित्रण भएको छ । दलितहरूको जीवनावस्थाको यथार्थ र त्यस वर्ग समुदायमाथि समाजमा रहेका कथित उच्च जातीय अहङ्कार धारीहरूले गरेका कृत्यहरू नै प्रस्तुत उपन्यासको केन्द्रीय कथ्य सन्दर्भ बनेर आएको छ । दलित समुदायका पात्रहरूलाई उपन्यासका मुख्य सहभागीहरूका रूपमा देखाउँदै उनीहरूले जीवनावस्था सुधारका लागि गरेका यत्नहरूको प्रस्तुति यस उपन्यासको मुख्य सन्दर्भ बनेको छ ।

उपन्यासमा दलित सौन्दर्यको अभिव्यक्तिका दृष्टिले त्यसमा प्रस्तुत भएको कथ्यसन्दर्भले मह□वपूर्ण स्थान पाउँछ । दलितकेन्द्री उपन्यासमा दलितहरूको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक यथार्थलाई कुन रूपमा देखइएको छ भन्ने प्रश्न मुख्य रूपले उठ्छ । दलितको जीवनको सिङ्गो चित्रलाई प्रस्तुत गर्ने दलित उपन्यासको कथावस्तु वा कथ्यसन्दर्भले नै त्यसको औपन्यासिक लक्ष्यसमेत निर्धारण गर्छ । यसैले दलित समस्यालाई हेर्ने लेखकीय दृष्टिकोण समेत प्रक्षेपण गर्छ । दलित जीवनको यथार्थ परिवर्तनका लागि गरिने सङ्घर्ष, विचार र द्वन्द्वको संयोजन उपन्यासको कथ्यमा कसरी गरिएको छ वा दलित मुक्तिका सवाल केकस्ता कृत्यको आयोजना उपन्यासमा गरिएको छ भन्ने कुराको मापन पनि उपन्यासमा प्रस्तुत भएको कथावस्तुगत छनोटले गर्छ । यसर्थ उपन्यासमा दलित सौन्दर्य वा चेतना पहचिान गर्दा त्यसको कथ्यगत परिप्रेक्ष्यको गहन अध्ययन गर्नु पर्छ ।

उपन्यासकार शरद पौडेलले रचना गरेको **सिमाना वारिपारि** उपन्यासमा दलित जातिका मानिसहरूले जीवनमा भोग्नु परेका विविध समस्याहरू तिनले सिर्जना गरेका जीवनका जटिलताहरूलाई औपन्यासिक कथ्य सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । दुर्गा बहादुर दर्जी (दुर्गे) उपन्यासको नायक हो भने उसैको केन्द्रियतामा यस उपन्यासले गति लिएकोछ । यसमा बाहुन क्षेत्रीजस्ता शोषकवर्गबाट पीडित दलितको जीवनावस्था र यी दुई वर्गको द्वन्द्वमा शोषित वर्ग हारेको र शोषक वर्गको विजय भएको देखाइएको छ । गरिव

दलितको छोरो दुर्गे गरिवीको मारबाट मुक्ति पाउन मद्रास पसेपछि नै घटनाहरूको संयोजन सुरु हुन्छ । दुर्गे म्रदास पुगेर फलाम कारखानामा काम गर्नु गाउँमा तत्कालीन समयमा नेपाली समाजमा सशस्त्र विद्रोहका माध्यमबाट सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरणका गरी राज्यसत्ता परिवर्तनका लागि भन्दै युद्धरत माओवादी र त्यसको सशस्त्र प्रतिकार गरी माओवादीलाई परास्त गर्ने अभियानमा रहेको राज्य पक्षका प्रतिनिधिका रूपमा युद्धरत प्रहरी दुवैतर्फबाट ज्यादती बढ्नु, दुर्गे गाउँ फर्किएर चीजासँग विवाह गर्नु, दुर्गे पुनः मद्रास फर्किनु, प्रौढकक्षाकी शिक्षिका बनेकी चीजा बाहुन थरे गुण्डाबाट बलात्कृत हुनु गाउँमा फर्किएको दर्गेले बलात्कारी समाज विरुद्ध सङ्घर्ष गर्नु बलात्कारको घटनामा अदालतले उनीहरूलाई हराएपछि पति, पत्नी बीच मनोमालिन्य बढ्नु, चीजाले गाउँ छोड्नु, दुर्गे पुनः मद्रास फर्किनुजस्ता घटनाहरूको प्रस्तुति उपन्यासमा भएकोछ । अर्कोतिर दलित वस्तीमा केही उज्यालो छर्न सकिन्छ कि भनेर समुन्द्र सरले पनि उपन्यासको कथानकमा मह□वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । गाउँमा प्रौढकक्षा संचालन गर्ने र शैक्षिक चेतनाका माध्यमबाट अशिक्षित अपठित दलित वर्ग समुदायलाई सङ्गठित बनाउने कार्यमा लागेका ब्रह्मण पुत्र समुन्द्र सर प्रहरीद्वारा समातिन्छन् । प्रहरी प्रशासनबाट मुक्त भई फर्केर आएपछि पनि सामाजिक हितमा लागेका समुन्द्र सर चीजाको मुद्दामा हार भएपछि हताश र निराश भएर गाउँबाट पलायन हुन्छन् ।

दलित समस्यालाई केन्द्रमा राखेर रचना गरिएको यस उपन्यासको कथानकको प्रारम्भ दुर्गे मद्रास हिडेबाट भएको छ । यसमा मद्रासमा रहेका नेपालीहरूको जीवन अवस्थाको साँचो चित्र पनि प्रस्तुत गरिएको छ । त्यहाँ रहेर न्यून तलवमा तल्लास्तरका कामहरू गर्नु पर्ने बाध्यता आदि प्रसङ्गबाट रोजगारीको खोजीमा नेपालीहरू वर्षेनी विदेश पलायन हुने तर उनीहरूले श्रमको उचित मूल्य प्राप्त गर्न नसकेको यथार्थ अभिव्यक्त भएको छ । यस्तै नेपालभित्रै ग्रामीण समाजमा दलितहरूमाथि उपल्लो जातकाले गर्ने हेला, शोषण र दलितहरू भित्रै रहेको अशिक्षा, अन्धविश्वास, गरिवीका कारण हातमुख जार्नै धोधौ पर्ने दयनीय अवस्थाको प्रस्तुति उपन्यासमा भएको छ । देशमा प्रजातन्त्र आए पनि निम्न वर्गका जनताको जीवनस्तर उठ्नन सकेको भ्रष्ट व्यक्तिहरू जो अघिल्लो सत्ता संरचनाका मतियार तथा सञ्चालकहरू नै रूप बदलेर सत्तामा पुगेको सीधासोझा वर्गका पक्षमा न्याय कानुनको कार्यान्वयन हुन नसकेको आदि घटनाबाट नै दुर्गेहरूको जीवनावस्था उठ्न नसकेको यथार्थको प्रस्तुतिमा आएर उपन्यास टुङ्गिएको छ ।

$=% vu]Gb| ;ª\u|f}nfsf pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

खगेन्द्र सङ्ग्रौला (वि.सं. २००३) नेपाली साहित्य क्षेत्रका बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न

व्यक्तित्व हुन् । साहित्यका कथा, कविता, उपन्यास, निबन्ध र समीक्षा समालोचनाका क्षेत्रमा समेत कलम चलाएका उनी व्यङ्ग्य तथा समसामयिक लेखनका क्षेत्रमा प्रसिद्ध रहेका छन् । निकै खरो स्वभावको लेखकीय परिचय निर्माण गरेका उनले आफ्नो लेखनका माध्यमबाट समाज विद्यमान विविध प्रकारका विकृति र विसङ्गीतको अन्त्य र समतामूलक सुन्दर समाज निर्माणका लागि निकै स्पातिलो रूपले कलम चलाएका छन् । उनले आफ्ना रचनाका माध्यमबाट मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणका सापेक्षतामा सामाजिक रूपान्तरणको मुद्दलाई उठाएका छन् । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको दोस्रो चरणअन्तर्गत देखा परेर हालसम्म क्रियाशील रहेका उनका **चेतनाको पहिलो डाक** (२०२७), **आमाको छटपटी** (२०३४) र **जूनकीरीको सङ्गीत** (२०५६) गरी तीन ओटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । उनले यी सबै उपन्यासहरूमा सामाजिक परिवर्तन र समाजका निम्न तथा गरिब वर्गका मानिसहरूको पक्षमा आवाज उठाएका छन् । यी उपन्यासहरूमध्ये सबैभन्दा पछिल्लो पटक प्रकाशित भएको उनको जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतालाई अत्यन्तै कुशलता पूर्वक प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा आर्थिकका साथै सामाजिक,सांस्कृतिक रूपले सीमान्त अवस्थामा पुऱ्याइएको दलित जातिको जीवन यथार्थदलाई देखाउँदै त्यसको परिवर्तनका पक्षमा वकालत गरिएको छ ।

$=%=! h"gsL/Lsf] ;ª\uLt pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

जूनकीरीको सङ्गीत नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा रूपान्तरणकामी साहित्य रचनाका क्षेत्रमा एक पृथक पहिचान बनाएका व्यक्तित्व खगेन्द्र सङ्ग्रौलाले रचना गरेको औपन्यासिक कृति हो । यस कृतिका लेखक सङ्ग्रौला प्रगतिशील प्रगतिवादी नेपाली साहित्यिक फाँटका एक शक्तिशाली स्रष्टाका रूपमा परिचित छन् । यस उपन्यासमा उपन्यासकार सङ्ग्रौलाले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई औपन्यासिक सामलका रूपमा प्रयोग गर्दै समाजमा रहेको वर्ण व्यवस्था र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतालाई मुख्य रूपले प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाली समाजमा रहेको जातीय समस्या र त्यसका जटिलताहरू तथा ती समस्या समाधानको उपायलाई केन्द्रीय वस्तु सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासको कथावस्तुमा रहेको दलित चेतनाको पहिचान यहाँ गरिउको छ ।

मानव समाजलाई जातीय पर्खालले विभाजन गर्ने र त्यसैका आधारमा एक जातिले अर्को जातिमाथि अन्याय, अत्याचार शोषण, दमन र हेला होचोको व्यवहार गर्ने परम्परा नेपाली समाजमा सदियौँदेखि विद्यमान रहेको छ । एकातिर मानिस मानिसका बीचमा विभेदको यस्तो अवस्था छ भने अर्कोतिर त्यस प्रकारको विभेदबाट मुक्ति प्राप्त गर्नका लागि

शोषित र उपेक्षित जातिले गरेको सङ्घर्षको गाथा पनि छ । दलित सौन्दर्य चित्रणका लागि लेखिएको उपन्यासले कथावस्तु समाजको यही यथार्थबाट टिपेको हुन्छ । दलितहरूको जीवनावस्था र मुक्तिको कथाहरूबाट नै **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा आख्यानको रूप निर्माण गरिएको छ । यस उपन्यासले मूलतः सामाजिक-सांस्कृतिक विषमताले जन्माएको समस्या र पछौटेपनबाट आख्यान सन्दर्भ प्राप्त गरेको छ । पश्चिम नेपालको पर्वत-बाग्लुङ क्षेत्रका दलित बस्तीहरूमा गएर त्यहाँको प्रत्यक्ष साक्षात्कारबाट लेखकले अनुभूत गरेको विषयवस्तुबाट यो उपन्यास सिर्जना भएकाले यसमा शोधपरकता समेत रहेको छ (भट्टराई, २०६०, पृ. १७) । यसै कारणले गर्दा प्रस्तुत उपन्यासको वस्तु नेपाली समाजको यथार्थ हो । यहाँ जति पनि वस्तुगत सन्दर्भहरू आएका छन् ती सबै नेपालीको यथार्थबाट टिपिएका हुन् । प्रस्तुत उपन्यासमा नेपालको प्रजातान्त्रिक वातावरणभित्रको अशिक्षा, गरिबी, र भोकले आक्रान्त नेपाली समाज र त्यसभित्र पनि सबै क्षेत्रबाट उपेक्षित, प्रताडित र अपहेलित दलित जातिहरूको दयनीय अवस्था तथा आफूलाई माथिल्लो जातका भनाउँदा गाउँका ठुलाठालु व्यक्तिहरू, राजनीतिक पार्टीहरू र प्रशासनले उनीहरूमाथि गरेको भेदभावपूर्ण व्यवाहारका कारण उनीहरूको अवस्था झन्झन् तल गिर्दै गएको सन्दर्भले निर्माण गरेको विशिष्ट सांस्कृतिक संरचनाको प्रस्तुति उपन्यासमा भएको छ । डिमाइ साइजका ४५३ पृष्ठहरूमा विन्यस्त भएको उपन्यासको वस्तुलाई अङ्कका आधारमा ५२ परिच्छेदहरूमा विभक्त गरिएको यो उपन्यास आकारका दृष्टिले बृहताकारको रहेको छ । दलितहरूमा आत्मसम्मान र स्वभिमानको भाव जागृत गर्न र युगौंदेखि जातीय, धार्मिक, राजनीतिक विसङ्गीत एवम् कुरूप संस्कारले थिलोथिलो भएको नारकीय जीवनबाट मुक्तिको महान् अभियानमा जुट्नको लागि उनीहरूलाई अभिप्ररित गर्ने मूल अभीष्टले लेखिएको यस उपन्यासमा उद्देश्य अनुकूल विषयवस्तुले नै आख्यानको रूप प्राप्त गरेका छन् । यस उपन्यासमा रहेको वस्तु सन्दर्भलाई संक्षिप्त कथासारका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ -

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासको कथा पर्वत जिल्लाको सिमरिङ गाउँको ग्रामीण सामन्त गोपिलालको मरेर गाढेको तथा औंसा परेको भैंसी खाएर हर्के लगायत गाउँका अन्य चार पाँच जना ठहरै मरेको सन्दर्भबाट आरम्भ भएको छ । नेपाल राज्यको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको धौलागिरि अञ्चलको पहाडी जिल्ला पर्वतको त्यस गाउँमा अशिक्षित, असभ्य, गरिब र निमुखा दमाई जातिको ठूलो बस्ती रहेको छ । उनीहरू सामाजिक संरचनाको हरेक तह र तप्काबाट सीमान्त अवस्थामा रहेका छन् । यसै गाउँमा आफ्नो सामन्ती विरासत कायम गरी राखेको गोपिलाल उपाध्याय अत्यन्त दुस्ट, भ्रस्ट र अत्याचारी छ । ऊ गाउँको नाइको हो । गाउँका तल्लो जाति होस् वा उपल्लो नै सबै उसैको इशारामा चल्नु पर्ने नियम उसले बसाएको छ । यस गाउँमा कथित तल्लो वा दमाईको मात्र नभएर उपल्लो जातिको पनि ठुलै बस्ती रहेको छ । गाउँका सबै तल्लो जातिले उपल्लो जातकालाई ईश्वर सरह

मान्नु पर्ने हुन्छ । उपल्लो जातिका अगाडि उनीहरूको आफ्नो स्वतन्त्र इच्छा, आकाङ्क्षा र चाहना केही पनि हुँदैन । उनीहरूको कतर्व्य भनेको उपल्लो जातिका मान्छेहरूको सेवा गर्ने हो । उनीहरूलाई पेटभरी खाने र एकसरो आङ ढाक्ने अधिकार पनि छैन । उनीहरू उपल्लो जातिबाट संधै हेपिएका, पेलिएका र थिचिएका छन् । उनीहरूमाथिको शोषणको रूप औंसा परी सकेको सिनो पनि पैसा नभएका ती दिनहीन दुखीहरूले खेताला दिने सर्तमा खाएर त्यसैका कारण हर्के लगायतले ज्यान गुमाउन परेको सन्दर्भले प्रस्ट पारेको छ, जहाँबाट उपन्यासको कथाले गति लिएको छ । ज्ञान र शक्तिको स्रोत मानिने शिक्षाको उज्यालोबाट टाढै रहेका र गरिबीको भासमा भासिएका यस गाउँका दमाइहरू आफै बीचमा पनि मेल छैन । उपल्लो जातिबाट मात्र होइन उनीहरू आफ्नै जातका टाठाबाठा हौं भन्ने र गोपिलालको निगाह पाएकाहरूबाट पनि शोषित छन् । ज्ञानका अभावले आफ्नो सरसफाइमा समेत ध्यान दिन नसकेका यिनीहरूको बस्ती अत्यन्तै फोहर छ ।

गोपिलालाको मरेको भैंसीको मासु खाएर उँधै उँभैको ब्याथले ठहरै भएर मरेको हर्केकी स्वास्नी जिरी दमिनीलाई उपल्लो र तल्लो जातका महिला वा पुरुष सबैले हेप्छन् । सानै उमेरदेखि दुख र हण्डर खेप्न विवश पारिएकी जिरी दमिनीलाई बोक्सीको आरोपमा आफ्नै जातकी कैली दमिनीले बिष्टा ख्वाइ दिन्छे । जातीय र पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवहारको दोहोरो मारमा परेकी जिरी आफ्नो पोइ मरेपछि समाजमा अझ बढी तिरस्कृत, अपहेलित र शोषित तथा पीडित बन्ने पुग्छे । उमेर पुगेको छोरो सन्ते बम्बइबाट फर्केको छैन, घरमा भएको छोरो सानै छ । आफ्नो लाग्ने मरी हाल्यो । ऊ आफै पनि काम गर्न नसक्ने अवस्थामा पुगेकी छ, रोग र शोकले किचिएर । यस्तो अवस्थामा पुगेकी जिरीलाई पोइ मर्दाको ऋण तिर्न नसकेको वहानामा गोपिलालले उसको खेत हडप्छ । बिहान बेलुका घरको काम गर्दै एक दिन बिराएर भए पनि पढ्न भनी स्कूल जान थालेको उसको छोरो आइते लगायत गाउँका अन्य दलित केटाकेटीहरूलाई स्कुलमा उपल्लो जातका मास्टर तथा विद्यार्थीहरूले विभिन्न प्रकारका दुख दिन्छन् । उनीहरूलाई अपहेलाना गर्छन् । उनकै आमाबाबुको मेहनत र पसिना खर्चेर बनेको विद्यालयमा जाँदा उनीहरूलाई छिछि र दुर्दुर् गर्छन्, उपल्लो जातका हौं भन्नेहरू । देशमा प्रजातन्त्र आउँछ । निरङ्कुश पञ्चायती शासन व्यवस्था ढल्छ तर ती दमाईहरूको जीवन सन्दर्भमा कुनै परिवर्तन आउँदैन । पञ्चायती कालखण्डमा नै गाउँको शासन सत्ता हातमा लिएको गोपिलाल नै विभिन्न पार्टीहरूमा प्रवेश गर्दै आफ्नो सामन्ती विरासत जोगाइ राख्छ । उसकै भाषामा छानो (सत्ता) नभएको पार्टीमा बस्नु उसका लागि पाटीको बास गर्नु जस्तै हो । आफूलाई प्रजातन्त्रको सेनानी ठान्ने बुटो पार्टीबाट मात्र होइन आफूलाई साम्यवादी पार्टी भन्ने घाम पार्टीबाट पनि दलित दमाईहरूले मुक्ति प्राप्त गर्न सक्दैनन् । यी पार्टीहरू जसरी पनि आफू सत्तामा पुग्ने धुनमा व्यस्त छन् । समाजमा रहेका सबै प्रकारका असमानताहरूको अन्त्य गरी समातामूलक सुन्दर समाजको

निर्माण गर्ने भाषण गर्ने राजनीतिक पार्टीहरू पनि त्यस दिशामा क्रियाशील हुनुको साटो व्यक्तिगत र दलगत स्वार्थमा लिप्त भएको सन्दर्भ उपन्यासमा आएको छ । दलित जाति सामाजिक न्यायबाट पनि बञ्चित बनेका छन् । यिनीहरूको सामाजिक, आर्थिक स्तर उकास्ने नाममा गाउँमा पसेका गैर सरकारी संस्थाहरूले पनि विभिन्न वहानामा उनीहरूमाथि शोषण गरेका छन् । उनीहरूको पछौटेपन हटाउने र समाजको मुल धारमा ल्याउने भनेर गाउँ पसेका यस्ता संस्थाका संचालकहरूले आफै पैसा हसुर्ने, काम नगर्ने र विकास भएको रिपोर्ट केन्द्रमा पठाउने गरेको सन्दर्भ उपन्यासमा वर्णित छ । यसै अवस्थामा कपिल र शेषकान्त नाम गरेका दुई जना व्यक्ति *आखुआउ* नाम गरेको संस्था लिएर त्यस गाउँमा पुग्छन् । यस संस्थालाई र यी व्यक्तिहरूलाई पनि त्यहाँका दलितहरू यस अगाडिका संस्था र व्यक्तिजस्तै सम्झेर त्यसबाट टाढै रहन खोज्छन् । दारी पालेका र दलितहरूका समस्यालाई सही रूपले उठाउने उद्देश्यले त्यहाँ पुगेका यी दुई भाइले धेरै प्रयास गरेपछिमात्र सिमरिङका दमाइहरूको मन जित्न थाल्छन् । उनीहरूले सबैभन्दा पहिला दलितहरूमा चेतना जगाउने उद्देश्यले त्यसै बस्तीमा एउटा टहरो बनाउँन् र हरेक साँझ गाउँका मानिसहरू भेला गरेर ज्ञानगुनका कुरा गर्न सुरु गर्छन् । त्यस टहरामा गाउँका महिला पुरुष सबै सहभागी हुन्छन् । उनीहरूसँगै आएको कथा वाचक लम्बुले मानिसको उत्पत्तीदेखि लिएर समाज विकासको वैज्ञानिक कथा अत्यन्तै रोचक पाराले सुनाउँछ । उसले सृष्टिको आरम्भीक कालको समाज व्यवस्थामा महिलाहरूको स्थान र भूमिका कस्तो थियो र कसरी समाज पितृसत्तात्मकता तिर अभिमुख भयो तथा यस समाजमा महिलाहरूमाथि कुन रूपले शोषण गरिएको छ आदि कुराहरू अत्यन्त सरल र चाखलाग्दो रूपले बताउँछ । टहरोमा सञ्चालन भएको यस अभियानबाट दमाईहरूमा विस्तारै चेतनाको विकास हुन थाल्छ । गाउँका केटाकेटीहरू मुक्तिको गीत गाउन थाल्छन् । उनीहरू उपल्ला जातका मास्टर तथा विद्यार्थीहरूबाट स्कुलमा आफूहरू हेपिएको कुरा बुझ्न थाल्छन् । दारीगण कै सक्रियतामा दमाई गाउँमा पानीको धारो आउँछ । यस प्रकार त्यस गाउँमा विकासले बिस्तारै गति लिन्छ र दलित दमाईहरूको चेतना स्तर बढ्न थाल्छ ।

आखुआउका संचालक दारीगण आफ्नो संस्थाको क्रियाशीलता बढाउन थाल्छन् । उनीहरूले सीता उपाध्याय, अनन्त खनाल आदि कार्यकर्ता संस्थामा थप गर्छन् र सिमरिङ बाहे मिल्मी र कुल्मी गाउँमा पनि आफ्नो कार्य क्षेत्र विस्तार गर्छन् । उनीहरूको सक्रियतामा अनेक सुधारात्मक कामहरू सम्पन्न हुन्छन् । दलित समाज सुधारको यो लहर सिमरिङ, मिल्मी र कुल्मी हुँदै त्यस वरपरका बत्तीस गाउँसम्म विस्तारित हुन्छ । मिल्मीका महिलाहरू हली हड्ताल गर्छन् भने कुल्मीका कामी केटाहरू एउटा टोली बनाएर सांस्कृतिक कार्यक्रम सहित समाज सुधार र दलित मुक्तिका गीत गाउँदै हिड्न थाल्छन् । उनीहरू विद्यालयहरूमा दलित विद्यार्थीहरूले खप्नु पर्ने अत्याचारदेखि समाजमा उनीहरूमाथि गरिने शोषणका

कथालाई गीत बनाएर गाउँछन् । दलितहरूमा आएको यस प्रकारको चेतनाबाट त्रस्त बनेको गोपिलाल आफ्नो सामन्तवादी विरासत गुम्ने डरले उनीहरूमाथि विभिन्न आरोप लगाउन तल्लिन हुन्छ । ऊ यी दलितहरूलाई माओवादी भनेर जिल्ला सदरमुकाम गएर पुलिस लगाउँ र उनीहरूलाई थुनाउने काम गर्छ तर मुक्तिको लागि जुटि सकेका यी दमाईहरू अविचलित रूपले समाज सुधारमा क्रियाशील भई रहन्छन् र अन्त्यमा सिमरिङको स्कुले टहरामा पर्वत जिल्लाका बत्तीसै गाउँका दलित जातिको सम्मेलनको आयोजना हुन्छ । त्यहाँ दलित लगायत समाजका सबै असमानताका लागि लडेको भन्ने माओवादी, चुनावका बेलामा विभिन्न वहानामा भोट माग्ने र जितेपछि गाउँमै नफर्कने अन्य राजनीतिक पार्टीहरू, उनीहरूलाई माओवादीका नाममा दुख दिने पुलिस प्रशासन आदिबाट दलितहरूले खेप्नु परेका विभिन्न समस्याहरूबको बारेमा बहस हुन्छ र दलित मुक्तिका पाँचवटा निर्णय गरेर सम्मेलन सम्पन्न हुन्छ । यसै ठउँमा पुगेर उपन्यासको कथावस्तुले विश्राम लिन्छ ।

यसरी विवेच्य **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासले नेपालको पश्चिम क्षेत्रको पर्वत जिल्लाको सिमरिङ गाउँको दलित बस्तीलाई स्थानिक परिवेशका रूपमा चयन गर्दै नेपालमा २०४६ सालको परिवर्तनपछिका परिदृश्यहरूलाई औपन्यासिक कथ्य सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासमा दलितहरूका जीवनको दुरावस्था देखइएको छ र त्यसको सार्थक परिवर्तनको प्रयास पनि गरिएको छ । दलित जीवनको यथार्थका नाममा खाली उनीहरूको जीवनको दुगर्तिलाई देखाएर उनीहरूलाई झनै अपहेलना गर्ने वा निरीह बनाएर उनीहरूप्रति खोक्रा सहनुभूति मात्र प्रकट नगरी यस उपन्यासको कथ्य सन्दर्भले दलितहरूको आत्म सम्मान र पहिचानको मुद्दालाई बुलन्द रूपमा उठाएको छ । दलित उपन्यासले कथावस्तु निर्माणका लागि अगाडि सारेको मानकलाई यथोचित रूपमा प्रयोग गर्ने प्रयास गरिएको उपन्यास कथ्य चयनका दृष्टिकोणले सफल कृतिका रूपमा देखिएको छ ।

$=^ r"8fdl0f lu/Lsf pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

चूडामणि गिरी (वि.सं. २०१९, मोरङ) साहित्यका माध्यमबाट नेपाली समाजको रूपान्तरणका दिशामा सक्रिय रहेका व्यक्तित्व हुन् । उनले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा **किरिया विद्रोह** (२०६०), **धर्मका अधर्महरू** (२०६१) र **रक्त-मिश्रण** (२०६३) जस्ता कृतिहरूको लेखन र प्रकाशन गरेका छन् । उनका रचनाहरूमा हिन्दू धर्मशास्त्रका आधारमा नेपाली समाजमा निर्माण गरिएका विभिन्न प्रकारका विकृति र विसङ्गीतहरूको भण्डाफोर गर्ने र सामाजिक परिवर्तन र रूपान्तरणको मुद्दालाई उठाउने काम गरेका छन् । हिन्दूधर्मलाई आड बनाएर समाजमा निर्माण गरिएको किराया पद्धति होस् या त्यसै धर्मका आधारमा अन्य विविध क्षेत्रमा निर्माण गरिएका संस्कृति नामका विकृतिहरू नै किन न हुन् गिरीको कलम तिनै

विकृत संस्कृतिहरूका विरुद्धमा गर्जिएको पाइन्छ । स्नातकोत्तर तहसम्मको औपचारिक अध्ययन गरेर शिक्षण पेसामा सक्रिय रहेका गिरी विशेष गरीकन जातीय विभेद र त्यसका कारण मानवले भोग्नु परेको अमानवीय जीवन यथार्थलाई आफ्ना कृतिभित्र प्रस्तुत गर्ने साहित्य स्रष्टाका रूपमा आफ्नो छवि निर्माण गरिरहेका छन् । जातीय विभेदको यथार्थ प्रस्तुत गर्दै त्यसको अन्त्य र समतामूलक समाज निर्माण उनका कृतिहरूको अभीष्ट बनेको पाइन्छ । मार्क्सवादी सौन्दर्य शास्त्रलाई समाज रूपान्तरणको वैज्ञानिक औजारका रूपमा प्रस्तुत गर्न रुचाउने गिरीकृत **रक्त-मिश्रण** उपन्यासलाई प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको प्रतिनिधि कृतिका रूपमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

$=^=! /Qm ld>0f pkGof;sf] syfj:t'df blnt r]tgf

रक्त-मिश्रण चूडामणि गिरीले रचना गरेर २०६३ सालमा प्रकाशित भएको दलित पहिचानलाई प्रस्तुत गर्ने औपन्यासिक कृति हो । नेपाली राजनीतिक इतिहासमा प्रजातन्त्रको बहाली भइ त्यसले पनि जनताको शासन स्थापना गर्न नसकेको भन्दै सशस्त्र विद्रोहका माध्यमबाट जनताको राज्यसत्ता स्थापना गर्ने भन्दै युद्ध भएको तथा यी सबै बाटाहरू गलत भएको भन्दै राजा आफैले कार्यकारी अधिकार लिएर जनतामाथि प्रत्यक्षा शासन गर्ने यत्न गरि रहेको विशेष कालखण्डनमा रचना गरिएको यस उपन्यासले सामन्तवादी राज्यसत्ता र धर्मको गलत व्याख्याका आधारमा निर्माण गरिएको जातीय भेदभाव र त्यसले सिर्जना गरेको अमानवीय मानव जीवनको यथार्थलाई आनवृत्त गर्दै समतामूलक समाज निर्माणको लेखकीय दृष्टिकोणलाई औपन्यासिक सामलका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । समानताका लागि भनेर नेपाली धर्तीमा विगतदेखि वर्तमानसम्म विभिन्न प्रकारका सङ्घर्ष भएर त्यसलाई सम्बोधन गर्न भन्दै विभिन्न ऐन कानुनको व्यवस्था गरिएको भए पनि निकै अगाडिदेखि मानवीय कलङ्कका रूपमा समाजमा स्थापना गरिएको जातिवादी चिन्तन, उचनीचको व्यवहार र छोइछिटोको अन्त्य हुन नसकेको नेपाली समाजको यथार्थलाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा रहेको जातीय उत्पीडनका जटिलतालाई मुख्य रूपले प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा त्यसको अन्त्यका लागि स्पष्ट वैचारिक मार्ग समेत देखाइएको छ र जातीय उचनीचताको अन्त्य भएको सुन्दर समाज निर्माण गर्ने लेखकीय प्रतिबद्धता समेत अभिव्यक्त भएकाले दलित पहिचानका हिसाबले यो उपन्यास उल्लेखनीय रहेको छ । वि.सं. २०७१ सालमा प्रकाशित हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **एकचिहान** उपन्यासले देखाएको वैचारिक बाटोलाई नै पछ्याउन खोजेको यस उपन्यासमा प्रस्तुत भएको दलित पहिचान र सौन्दर्यको निरूपण गर्नका लागि यहाँ दलित उपन्यास विश्लेषणका आधारमा यसको विश्लेषण गरिएको छ ।

दलित सौन्दर्यलाई औपन्यासिक केन्द्रमा राखेर रचना गरिएका कृतिहरूमा जातिवादको यथार्थलाई कथावस्तुको केन्द्रमा राखेर प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यस्ता उपन्यासमा समाजमा विद्यमान जातीय शोषण, दमन र भेदभावका साथै त्यस विरुद्धमा उत्पीडित वा प्रतिबद्ध वर्ग समुदायले गरेको सङ्घर्षको कथालाई औपन्यासिक सामलका रूपमा अभिव्यक्त गरिनु पर्छ मान्यता राखिन्छ । दलितका जीवनको यथार्थलाई देखाउँदै उनीहरूमा चेतना वृद्धि गर्ने उद्देश्यका साथ दलित उपन्यास लेखिने भएकाले यस्ता उपन्यासको कथावस्तुमा दलितमुक्तिको चेतना पनि समाविष्ट हुनु पर्छ । उपन्यासमा दलित चेतनाको पहिचान गर्दा कथ्यका रूपमा दलितको यथार्थ कुन रूपमा चित्रण भएको छ भन्ने कुराको मापन गर्नु पर्छ । यसका साथै यथास्थितिको परिवर्तन र मुक्तिको चेतना पनि समाजको यथार्थ पक्षसँग नै जोडिन जान्छ । सदियौँदेखिको जातीय उत्पीडनका विरुद्धमा शोषित पीडितहरूले केकसरी क्रियाशील हुन थालेका छन् भन्ने कुराको पहिचान पनि कथ्यगत सन्दर्भमा गरिन्छ ।

चूडामणि गिरीले रचना गरेको **रक्त-मिश्रण** उपन्यासमा हिन्दूधर्मशास्त्रका भरमा निर्माण गरिएको जातीय भेदभावको यथार्थलाई औपन्यासिक कथ्य सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा साठीको दशकको नेपाली समाजको यथार्थलाई उपन्यासको कथावस्तुका रूपमा देखाइएको छ । डिमाइ आकारका १७४ पृष्ठहरूमा विन्यस्त गरिएको यस उपन्यासको कथ्यगत सन्दर्भलाई दश ओटा परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ । यस उपन्यासको कथावस्तुगत सन्दर्भको केन्द्र नेपाली ग्रामीण समाज हो र यो भारतको मात्र नभएर पूवीय जगत्मा नै ज्ञान, चेतना र शिक्षाको केन्द्रका रूपमा चिनिँदै आएको वनारसका यथार्थ घटनाहरूसम्म यो विस्तारित भएको छ । जहाँ र जहिलेको भए पनि यस उपन्यासको कथा जातीय विभेदयुक्त समाजको यथार्थ हो र यसले समाजमा रहेको कथित उच्च र निम्न जातका मानिसहरूको जीवनको चित्रलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसका साथै त्यस प्रवृत्तिका विरुद्धमा समाजमा सचेत र प्रतिवद्ध व्यक्तिहरूले गरेको सङ्घर्ष, बलिखानी र त्यागको कथा पनि यस उपन्यासको कथ्यगत सन्दर्भको धागोमा उनिएर आएको छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासको कथ्यवस्तुको आरम्भ कालीन घटनका रूपमा अबोध बालिका कामीकी छोरी कालीले कथित उच्च जातका ब्राह्मणहरूको धारामा पानी खाँदा धारो छाइएर अशुद्ध भएको आरोप लगाएर उसालाई गाउँकी पण्तिनी भनाउँदीले ढुङ्गाले बहोस हुने गरी कुटेको र समाजका उच्च जातीय मानिसहरूले उल्टै पण्डितनी कै कृत्यलाई समर्थन गरेको घटना आएको छ । उपन्यासको आरम्भमा नै घटित यस घटनाले उपन्यासको कथावस्तुमा रहेको दलित सौन्दर्यको उद्घटान गर्ने बाटो बनाएको देखिन्छ । उपन्यासमा एकातिर दलित जाति समुदायभित्र जन्मन परेकाले काली भोग्नु परेको जातीय भेदभावको यथार्थ देखाइएको छ भने अर्कातिर गरिबीले पनि उसैलाई आक्रान्त बनाएको छ । यो नेपाली समाजको यथार्थको मह□वपूर्ण पक्ष हो । कालीको बाबु जागे र उसकी

आमालगायत कामी गाउँमा बसोबास गर्ने कामी, दमाई, सार्की आदि जाति समुदायका व्यक्ति समुदाय जातीय र आर्थिक दुबै दृष्टिकोणले सीमान्त बनेकाले नै र उनीहरूको जीवन दुखद बनेको समाजमा यसै पाटोलाई उपन्यासमा कथ्य सामाग्री बनाएर देखाइएको छ । उच्च जातमा जन्मेकी कौशिलासँगको निकट साथीत्व निर्माण गर्दै हुर्कंदै र बढ्दै गरेकी कालीमाथि अबोध बाल्यावस्थामा नै यस खालको कठोर र निर्मम आर्कमण भएको छ । ऊ निम्न जातीय र गरिब परिवारमा जन्मनुको हीनताबोधकै बीचमा आफ्नो पढाइलाई भने अगाडि बढाइ रहेकी थिई । तर कक्षा पाँच उत्तीर्ण भएर छमा प्रवेश गरेपछि विद्यालयमा शुल्क तिर्नु पर्ने, पुस्तकहरू किन्नु पर्नेजस्ता कारणले बीचैमा पढाइ छोड्नु पर्ने अवस्थामा पुगेको सन्दर्भ यहाँ आएको छ । घरको कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारणले पढ्न नसक्ने अवस्थामा पुगेकी कालीका मनमा पढ्ने इच्छा भने कम्ति छैन । ऊ जे र जस्तो सुकै अवस्थामा भए पनि आफ्नो पढाइलाई अगाडि बढाउन चाहन्छे । यसै अवस्थामा चिन्तामणिको आगमन भएको र उसलाई वनारसमा लगेर पढ्ने व्यवस्था मिलाइ दिने आश्वासन दिएको घटनालाई उपन्यासमा देखाइएको छ । जसरी पनि पढ्ने चाहना भएकी कालीका लागि चिन्तेका यी कुरा बाल्यावस्थामा साँच्ची कै ललिपप बनेर आए । उसले चिन्तामणिलाई विश्वास गरी उसैसँग वनारस गएर धेरै पढ्ने सपना साँचेर उसैसँग सुटुक्कै भागेर गाउँबाट हिँडी । तर मिठा कुरा गरेर पढाइ दिने सपना देखाएर कालीलाई गाउँबाट भगाएर ल्याएको चिन्तेले विभिन्न प्रपन्च रचेर उसलाई बम्बइ पुऱ्याएको र मृगौला बेचेको घटनालाई उपन्यासमा देखाएर समाजका खल पात्रहरूले गरिब विपन्न र निम्न वर्ग समुदायमाथि कसरी शोषण गर्छन् भन्ने कुरालाई कथ्य सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मृगौला बेचेर अस्पतालमा राखिएका बेला त्यहाँ कार्यरत डाक्टरका साहयाताले चिन्तेको चङ्गुलबाट मुक्त भएकी कालीको जीवनमा आएको नवीन मोडलाई उपन्यासमा कथ्य सन्दर्भको केन्द्रीय सवालका रूपमा देखाइएको छ । अस्पतालबाट भागेकी कालीको भेट आफ्नै गाउँका प्रगतिशील चेतना भएका गुरुको छोरो आलोकसँग भएको छ । कालीबाट ऊ त्यहाँ आउनुको कारणको वृतान्त सुनेको आलोकले उसलाई आफैँसँग वनारस लगेर विद्यालय भर्ना गरिएको घटनाले कालीको जीवनलाई नयाँ बाटोतर्फ मोडेको छ । पूर्वीय ज्ञान, चेतना र शिक्षादीक्षाको केन्द्रका रूपमा रहेको वनारसमा पनि नेपाली समाज कै स्वरूपमा जातीय विभेद कायम रहेको र दलितहरूलाई पढ्ने लेख्ने कामबाट समेत वञ्चित गरिएको यथार्थ काली विद्यालयमा भर्ना हुँदा आफ्नो जात लुकाएर भएको सन्दर्भले प्रष्ट्याएको छ । कालीले आफ्नो औपचारिक अध्ययनका साथै अनौपचारिक अध्ययनको दायरालाई पनि निकै फराकिलो पार्दै लगेको, उसले पाठ्य सामाग्रीका रूपमा रहेका हिन्दू धर्मशास्त्रका अतिरिक्त मार्क्सवाद, मानवशास्त्र, समाजशास्त्र लयायतका क्षेत्रसमेत गहन

अध्ययन गर्दै मानव जीवन र समाजको वैज्ञानिक र यथार्थपरक बोध गरेको कुरा यस उपन्यासको कथ्यमा अटाएर आएको छ । विद्यालयको शैक्षिक इतिहासमा नै ऐतिहासिक अङ्क ल्याएर इज्जत र प्रतिष्ठा आर्जन गर्दै गरेकी काली आलोकको कुशल मार्ग दर्शनमा सामाजिक समस्या र तिनको निकाराकणको उपाय पत्ता लगाउँदै र धर्मशास्त्रको आडमा मानिस मानिसका बीचमा विभेद गरिने जातीय समस्याको निर्माण कसरी गरियो भन्ने कुराको गम्भीर अध्ययन गरेकी छ । यही काली, उसको अभिभावकीय भूमिकामा देखिएको आलोक र कालीकी बालसखा कौशिला बनारसमा बसेर अध्ययनका साथै मानव जीवन र समाजको वैज्ञानिक इतिहास खोजिरहेका छन् । यसै क्रममा छोराछोरी भेट्न भनेर बनारस पुगेको कौशिलाको बाबु माइला गुरु पुगेपछि उपन्यासको कथामा नयाँ मोड आएको छ । शूद्रले पाठशालामा पढ्ने अवसर नभएकाले ढाँटेर पढ्दै गरेकी कालीको भेद माइला गुरुले विद्यालयमा गएर खोलिदिन्छ । यसपछि विद्यालयले काली र आलोक दुबैलाई कारबाही गर्छ र उनीहरू कौशिलासहित भएर नेपाल फर्किएको घटना उपन्यासमा आएको छ । बनारसबाट गाउँ आएका काली, आलोक र कौशिलाले गाउँका अन्य युवा युवती समेतको सहयोग बटुल्दै जातीय विभेदका विरुद्धमा अभियान चलाएका छन् । उनीहरूले समाजमा विद्यमान जातीय भेदभाव हटाउनका लागि मानिसहरूमा चेतना ल्याउने विभिन्न प्रकारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेका छन् । यस क्रममा दलितहरूका बीचमा नै रहेको उच नीचको भावना र व्यवहारको अन्त्यका लागि पनि उनीहरूले कार्य गरेका छन् । उनीहरूले गाउँमा चेतना नभएका उच्च तथा निम्न दुबै जातका मानिसहरूसँग भेट गर्ने, धर्म, संस्कृति, चालचलन, रीतिरिजाव, सामाजिक सांस्कृतिक परम्परामा रहेका अवैज्ञानिक र मनगढन्ते विचार, चिन्तन, मान्यता र भनाइको विरोध गर्दै वैज्ञानिक चेतनाको आलोक फैलाउने काम गरेका छन् । वेद मनुस्मृतिलगायतका धार्मिक ग्रन्थहरूमा रहेका राम्रा र नराम्रा दुबै पक्षका बारेमा बहस गर्दै मानिसहरूमा चेतना ल्याउने कार्य उनीहरूले गरेका छन् । उनीहरूले छुवाछूतको अन्त्यका लागि सबैभन्दा भरपर्दो र उपयुक्त मार्गका रूपमा अन्तरजातीय विवाहलाई लिएका छन् र त्यसका लागि बैशाख १५ गते गाउँमा सामुहिक अन्तरजातीय विवाह गर्ने कार्यक्रम तय गरेका घटना उपन्यासमा देखाइएको छ । यसका लागि उनीहरूले गाउँगाउँमा प्रचार प्रसार समेत गरेका छन् । गाउँमा 'अन्तरजातीय विवाह गरौँ, सङ्कुचित जातीय भावनालाई समाप्त पारौँ', जातीय अन्धविश्वासको उन्मूलन गरौँ, एउटै मानव जातिको निर्माण गरौँ', लगायतका जातीय भेदभाव हटाउने भावका नारा लेखिएका तुल र ब्यानरहरू टाँसेको दृश्य उपन्यासमा देखाइएको छ ।

काली, आलोक र कौशिलालगायतका सचेत युवा समुदायबाट चालिएको जातीय भेदभाव अन्त्य विरुद्धको कार्यक्रम व्यापक रूपमा बिस्तार हुँदै गयो । उनीहरूले सामुहिक रूपमा अन्तरजातीय विवाह गरी सामाजिक सुधार गर्ने भनेर तय गरिएको कार्यक्रम हुने

दिन पनि नजिकिँदै गयो । गाउँमा आलोक र कालीको, कौशिला र रामकृष्ण परियारको, सविता सार्कीको सविन सापकोटासँग र सरोज नेपालको सरिता नेपालीसँग अनि मुकेश झाको मन्दिरा मग्रातिसँग विवाह हुने कुरा गाउँमा सुनिन थालेका कुरा उपन्यासमा बताइएको छ । यस्ता प्रकारका खबरहरूले गाउँमा शोषक सामन्त र उच्च जातीय अहङ्कारले थिचिएका माइला पण्डित प्रभृत्तिलाई निकै चुनौति दियो । उनीहरू जसरी पनि यस कार्यक्रमलाई भाँड्ने मानसिकताका साथ सक्रिय हुन थाले । यसै योजना मुताविक गाउँमा धार्मिक अन्धहरूले सामुहिक विवाहका लागि तय गरिएको स्थान घुमाउने चौतारमा त्यस समय पारेर एक हप्ताको महायज्ञ लगाउने निर्णय गरे । यसपछि अन्तरजातीय विवाहका आयोजक र महायज्ञको कार्यक्रम बनाउनेहरूका बीचमा विवाद भएको दृश्य पनि उपन्यासमा देखिएको छ । माइला गुरुहरूको यस योजनालाई चिन्तेले साथ दिएको छ । जतिसुकै बल गर्दा पनि यज्ञ आयोजकहरूको बल पुगेन र अन्तत त्यस चौतारामा काली आलोकहरूले आयोजना गरेको अन्तरजातीय विवाहको कार्यक्रम नै हुने भयो । आफ्नो योजना सफल नभएको कुरा माइला पण्डितका घरमा लुकेर बसेको चिन्ते पनि थाहा पायो । यसपछि ऊ कालीलाई मार्ने योजना बनाउन थाल्यो । यसै योजनाअनुसार राजधानी जाने निहु पारी रातको दश बजे चिन्ते आफ्ना मतियारहरूलाई लिएर माइला गुरुको घरबाट निस्कियो र कालीलाई मार्न भनेर केही मान्छेलाई कालीका घरतिर पठाएको तर उसको योजना सफल नभएको घटना उपन्यासको कथ्यमा अटाएको छ । उता कालीहरू भने निर्धारित कार्यक्रम सफल बनाउनका लागि गाउँका मानिसहरूसँग सरसल्लाह र सहयोग जुटाउनमा व्यस्त छन् । कार्यक्रम हुने अघिल्लो दिनमा आगन्तुकहरू सबै गाउँमा आइ पुगेको, उनीहरू सबै कार्यक्रम सफल बनाउनमा तल्लिन रहेको तर त्यसै बेला प्रहरी आएर कालीहरूलाई गिरफ्तार गरेको कुरालाई यसपछिको औपन्यासिक घटनाका रूपमा जोडिएको छ । राज्यद्रोहको मुद्दामा आतङ्ककारीको बिल्ला भिराउँदै उनीहरूलाई गिरफ्तार गरी उनीहरूलाई जेलचलान गर्ने योजना रहे पनि कार्यक्रमा आमन्त्रितका रूपमा आएका मानव अधिकारवादी, पत्रकार तथा दलित आन्दोलनका अगुवाहरूको दबाबका कारण उनीहरूलाई छोड्न पुलिस प्रशासन बाध्य भयो । यसपछि चिन्तेलाई कालीहरूले भेटेर प्रहरीको पुऱ्याएको तर विभिन्न बहानामा भोलि आउने भन्दै प्रहरीको बाट निस्केको चिन्ते नआएको तथा माथिको आदेश भन्दै प्रहरीले उसलाई गिरफ्तार गर्न नमानेको कुरा यहाँ आएको छ । चिन्ते नआएपछि र प्रहरीले उसलाई नपक्रेपछि कालीले अदालतमा मुद्दा हालेको, चिन्तेले नै मुम्बइ लगेर मृगौला र शरीर समेत बेचिदिएका अन्य चार जना केहीहरू पनि कालीसँगै अदालत गएको, अदालति बहस र चिन्तेकै पक्षको फैसला उपन्यासमा यसपछि कथावस्तुका रूपमा देखिएको छ । यसपछि कालीहरू गाउँमा गएको, गाउँमा गएपछि उनीहरूसँगै चिन्तेबाट पीडित बनेका अन्य र गाउँका अन्य युवाहरू समेतको सहभागितामा अझ बढी सक्रियताका साथ सामाजिक रूपान्तरणमा सक्रिय भएको जस्ता घटनाहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

तत्कालीन माओवादीहरूले माइला पण्डितलाई चिठी पठाएको र धार्मिक कट्टरतावादी सङ्घको सदस्या त्याग्न आग्रह गरेको, त्यसैका कारण माइला पण्डितमा मानसिक विचलन आएको, जेठाबाजे, धरणिधर पण्डित र कालीको आग्रहमा माइला पण्डितले त्यो संस्था छोड्न तयार भएको र कालीलाई बुहारी भनेर सम्बोधन गरेको जस्ता कुराहरू उपन्यासको अन्त्यतिर आएका छन् । धार्मिक व्यक्तिको आवरणभित्र गाउँका सोझा साझा दलित तथा अन्य पनि केटीहरूलाई ललाई फकाई विदेश लगेर बेच्ने धन्धामा पल्केको स्वाँठ चिन्तेलाई अज्ञात समूहले गालि हानी हत्या गरेको र त्यसले सबैमा खुसीको खबर संप्रषित गरेका बताउँदै उपन्यासको कथावस्तुले विश्राम लिएको छ ।

यसप्रकार **रक्त-मिश्रण** उपन्यासमा दलित जीवनको यथार्थलाई औपन्यासिक कथ्यसन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासको कथ्यमा दलित उपन्यासमा कथ्यचयन गर्दा ख्याल पुऱ्याउनु पर्ने र सचेतता अपनाउनु पर्ने कुरा ख्याल पुऱ्याइएको छ र सचेतता अपनाइएको पनि छ । यसमा दलित जीवनको यथार्थलाई मात्र नदेखाएर त्यस कुरूप यथार्थका विरुद्धको सङ्घर्षको कथालाई पनि कुशलतापूर्वक देखइएको छ । यसका साथै सामाजिक परिवर्तन र रूपान्तरणका लागि सकभर वैचारिक रूपले क्रान्ति गर्नु पर्ने तर त्यसले मात्रै पुगेन र समाजको भुत्तेपनमा कुनै परिवर्तन आएन भने सशस्त्र मार्ग समेत अबलम्बन गर्न पछि पर्न नहुने कुरालाई पनि यसको कथावस्तुले सङ्केत गरेको छ । उपन्यासमा उच्च जातीय अहङ्कार र शोषणको प्रतिनिधित्व गर्दै सामन्तवादी चरित्रको माइला गुरुजस्तालाई युद्धकै माध्यमबाट भए पनि परिवर्तन गर्न सकिएको र चिन्तेजस्ता राज्यशक्तिको आडमा शोषण गर्नेहरूलाई समाप्त पार्न पनि बन्दुकै साथ लिइएको सन्दर्भ उपन्यासमा देखाएर रूपान्तरणका लागि जनताले बन्दुक समेत उठाउन सक्ने कुरालाई उपन्यासको कथ्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा आएको कथावस्तुको यस सन्दर्भले दलित चेतनाको प्रस्तुतिमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

$=& lgisif{

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले समाजमा विद्यमान विभेदका विभिन्न प्रकार श्रृङ्खला र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतालाई मुख्य रूपले कथावस्तका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । यस्ता उपन्यासहरूको कथा सन्दर्भमा विभेदको स्वरूपलाई मात्र देखाइएको छैन र त्यसबाट मुक्तिका लागि मुख्य रूपमा उत्पीडित वर्ग समुदायका मानिसहरूका साथै सचेत र प्रगतिशील तथा क्रान्तिकारी चेतना भएका मानिसहरूले सञ्चालन गरेका सङ्घर्षका स्वरूपलाई पनि देखाइएको हुन्छ । यसक्रममा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले जातीय स्वरूप र त्यसका विरुद्धको चेतनालाई पनि उपन्यासको कथ्य सन्दर्भका रूपमा चयन गरेका छन् । यस परिच्छेदमा विवेचना गरिएका पाँच ओटै उपन्यासहरूले समाजमा विद्यमान

जातीय स्वरूप र त्यसले सिर्जना गरेका जटिलतालाई नै कथावस्तुका रूपमा चयन गरेका छन् । यी उपन्यासहरूको कथावस्तुको मूल्याङ्कन गर्दा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले समाजको दलित यथार्थलाई कथावस्तुको केन्द्रमा राखेर कुशलतापूर्वक प्रस्तुत गर्न सकेको देखिन्छ । यहाँ कथावस्तुगत तहमा दलित चेतना पहिचान गरिएकाहरूमध्ये सबैभन्दा पहिलो कृतिका रूपमा देखा परेको **को अछूत ?** उपन्यास दलितका विर्यबाट उच्च जातमा जन्मेको र उच्च जातका विर्यबाट निम्न जातमा जन्मेका मानिसहरूको जीवनयथार्थलाई कथावस्तुका केन्द्रमा राखेर समाजमा विद्यमान जातीय उच नीचताको अवस्थालाई देखाइएको छ । विवेचना गरिएकामध्येको दोस्रो औपन्यासिक कृति **जुठेको नयाँ घर**मा नेपालको पूर्वी पहाडमा विद्यमान जातीय स्वरूप र त्यसको मारमा परेका कथित दलितहरूको कलाली लाग्दो जीवनलाई देखाइएको छ । यस उपन्यासमा दलित तथा निम्न जातको भएकै कारण समाजमा अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको कस्तो मार खेप्नु पर्छ भन्ने कुरा उपन्यासको नायक जुठेका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुमा दलितहरूको यसप्रकारको जीवनावस्थाको अन्त्यका लागि जुठेजस्ता चेतनशील मानिसहरूले गरेका सङ्घर्ष र कम्युनिस्ट पार्टीहरूले निर्वाह गर्न सक्ने भूमिका पनि अटाएको छ । नेपाली साहित्यंका विभिन्न विधाका माध्यमबाट समेत दलितका समस्यालाई उठाउँदै जातीय समानताका पक्षमा आवाज उठाउँदै आइरहेका शरद पौडेलका **लिखे** र **सिमाना वारिपारि** दुबै उपन्यासहरूले नेपालको पश्चिमी पहाडी क्षेत्रका गाउँमा बस्ने दमाई,कामी, सार्कीलगायत अछूत जातिका पीडा, व्यथा र समस्यालाई औपन्यासिक कथावस्तुका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । खगेन्द्र सँग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासले पर्वत बाग्लुङ जिल्लाका दुर्गम गाउँका दलितहरूको जीवन अवस्थालाई देखाउँदै तिनीहरूको परिवर्तनका लागि गैर सरकारी संस्थाले खेलेको भूमिकालाई उपन्यासको कथावस्तुको केन्द्रमा राखेको देखिन्छ भने चूडामणि गिरीको रक्त-मिश्रण उपन्यासले दलित भएका कारण शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारजस्ता सन्दर्भबाट पनि कसरी वञ्चित हुनु पर्ने अवस्था आउँछ भन्दै दलितका जीवनको कारुणिक यथार्थलाई औपन्यासिक कथासन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यस प्रकार यहाँ विवेचना गरिएका सबै उपन्यासहरूले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय स्वरूपको यथार्थलाई उपन्यासको मुख्य कथावस्तुका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । विशेष गरेर हिन्दू वर्णव्यवस्थाले निर्माण गरको जातीय उचनीचको भावना र त्यसले समाजमा पारेको असरलाई यी उपन्यासहरूले अत्यन्तै कुशलतापूर्वक चित्रित गरेका छन् ।

kfFrf}F kl/R5]b

k|ultjfbL g]kfnL pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

%=! ljifok|j]z

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूमा अभिव्यक्त भएको दलित चेतनाको मापन गर्दा यसका पात्रहरूको अध्ययन गर्नु पनि अपरिहार्य कार्यका रूपमा देखिन्छ । उपन्यासका पात्रहरू समाजको यथार्थका प्रतिनिधिहरू भएको र दलित समस्यमा समाजको यथार्थको एक मह□वपूर्ण पक्ष भएकाले यसको अध्ययन गर्दा उपन्यासमा समाजको यथार्थसूचक दलित समस्याको प्रतिबिम्बन गर्न केकस्ता पात्रहरूको चययन गरिएको भन्ने प्रश्न मुख्य रूपले उठ्छ । यस परिच्छेदमा परिच्छेद तीनमा उपन्यास विश्लेषणको ढाँचाअन्तर्गत पात्रगत परिप्रेक्ष्यका रूपमा चर्चा गरिएको दलित उपन्यासमा पात्रचयनसम्बन्धी मान्यताका आधारमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका प्रतिनिधिका रूपमा लिइएका कृतिहरूको विवेचना गरिएको छ ।

%=@ d'lQmgfy ltlD;gfsf pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

पोखराका मुक्तिनाथ तिम्सिना उपन्यास प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास र नेपाली उपन्यासपरम्परामा दलित चेतनाको अभिव्यक्ति गर्ने पहिलो उपन्यास को अछूतका लेखक हुन् । उनले यस उपन्यासमा दलित चेतनाको अभिव्यक्तिका लागि नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय यथार्थको स्वरूपलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले समाजमा रहेका निम्न र उच्च दुबै जातीय स्वरूपका मानिसहरूको जीवनलाई देखाएका छन् । यस उपन्यासमा यी दुबै जातीय समुदायका मानिसहरूको प्रतिनिधित्व भएको छ र यसले उपन्यासमा अभिव्यञ्जित दलित चेतनाको मूल्याङ्कनमा सहयोग पनि पुऱ्याएको छ । यहाँ यस उपन्यासमा रहेका पात्रहरूले उपन्यासमा अभिव्यक्त दलित चेतनाको प्रस्तुतिमा खेलेको भूमिकाको मूल्य निर्धारण गरिएको छ ।

%=@=! sf] c5"t < pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

दलित सौन्दर्य चिन्तनमा उपन्यासका पात्रहरूलाई व्यक्तिका रूपमा नभएर वर्ण र वर्गको प्रतिनिधिका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । दलित समुदाय समाजको निम्न वर्गका साथै उपेक्षित वर्ण समुदाय पनि हो । यस वर्ग समुदायले वर्गका कारण निर्माण भएका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक विभेद मात्र नभएर वर्णका आधारमा निर्माण गरिएको जातीय विभेदको मार पनि खेप्नु परेको कुरा सदीऔँदेखिको सामाजिक यथार्थका रूपमा प्रतिबिम्बित छ । समाजमा उच्च वर्ग र वर्णका मानिसहरू पनि छन् र उनीहरूकै शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, हेला होचो र थिचोमिचो सहन बाध्य विवश पारिएको निम्न वर्ग र वर्ण पनि छन् । अति थोरै सङ्ख्यमा रहेको उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि शासन चलाएको छ । समाजको वर्गीय र जातीय यथार्थलाई सचित्र वर्णन गर्ने उपन्यासमा पात्र चयन गर्दा समाजको यही वर्गीय अनि जातीय यथार्थलाई प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरूलाई गर्नु पर्छ । यस हिसाबले कुनै पनि उपन्यासमा वर्गीय समाजमा रहेका सर्वहारा-श्रमजीवी तथा सामन्ती-पुँजीपति दुबै वर्गका व्यक्तिहरू पात्रका रूपमा आएका हुन्छन् । दलित उपन्यासको सौन्दर्य चिन्तन अनुसार कृतिमा कृतिकारले सर्वहारा वर्गलाई वर्गीय भूमिका दिएर त्यसलाई सचेत व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्ने हुन्छ । नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रियामा दलितका विषयमा र दलित मुक्तिलाई केन्द्रीय वस्तु सान्दर्भका साथै यस परम्परामा समाजवादी यथार्थवादी वा प्रगतिवादी विचारधाराको आमन्त्रण गर्नमा मह□वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पहिलो उपन्यास **को अछुत** ? वर्गीय समाजको यही यथार्थलाई अभिव्यक्त गर्ने दुबै खाले चरित्र भएका व्यक्तिहरूलाई पात्रीकरण गरिएको दलित सौन्दर्यलाई प्रस्तुत गर्ने आधार उपन्यास हो । दलित विषयक उपन्यासमा पात्र चयन गर्दा हिन्दू ब्राह्मणवादी समाज व्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीय समस्याको शिकार बन्न बाध्य र विवश पारिएको स्वजातीय वा त्यस समस्याका विरुद्धमा डटेर सङ्घर्ष गर्ने र गर्न सिकाउने अन्य जातिको पनि व्यक्तिलाई प्रमुख भूमिका प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

को अछूत ? उपन्यासको नायक वा प्रमुख पात्र माया हो । ऊ सामन्ती चिन्तन बोकेको बाबुकी छोरी र सामन्ती घरकै बुहारीका रूपमा देखिएकी छ । माया वर्गीय हिसाबले उच्च वर्ग समुदायको मात्र नभएर वर्णीय हिसाबले कथित उच्च जातीय परिवारसँग नै जोडिएकी छ । यसो भएर पनि उसमा सामन्तवादी सांस्कृतिक सोच छैन न त उसमा आफू उच्च जातकी हुनमा अहङ्कार नै छ । बरु ऊ यही सामन्तवादी सांस्कृतिक चिन्तनको अन्त्यका लागि क्रियाशील व्यक्तिका रूपमा देखिएकी छ । उसकै क्रियाशीलतामा सामन्तवादी ब्रह्मणवादी वा रूढिवादी समाजले रूपान्तरित मूल्य पहिल्याउने प्रयास गरेको देखिन्छ (सुवेदी, २०६४, पृ. ४३४) । समाजको अग्रगामी रूपान्तरणका लागि देवेन्द्रजस्ता सामन्तहरूलाई घरघरबाट नङ्ग्याउनु पर्छ भन्ने मान्यताका साथ आफ्नै ससुराका विरुद्धमा मायाले उठाएको कदम तत्कालीन नेपाली समाजको कम क्रान्तिकारी वा रूपान्तरणकारी

कदम होइन । ब्रह्मणवादी-हिन्दुवादी समाजमा रहेका शोषणका विभिन्न रूपहरूमध्येको जातीय विभाजन र त्यसैका आधारमा गरिने अमानवीय क्रियाकलापको अन्त्यका लागि मायाले गरेको सङ्गठन निर्माणको प्रयास समाजवादी चेतको उल्लेखनीय उदाहरण हो । समाजमा रहेको जातिय विभेदको अन्त्य गर्न पनि जातिवादका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्न सक्ने क्रान्तिकारी सङ्गठनले मात्र गर्न सक्ने भएकाले त्यसमा लागि मायाले गरेको प्रयास सराहनीय कार्य रूपमा उपन्यासमा देखिएको छ । सामन्तवादीहरूकै नूनपानी खाएर पनि मायाले जुन खालको साहस र क्रान्तिकारिता प्रदर्शन गरेकी छ त्यो समाज रूपान्तरणको खोक्रो नारा खोक्ने जो कोहीका लागि राम्रो पाठ हो । उपन्यासमा यस्ता थुप्रै अवस्तुवादी सोच एवम् चिन्तनका पराकास्टाहरू देखिएका छन् ती सबैको अन्त्यका लागि मायाले उठाएको कदम सबैभन्दा प्रभावकारी पाइलोका रूपमा देखिएको छ । उपन्यासको दलित सौन्दर्यले उपन्यासको पात्र दलित समुदायबाट नै चयन गरिनु पर्ने कुरामा जोड दिएको भए तापनि जातिवादी समाजका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्न सक्रिय जुनसुकै जातिको व्यक्तिलाई यस्तो भूमिका प्रदान गर्न सकिन्छ । दलित इतरको जातिमा उच्च जातीय अहङ्कार र त्यसैका आधारमा शोषण र दमन गर्ने सोच विकसित भएको छ वा छैन भन्ने कुरालाई मुख्य रूपमा ध्यान दिन आवश्यक छ । दलित उपन्यासले ब्राह्मणवादी सोच र संस्कृतिको विरोध गर्ने हो बाहुनको होइन । त्यसकारण माया यस उपन्यासकी नायिका वा प्रमुख केन्द्रीय पात्र हो ।

दलित चेतनाका हिसाबले गगने सार्की पनि प्रस्तुत उपन्यासको उल्लेखनीय पात्रका रूपमा देखिएको छ । शिवलालको घरमा जोत्ने काममा लागेको गगने सार्कीसँगको यौन सम्पर्कबाट शिवलालकी श्रीमतीबाट एउटा छोरो जन्मन्छ । ऊ पछि गएर नामुद पण्डित बन्छ र धर्म रक्षकका रूपमा पुराणवाचकका रूपमा उपन्यासमा देखिन्छ । यस अवस्थासम्म गगने सार्कीमा समाजवादी चेत प्रादुर्भाव भएको पाइदैन । जव उसकै वीर्यबाट जन्मेको छोरो रविलाल पण्डितले पुराणवाचन गरिरहेका ठाँउमा उसलाई गएर फुलप्रसादसम्म ग्रहण गर्न दिइदैँन अनिमात्र ऊ आन्दोलित भएको छ । उसमा वर्गीय चेतना जाग्छ, जोत्न छोडेर दलितहरूको सङ्गठन निर्माण गरेर राजनीतिमा होमिन्छ अनि मन्त्रीसम्म बन्छ । गतिशीलता र साङ्गठनिकता एवम् सङ्घर्षका हिसाबले प्रस्तुत उपन्यासमा मायापछिको मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने पात्र गगने हो ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा समाज रूपान्तरणका लागि समाजवादी चेतना भएका पात्रहरूलाई केन्द्रमा राखेर वैचारिकताको अभिव्यक्ति दिने काम उपन्यासकारले गरेका छन् । उपन्यासमा यी दुई प्रमुख वर्गीय पात्रका अलवा अन्य पात्रहरू पनि देखिएका छन् । उनीहरूको भूमिका प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा समाजमा रहेको जातीय विभेदको अन्त्यका साथै समाजवादी विचारधाराको अभिव्यक्ति दिने काममा सहयोगी सिद्ध भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा आएका सत पात्रहरू दलित समस्याको अन्त्यका लागि साङ्गठानिक सङ्घर्षको

पक्षमा देखिएका छन् भने यसका असत् पात्रहरूले जातीय विभदेलाई जोगाई राखेर आफ्नो शासकीय वैभव कायम राख्ने दिशामा सक्रिय रहेका छन् । जे होस् प्रस्तुत उपन्यासमा चयन गरिका पात्र उपन्यासको दलित सौन्दर्य चिन्तनले पात्र चयनका सम्बन्धमा अगाडि सारेको मान्यताको अनुकूल देखिएका छन् ।

%=# s]=lk= 9sfnsf pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

पूर्वी नेपालमा बसेर प्रगतिवादी चिन्तनका साथ नेपाली साहित्य सिर्जनामा लागेका के.पि. ढकालको हालसम्म एउटा मात्र उपन्यास प्रकाशित भएको छ । जुठेको नयाँ घर नाम रहेको यस उपन्यासमा उपन्यासकार ढकालले पूर्वी नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यमान जातीय समस्यालाई देखाएका छन् । यसका लागि उनले उपन्यासमा कथावस्तु त दलितका जीवनबाट नै टिपेका छन् त्यसको प्रस्तुतिका लागि उनले चयन गरेका पात्रहरू पनि समाजको यथार्थ सूचककै रूपमा आएका छन् । यस उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूले उपन्यासमा दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा के कस्तो भूमिका खेलेका छन् भन्ने प्रश्नको समाधान गर्नका लागि यहाँ उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूको विवेचना गरिएको छ ।

%=#=! h'7]sf] gofF 3/ pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

दलित उपन्यास समाजमा रहेको दलित जातिमाथि भइ रहेको अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनयुक्त दयनीय र कारुणिक जीवन यथार्थको प्रस्तुतिका खातिर लेखिने साहित्यिक विधा हो । यसमा यस खालको सामाजिक यथार्थको मात्र अभिव्यक्ति नभएर जातीय शोषणको कारण खोजी त्यस समस्याको वैज्ञानिक रूपले समाधानको मार्ग समेत प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यस्ता उपन्यासमा आएको कथावस्तुको वहन पनि समाजका यथार्थ व्यक्तिहरूले नै गर्छन् । त्यसकारण दलित उपन्यासमा समाजमा उच्च जातको भएका नाताले शोषण गरी खान पल्केका व्यक्ति, उच्च जातका व्यक्तिहरूले आफूमाथि गर्दै आइ रहेको शोषणलाई चुपचाप सहँदै र उनीहरू कै सेवा शुश्रुषामा जीवन व्यतित गर्दै आइ रहेका उत्पीडित व्यक्ति, कथित उच्च जात कै भए पनि जातीय विभाजनलाई अवैज्ञानिक, मनगढन्ते र विभेदकारी देख्ने व्यक्ति र निम्न जात कै तर सचेत र रूपान्तरणकामी व्यक्ति सबै वर्ग समुदायका मानिसहरू पात्रका रूपमा आएका हुन्छन् । समाजमा रहेका सबै वर्ग समुदायका मानिसहरू औपन्यासिक पात्रका रूपमा आए पनि उपन्यासको नायक भने सकभर दलित जाति भित्रको र जातीय मुक्ति चेतना सिञ्चित भएको वर्गबोध गर्न सक्ने, वर्ग सङ्घर्षको भट्टीमा खारिएको र सङ्गन गर्न सक्ने हुनु पर्छ । दलित उपन्यासमा पात्र चयन सम्बन्धी अगाडि सारिएको यस दृष्टिकोणबाट **जुठेको नयाँ घर** उपन्यास उपयुक्त रहेको छ ।

जुठेको नयाँ घर उपन्यासमा समाजको दुबै वर्ण र वर्ग समुदायका व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा चयन गरिएको छ । प्रमुख पात्रको रूपमा जुठे उपन्यासको सुरुदेखि

अन्त्यसम्म रहेको छ । त्यस्तै अन्तरे मुखिया, मुखिनीको छोरो रत्ने, रविलाल, पुतली, जुठेका बाबु-आमा, बाटुली, पुष्पे, पनौती, मालती, पुतलीका माहिला दाजु, नेपी, ठाहिला मुखिया आदिजस्ता पात्रहरू आएका छन् । यी पात्रहरूले नेपाली समाजका यथार्थताहरूलाई बहन गरेका छन् । सत् पात्रहरूको रूपमा आएका जुठे, पुतली, रविलाल, पुतलीको माहिलो दाजु जस्ता पात्रहरूले नेपाली समाजका शोषित पीडित र सङ्घर्षशील निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने अन्तरे मुखिया, मुखिनी, ठाइला मुखिया, रत्ने पुलिस प्रशासन आदि सामन्तवादी पुँजीवादी व्यवस्थाका प्रतिनिधि चरित्रको रूपमा आएका छन् । यिनै चरित्रहरूका क्रियाकलाप र घटनामार्फत लेखकले नेपाली समाजको वस्तुयथार्थलाई उद्बोधन गर्ने प्रयास गरेका छन् ।

जुठे नेपाली समाजको कथित तल्लो दलित जातिको प्रतिनिधि पात्र हो । नेपाली समाजमा परापूर्व कालदेखि नै धर्मको माखेसाङ्लोमा पारेर निम्न वर्गमाथि शोषण गर्ने परम्पराको निरन्तरतामा कथित दलित जातिको रूपमा जुठेजस्ता अनेकौं विपन्न परिवारलाई शोषण गरिदै आएकोछ । ती सम्पूर्ण शोषित उत्पीडित तल्लो जातको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा जुठेलाई यस उपन्यासमा उपस्थापन गरिएको छ । उच्च ब्राह्मणहरूद्वारा निम्नवर्गीय किसान मजदुरमाथि हुने शोषणलाई भोग्न जुठे बाध्य बनेको छ भने यिनै अन्याय र अत्याचारको असंख्य पीडाबाट आक्रान्त बनेको जुठे समाज रूपान्तरणको लागि सचेत र सङ्गठित क्रान्तिमा लाग्ने सङ्घर्षशील पात्रको रूपमा विकसित भएको छ । उपन्यासको केन्द्रमा जुठेजस्तो विपन्न र कथित तल्लो जातको पात्रलाई उपस्थापन गरी दलित वर्गको मुक्तिका लागि त्यही वर्गलाई जागरुक र उत्साहित तुल्याउनु र क्रान्तिको नेतृत्वदायी शक्तिको रूपमा विकसित गर्नु यस उपन्यासको अत्यन्त मह□वपूर्ण पक्ष हो । सानैबाट मुखियाको घरमा नोकर बसेको जुठे युवावस्थामा पुगेपछि आफ्नो काम गरेको मजदुरी ज्यान गए पनि नछोड्ने दृढतामा लाग्छ र उत्थान मञ्चको स्थापना, कम्युनिष्ट आन्दोलनमा समर्पण र वर्गीय क्रान्तिमा एकाकार हुँदै आफू र आफूजस्ता लाखौं शोषित जनताको शोषण गर्ने अन्तरे मुखियाहरूमाथि विजय हासिल गर्दछ । त्यस्तै रविलाल पुतलीहरू पनि यस उपन्यासका सबल पात्रहरू हुन् ।

जुठेको नयाँ घर उपन्यासमा पात्रहको सहज विकास हुन भने सकेको छैन । शिक्षादीक्षाबाट विमुख रहेको शोषकको घरमा गोठालो बसेको जुठेलाई एकाएक क्रान्तिकारी चरित्रको रूपमा विकसित गरिएको छ । शिक्षाको कुनै पनि अवसर प्राप्त नगरेको जुठे केवल पुतलीका एक दिनका कुराबाट सङ्घर्षशील पात्रको रूपमा देखापर्नु र विश्वसर्वहारा दृष्टिकोण र गहन चिन्तनहरू प्रस्तुत गर्नुले उपन्यासले यथार्थको सफल चित्रण गर्न सकेको देखिंदैन । समालोचक रमेश भट्टराई भन्दछन् - 'उपन्यासमा पात्रहरूको स्वभाविक विकास हुन सकेको छैन भने कथावस्तुमा अतिनाटकीयताको अवस्था रहेको छ । पात्रहरू बढी

मात्रामा लेखककेन्द्री छन् र उपन्यासकारले जता डोऱ्यायो त्यतै डोरिएका छन् ।' यसरी जुठेलाई सङ्घर्षशील र क्रान्तिकारी दलित नायकको रूपमा निर्माण गरेर सकारात्मक कार्य गरे तापनि नेपाली समाजको यथार्थतालाई पूर्णरूपमा बहन गर्ने र प्रतिनिधित्व गर्ने सफल पात्र निर्माण गर्न भने उपन्यास सफल देखिंदैन । पात्रको चरित्रमा देखिने अस्वभाविक चित्रणले सजीव यथार्थलाई बहन गर्न सकेको छैन ।

यस उपन्यासका सकारात्मक पात्रहरू जुठे, पुतली, रबिलाल आदिका साथै सार्कीढाँड वरपरका युवा युवतीहरू रहेका छन् । यहाँ पात्रहरूको विविधता छ तापनि चित्रणको श्रृङ्खला प्रायशः त्रिकोणात्मक बनेर प्रस्तुत भएको छ र कथानकले यी सबैलाई केन्द्रित गराएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा नकरात्क भूमिका खेलेका असत पात्रहरूमा अन्तरे मुखिया, रत्ने काजी, मुखिनी, पुलिस र उनका मतियार चम्चागिरी गर्ने गाउँलेहरू रहेका छन् । यहाँका यी सबै पात्रहरूले औपन्यासिक उद्देश्यबमोजिम नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको कुरूप यथार्थको प्रक्षेपीकरणमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यहाँ सत भूमिकामा देखिएका पात्रहरूमा अधिकांशतः निम्न तथा दलित जातका छन् भने केही उच्च जातका भए पनि ब्राह्मणवादी सोच र हिन्दूवादी दृष्टिकोणबाट माथि उठेका छन् अनि उनीहरू जातीय विभेदका विरुद्धमा क्रियाशील रहेका छन् । असत भूमिकामा आएका पात्रहरू भने वर्ण र वर्ग दुबै दृष्टिकोणले समाजको उच्च तहमा रहेका छन् । उत्पादनका साधन र स्रोतमाथि उनीहरूको एकाधिकार रहँदै आएको छ । दलितहरूलाई उनीहरू आफ्ना मुठीमा नियन्त्रण गर्दै शोषणको राज चलाउन चाहन्छन् र त्यसैअनुसारका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्छन् । उनीहरूका पक्षमा राज्य, समाज र ज्ञान र शक्ति विभिन्न स्रोतहरू रहेका छन् । यसैका विरुद्धमा सङ्घर्ष गरेपछि मात्र दलितका दिन आउने भएकाले उत्पीडनमा परेको वर्ग समुदायलाई नायकत्व प्रदान गर्दै उपन्यासले दलित सौन्दर्य अनुकूल हुने पात्रको चयन यस उपन्यासमा गरेको देखिन्छ ।

समग्रमा **जुठेको नयाँ घर** दलित पात्रलाई नायकत्व प्रदान गरी निम्नवर्गको मुक्तिका लागि लड्ने सबल पात्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको उपन्यास हो । जातीय मुक्तिका साथै वर्गीय मुक्तिका लागि लड्न शोषित वर्ग नै जागरुक हुनुपर्ने यथार्थलाई उद्बोधन गर्ने पात्रको रूपमा जुठे उपस्थित भएको छ । सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको विरुद्धमा लड्ने वीर, सङ्घर्षशील र सचेत पात्रको रूपमा नायकको निर्माण भएकोले चरित्रनिर्माणमा उपन्यास सबल छ । प्रगतिवादले अपेक्षा गर्ने निम्न वर्गको प्रतिनिधि, सचेत, सङ्घर्षशील पात्र स्थापनामा उपन्यास सफल छ तर नायकको निर्माणमा कतिपय अस्वभाविकताले गर्दा भने केही दुर्बलता थपेको छ ।

%=$ z/b kf}8]nsf pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

शरद पौडेल उपन्यासका साथै साहित्यका अन्य विधाका माध्यमबाट पनि समाजमा विद्यमान जातीय समस्याका विरुद्धमा र समानताका पक्षमा आवाज उठाउँदै आइरहेका साधक व्यक्तित्व हुन् उनका हालसम्म प्रकाशित भएका लिखे र सिमाना वारिपारि दुबै उपन्यासहरू नेपाली समाजमा रहेको जातीय उचनीचताको भावाभिव्यक्तिमा केन्द्रित रहेको कुरा यस अघि नै चर्चा गरिएको छ । यहाँ पौडेलका यी दुई उपन्यासमा आएका पात्रहरूले दलित चेतनाको अभिव्यक्तिका लागि केकस्तो सहयोग गरेका छन् भन्ने जान्नका लागि उनका उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

%=$=! lnv] pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रमा मुख्यत : हिन्दू ब्राह्मणवादी समाज व्यवस्थामा विद्यमान जातीय पर्खाललाई भत्काएर समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने कार्य दिशामा सङ्घर्षरत दलित जातिकै व्यक्तिहरू मध्येबाट उपन्यासको वस्तु सन्दर्भलाई बोकाइनु पर्ने मान्यता राखिन्छ । त्यसो त कृतिमा रहेका सबै पात्रहरू दलित जातिका र सर्वहारा तथा निम्न वर्गीय समाजका पात्रहरू मात्रै हुने होइनन् । यसमा समाजमा रहेको शोषक तथा शोषित दुबै वर्गका पात्रहरू रहेका हुन्छन् तर समाजमा रहेका शोषक वर्ग अर्थात् कथित उपल्लो जातिका विरुद्धमा दलित जाति साङ्गठनिक रूपमा क्रान्ति गरी रूढिवादी वर्ण व्यवस्थाको पतन र तल्लो जाति भनिएकाहरूको उत्थान भएर समतामूलक समाजको निर्माणमा जोड दिइने भएकाले कृतिका पात्रहरू पनि यसै मुताविक चयन गरिनु पर्छ भन्ने मान्यता दलित साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रले राख्दछ (अधिकारी, २०७० : ३) । कृतिको नायक भने दलित जाति कै हुनु पर्ने कुरामा यसले जोड दिन्छ । उसमा दलित वर्गीय चेतना र पक्षधरताको चेतना हुनु पर्ने र आफ्नो जातीय वर्गको मुक्तिको अभियानमा ऊ सङ्घर्षरत हुनु पर्छ भन्ने मान्यता दलित साहित्यको सौन्दर्यशास्त्रले राख्दछ ।

प्रगतिवादी साहित्यिक चिन्तनका सापेक्षतामा लेखिएको **लिखे** उपन्यासमा पश्चिम नेपालको पश्चिम पहाडी जिल्लाको दलितबस्तीका उत्पीडित दलित वर्ग र यसै ठाँउका कथित उपल्लो जातका शोषक वर्ग तथा भारतीय भूमिमा रहेका प्रवासी नेपाली श्रमिकदेखि लिएर त्यहाँका सेठहरूसम्मका व्यक्तिहरू पात्रका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका यी पात्रहरूलाई जातीयताका आधारमा हेर्दा उपल्लो र तल्लो दुबै जातिका पात्रहरूलाई औपन्यासिक भूमिकामा नियुक्त गरिएको देखिन्छ ।

यस उपन्यासको नायकका रूपमा लिखे देखा परेको छ । ऊ सुरुदेखि अन्तिमसम्म पनि उपन्यासको केन्द्रमा रहेको निम्न वर्गीय दलित परिवारमा जन्मेको व्यक्ति हो । नेपाली समाजमा आर्थिक र सांस्कृतिक दुबै रूपबाट शोषणको जाँतोमा पिसिएका लाखौं दलितहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने लिखे वर्गीय समाजको प्रतिनिधि पात्र हो । करिब ८ वर्षको बाल्यावस्थादेखि नै नायकीय भूमिका देखिएको हुनाले पनि होला उसमा उपन्यासको अन्त्यावस्थाभन्दा अगाडिको धेरै सन्दर्भमा वर्गीय र जातीय मुक्ति चेतनाको आभाब रहेको देखिन्छ । लिखेका बाल्यकालीन अवस्थाहरू, उसको परिवारका पीडाहरू, त्यसको निवारणका लागि उसको भारतप्रस्थान र त्यहाँ पुगेरसमेत शोषित हुन परेको समस्यालाई उपन्यासमा देखाइएको छ । त्यहाँ पुगेपछि परशुराम, सुनाम र श्रमिक एकता सङ्गठनको निकटताले उसको चरित्र एउटा सचेत र वर्गीय पात्रको रूपमा विकसित भएको पाइन्छ । नेपाली समाजमा सदियौंदेखि जरा गाडेर बसेको दलित प्रथाको उन्मूलन र यो वर्गको मुक्तिको आकाङ्क्षामा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासको नायकलाई जुन रूपमा वर्गीय चेतनासहितको पात्रका रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्ने हो त्यस रूपमा लिखेको चारित्रिक उद्घाटन उपन्यासमा हुन भने सकेको छैन । लिखे दलित परिवारमा जन्मे हुर्केको व्यक्ति त हो तर उसको नायकत्व स्वतन्त्र रूपले भन्दा पनि अरूद्वारा डोरिएकै अवस्थामा पुगेर उपन्यास सकिएको छ । हुन त दलित लगायत विद्यमान सामाजिक संरचनाको सीमान्त अवस्थामा रहेका सबाल्टर्न वर्गको अध्ययन गर्न र उनीहरूलाई परिधीबाट केन्द्रमा ल्याउनका लागि भन्दै थालिएको आन्दोलन वा अध्ययन प्रणालीले ज्ञान र शक्तिका हरेक स्रोतबाट वञ्चित रहेको सीमान्तकृत आफैं बोल्न नसक्ने भएकाले उनीहरूका बारेमा बोल्ने र लेख्ने कार्य गैर सबाल्टर्नहरूले नै गरी दिनु पर्छ भन्ने मत कतिपय विद्वान्हरूको रहेको छ । यस उपन्यासको नायकको चरित्र निर्माणका लागि परशुराम र सुनामको सङ्गतले यसै मतलाई पछ्याएको जस्तो देखिन्छ । यहाँनेर लेखकको जातीय धरातल पनि स्मरणीय छ । यति भएर पनि लिखेले परशुराम र सुनामको वैचारिक प्रशिक्षणका आधारमा उसले वर्गीय मुक्तिका लागि मार्क्सवादी पार्टीप्रति प्रतिवद्धता जनाएर स्वदेशमा नै फर्केर क्रान्तिमा समेल हुने जुन अठोट गरेको छ यो पक्ष प्रस्तुत उपन्यामा रहेको दलित सौन्दर्यको अध्ययनमा नायकीय भूमिकाको एक उदाहरण भने हो । यस्तै गरी उसले अर्थात् लिखेले दिल्ली विश्वविद्यालयको सभाहलमा मजदुर एकता दिवसको दिनमा दिएको सरगर्वित मन्तव्यले पनि उसको नायकत्वको परिचय दिनमा सहयोग गरेको छ ।

यस उपन्यासका अन्य पात्रहरूमा लिखेका बाबु आमा चाउरे र चाउरी, विष्ट र विष्टिनी, परशुराम, सुनाम, छेउघरे, कटुवाल, कट्टेल्नी, दिल्ली लाहुरे, बम्बै लाहुरे, सान्नानी लगायत रहेका छन् । चाउरे र चाउरी निम्न वर्गीय परिवारका अशिक्षित र वर्गीय चेतना रहित पात्रका रूपमा देखिएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा मुख्य खल पात्रका रूपमा विष्ट र

विष्टिनी देखिएका छन् । सुनम र परशुरामहरू लेखकको विचारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरू हुन् भने अन्य पात्रहरूमार्फत लेखकले वर्गीय समाजमा रहेको जातीय विषमतालाई यथार्थ रूपले प्रस्तुत गर्न लिएको उद्देश्यपूर्तिका लागि सहयोगी सिद्ध भएका छन् ।

%=$=@ l;dfgf jfl/kfl/ pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

दलित साहित्यिक मान्यताले उपन्यासका पात्रहरूको चयनमा सन्दर्भमा दलित समस्यालाई वहन गर्न त्यसै समुदायलाई केन्द्रमा राखिनु पर्ने दृष्टिकोण अगाडि सार्छ । भोग्नेहरूले भोगाइलाई वास्तविक रूपमा व्यक्त गर्न सक्ने भएकाले दलित समस्याको प्रस्तुतिका लागि दलितहरूको प्रत्यक्ष भोगाइलाई उनीहरू कै जीवन दृष्टि प्रस्तुत गर्न सकेको खण्डमा यो प्रभावकारी हुने मान्यता दलित साहित्यिक चिन्तनमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

सिमानावरिपारि उपन्यासमा विविध पात्रहरू रहेका छन् । यसमा रहेका पात्रहरू पनि शरद पौडेल आफ्नो अघिल्लो उपन्यास कै जस्तो दलित समुदायबाट लिएका छन् । यहाँ रहेका विजातीय पात्रहरूमा सत् आचरण भएका पात्रहरू दलित समुदायको उत्थानमा संलग्न रहेका छन् भने अन्य कतिपय खराब आचराण भएका पत्रहरू पनि उपन्यासमा रहेका छन् । यस उपन्यासको कार्यव्यापारमा आदिदेखि अन्त्यसम्म आएका मुख्य पात्रहरूमा दुर्गे, चीजा, बेले, समुन्द्र सर, दुर्गेका बाबुआमा आदि रहेका छन् । यिनीहरू मध्येमा पनि केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्ने पात्र दुर्गे र चीजा हुन् । त्यस्तै उपन्यासको बीचबीचमा आएर गति प्रदान गर्ने अन्य पात्रहरूमा टिके, छवे, सन्तु, नन्दे, गौरी साहू, आइतेधर्के, सेतु पुर्खे, धने, सन्तुकी स्वास्नी, कैली, फूपू, पोन्द्री, पुर्खीआमा, चन्द्री, लुती, कचाले कान्छा, लाटाकान्छा, टिके, जेठानी, इन्द्रेजेठाबा, प्रिय लैतु जिम्माल जेठो, धोते प्रहरीहरू, माओवादीहरू, बाहुन घरे गुण्डा आदि स्त्री तथा पुरुष पात्रहरू रहेका छन् । उपन्यास पत्रात्मक शैलीमा लेखिएकाले यहाँका पत्र लेखकद्वय दुर्गे र चिजा नै यस उपन्यासको समाख्यानमा सबैभन्दा आगाडि आएका छन् र उनीहरूले आफूहरू र उपन्उासका अन्य सबै पात्रहरूको कथा भन्ने काम गरेका छन् । यिनीहरूले पत्र लेख्दा सबैभन्दा बढी कथा आफ्नै लेखेको र त्यहाँ वर्णित घटनाहरूमा मुख्य भूमिका पनि यिनीहरूकै रहेकाले यिनीहरू यस उपन्यासका नायक नायिका हुन् ।

दुर्गे अर्थात् दुर्गा बहादुर दर्जी **सिमाना वारिपारि** उपन्यासको प्रमुख पात्र हो । उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तु दुर्गेको वरिपरि घुमेको छ । ऊ एक गरिव दलित दम्पत्तीका नौ वटा सन्तान मर्दै गएर बाँचेको प्राण प्रिय सन्तान हो । बाबुआमाले जिन्दगी भरीसाहू सामन्तको हलो कोदालो र भारी बोक्ने काम गर्दा पनि कहिल्यै पेट भरिएन, आङ ढाकिएन र

स्कूल पढ्न पनि पाइएन । यस्तो अवस्थामा रहेको ऊ आमाको बुलाँकी चोरेर मद्रासपुग्छ । हेर्दा आँखै तिर्मिराउने मद्रासमा पुग्ने नेपालीको दुःख पनि उस्तै थियो । केही समयपछि दुर्गेगाउँमा आएर बिहेगर्छ । दुलही चीजा प्रौढ शिक्षिका बन्छे, दुर्गे फेरि मद्रास पुग्छ । चीजा गाउँका बाहुनथरे गुण्डाबाट बलात्कृत बन्छे । पुनः गाउँ फर्केको दुर्गेले बलात्कारी समाज विरुद्ध सङ्घर्ष गर्छ तर त्यसमा ऊ हार्छ र श्रीमतीसँग पनि छुट्टिएर मद्रास नै जान्छ । उपन्यासमा दलित समुदायकै सदस्यलाई नायकीय भूमिका दिइएको त छ तर यस प्रकार नायकलाई हताश र निराश बनाइएको छ । यो पक्ष उपन्यासकारको पात्र छनोट वा चरित्र निर्माणगत कमजोरी जुन कुरा उनको अघिल्लो उपन्यासमा पनि प्रस्ट देख्न सकिन्छ ।

चरित्रगत आधारमा उपन्यासको अध्ययन गर्दा यसमा छुटाउन नहुने नारी पात्र चीजा हो । उपन्यासकी नायिकाका रूपमा उपस्थित भएकी यो पात्र सामन्तवादी समाज व्यवस्थामा रहेको जातीय विभेद तथा अन्याय र अत्याचारका कारण कठोर जीवन यापन गर्न बाध्य प्रतिनिधि नारी पात्र हो । दलित परिवारमा जन्मे हुर्के र पनि प्रौढ शिक्षाकी शिक्षिकासम्म बनेकी चीजा गाउँकै गुण्डाहरूबाट बलात्कृत हुन्छे । ज्ञान र शक्तिको मुख्य स्रोत मानिएको शिक्षाको प्रकाशबाट आलोकित बनेकी चिजा जातीय र लैङ्गिकताको दोहोरो शोषणबाट चुसिएकी नेपाली नारी हो । बलात्कारीहरू तिन चार जना छन् तर एउटी नारीले आफ्नो अस्मितामाथिको आक्रमणमा अन्तिम दमनसम्म प्रतिरोध गर्छे । उसले टोक्ने चिथोर्ने भाग्ने भिडन्त गर्ने आदि सबै प्रतिकार गर्ने प्रयत्न गरेकी छ । पुलिस प्रशासन र अदालतबाट त चीजा हार्छेहार्छे मुद्दा हारिसकेपछि अर्को प्रकारले सङ्घर्ष गर्नुको सट्टा स्वयम् अपराधबोधको मानसिकताबाट ग्रस्त हुन्छे र जीवनबाटै हार्छे । आफूमाथि अन्याय र अत्याचार गर्ने सामाजिक परिपाटी र सांस्कृतिक मान्यताका विरुद्ध क्रान्ति गर्नुको साटो गाउँबाट नै पलायन हुन्छे ।

अलिकति भए पनि शिक्षा प्राप्त गरेकी व्यक्ति भएर पनि जीवनवादी चेतनाको अभावमा पलायनवादी बाटो रोजेकी उसले पनि उपन्यासकारको पात्र चयनगत कमजोरीको परिचय दिएकी छ र पनि दलित समुदायबाट छनोट गरिएकी र दोहोरो, तेहेरो शोषणमा परेकी नारी पात्रलाई शक्षित र सचेत बन्ने प्रयास र प्रयत्न गरेको सन्दर्भ देखाएर उपन्यासकार दलित कृतिमा त्यसै समुदायबाट सामाजिक रूपान्तरणका पक्षमा आवाज उठान सक्ने जमात निर्माण गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

सिमाना वारिपारि उपन्यासमा उपन्यासकारको मुख पात्रका रूपमा आएको समुद्र सर पनि यस उपन्यासको एक उल्लेखनी पात्र हो । ऊ आफू कथित उच्च जातको भएर पनि नेपाली समाजका सबैभन्दा अँध्यारा बस्तीहरूभित्र पुस्तौँदेखि निस्सासिएर बसेका

दलितहरूको जीवनमा उज्यालो छर्ने आदर्श सपना बोकेर कर्मभूमितिर लाग्छ । जीवनमा समस्या नै समस्या भोगेको ऊ बुर्जवा भलादमीहरूको आँखामा मात्र होइन, गैर सरकारी संघ संस्थाहरू र वामपन्थी कम्युनिस्टहरूको आँखामा पनि तिरस्कृत बनेको छ । उसले सुरु गरेको सिनु विरोधी आन्दोलनले हार्‍यो, चीजाले मुद्दा हारी, बलात्कारी, फटाहा र अपराधीहरू फेरि छाती फुलाएर हिँड्न थाले, उसका सपनाहरूमात्र होइन ऊ आफै पनि भत्किन थालेको छ । आफूले समाज परिवर्तनका लागि भनेर सञ्चालन गरेका सबै प्रकारका क्रिकलापहरू असफजस्ता बन्ने थालेपछि ऊ थकित र निरशजस्तो देखिएको छ तर पनि उपन्यासकारले यस पात्र मार्फत दलितहरूले आफ्नो हक अधिकार प्राप्तिका लागि आफूने सक्रिय भएर लाग्नु पर्ने मान्यताको संप्रेषण गरेका छन् । परिवर्तनका पक्षमा भएर पनि उपन्यासमा दलित समुदायबाट लिइएका पात्रलाई पनि सचेत बनाउन नसक्नु र गैर दलित पात्रहरूले उनीहरू (दलित) को आवाजलाई सही र दीर्घकालीन रूपले उठान गर्न नसक्नुले उपन्यासको वैचारिक शक्तिमाथि नै प्रश्न उठाएको छ । मार्क्सवादी वैचारिक फलकमा दलित समस्यालाई राखेर विशेष सचेतताका साथ यसको समाधानका लागि उपयुक्त प्रयास उपन्यासले गर्न सकेको छैन । आशावादी सोचका साथ उज्यालो भविष्यको चाहना प्रस्तुत गर्नु पर्नेमा उपन्यासमा अलि निराशाको बादल मडारिएको छ ।

उपन्यासमा विविध वर्ग र जातिका पात्रहरूको व्यापक उपस्थिति भएको छ । उपन्यासकारले दलित वस्तीको सजीव चित्र उतार्न जुन प्रकारले पात्र चयन गरेका छन्, त्यो पक्ष प्रशसंनीय नै देखिन्छ । उपन्यासमा आएका सम्पूर्ण पात्रहरू काल्पनिक नभई जातीय विभेदकारी समाजकै जीवन्त पात्रझै लाग्दछन् तर वर्ग सङ्घर्षबाट मात्र अग्रगामी परिवर्तन हुन सक्छभन्ने उपन्यासकारले निम्नवर्ग सङ्घर्षको समाजमा पनि पात्रहरूलाई ज्यादै निरीह र विवश बनाएका छन् । वर्गीयहितका लागि डटेर लाग्नु पर्ने पात्रहरू पलायनतर्फ उन्मुख हुन्छन् । यस्तो निराशा नायक दुर्गेमा छ, नायिका चीजामा छ यहाँसम्म कि समुन्द्र सर जस्तो वैचारिक र बौद्धिक अनि क्रान्तिकारी मान्छे समेत सामाजिक कुसंस्कारका विरुद्ध लड्न नसकी पलायन हुन्छ । वर्ग सङ्घर्षको लडाइँमा सत् पात्रहरू हार भोग्न विवश छन् भने टिके छवे, नन्दे, भिमे, गैरी साहूजस्ता असत् पात्रहरू नै विजयी बन्छन् । यसबाट उपन्यासकारले आफ्नो वैचारिक आस्थामा सहमत राख्ने पात्रहरूलाई न्याय गर्न सकेको देखिँदैन । यदि पात्रहरूमा द्वन्द्वचेतको विकास गराई सामाजिक कुसंस्कारका विरुद्ध लड्न अघि बढाएको भए उपन्यास अझ सफल बन्न सक्थ्यो ।

%=% vu]Gb| ;Fu|f}nfsf pkGof;sf] kfqkljwfgdf blnt r]tgf

खगेन्द्र सँग्रौला नेपाली साहित्यका बहुविधामा कलम चलाउने सिद्धहस्त व्यक्तित्व हुन् । खासगरीकन व्यङ्ग्यात्मक र वैचारिक लेखनका क्षेत्रका निकै खरो लेखकीय परिचय निर्माण गरेका सँग्रौलाको एउटामात्र उपन्यास प्रकाशित भएको छ । **जूनकीरीको सङ्गीत** शीर्षक रहेको उपन्यासमा उनले जातीय विभेदको डरलाग्दो चित्र प्रस्तुत गर्दै त्यस विरुद्धको चेतना अभिव्यक्ति गरेका छन् । यसका लागि उनको उपन्यासले समाजमा विद्यमान जातीय विभाजनका कारण समीमान्त अवस्थामा पुऱ्याइएका दलित वर्ग समुदायका मानिसहरूको जीवनको साँचो चित्र प्रस्तुत गरेकाले यो दलित चेतनाका दृष्टिकोणले मह□वपूर्ण औपन्यासिक कृतिका रूपमा देखिएको छ । यस उपन्याले प्रस्तुत गरेको दलित चेतनाको प्रस्तुतिमा उपन्यासका पात्रहरूले खेलेको भूमिकाको विवेचना यहाँ गरिएको छ ।

%=%=! h"gsL/Lsf] ;ª\uLt pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

दलित उपन्यासमा समाजमा विद्यमान वर्ण व्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीय भेदभावको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति वा वर्ग समुदायलाई पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यस्ता उपन्यासहरू दलित वर्गले भोग्नु परेको जीवनको यथार्थ प्रस्तुतिका लागि लेखिने भएकाले सोही पीडित समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरू त स्वभाविक रूपमा पात्रका रूपमा आएका हुन्छन् नै यसका साथै दलितहरूमाथि उत्पीडनको राज चलाउँदै आएको उच्च जातीय शोषक सामन्त वर्ग पनि सहभागी बनेर आएका हुन्छन् । जातीय विभेदको विरुद्धमा लेखिएका यस्ता उपन्यासहरूले समाजमा रहेको जातीय भेदभावका कारण दयनीय र कारुणिक बनेको जीवन सन्दर्भ र सामाजिक संरचनाको परिवर्तनका लागि क्रियाशील रहेका व्यक्तिहरूलाई पनि औपन्यासिक सम्बल बोकाएर प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । परिवर्तन कामी चेतना भएका यस्ता सङ्घर्षशील पात्रहरू उत्पीडत वर्ग समुदायका नै भएमा अति उत्तम हुन्छ, तर उनीहरूमाथिको सदियौँदेखिको उत्पीडन र ज्ञान र चेतनाको अवसरबाट दूरताको अवस्थाका कारण आफूमाथिको शोषण पनि बुझ्न नसक्ने अवस्थामा उनीहरू हुन सक्छन् । यस्तो अवस्थामा उच्च जातका नै भए पनि ब्राह्मणवादी अहङ्कारबाट माथि उठेका र सामाजिक परिवर्तनका पक्षमा लागेका क्रान्तिकारी चरित्रका व्यक्तिहरूले नै दलित मुक्तिको आन्दोलनको फलक समाउँदै उत्पीडित वर्ग समुदायका व्यक्तिहरूमा चेतनाको विकास गरेर परिवर्तनका पक्षमा लड्न सक्ने बनाउनु पर्ने दायित्वलाई पनि दलित मुक्तिका लागि लेखिएका उपन्यासले भुल्नु हुँदैन । यसरी दलित उपन्यासमा वर्गीय र वर्णीय दृष्टिले उत्पीडित बनेका र उत्पीडक बनेका दुबै वर्ग समुदायका अनि परिवर्तन चाहने र यथास्थितामा नै रमाउन र सम्झौता गर्न चाहने व्यक्तिहरू नै पात्रका रूपमा आएका हुन्छन् ।

खगेन्द्र सँग्रौलाले रचना गरेको **जूनकीरीको सङ्गीत** शीर्षक रहेको उपन्यासले पश्चिम नेपालको सामाजिक सांस्कृतिक यथार्थलाई मुख्य रूपले प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको बाग्लुङ पर्वत क्षेत्रमा रहेको जातीय समस्या र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतालाई केन्द्रीय वस्तु सन्दर्भका रूपमा अभिव्यक्त गरिएको यस उपन्यासमा उच्च जातिका रूपमा समाजमा उत्पीडक वर्ग समुदायको भूमिका निर्वाह गर्दै आइ रहेको कथित उच्च जाति र उत्पीडित वर्ग समुदाय वा नीच जाति दुबै जातीय धरातलका व्यक्तिहरूलाई औपन्यासिक सामलका बहाकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पञ्चायती शासन व्यवस्थाको अन्त्य भएर प्रजातान्त्रिक शासकीय प्रणाली आरम्भ भएपतिको कालिक परिवेशमा रचना गरिएको यस उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूले सामाजिक वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् र यी सबै वर्गीय प्रतिनिधिका रूपमा देखिएका छन् । यस उपन्यासमा आएका पात्रहरू वर्गका दृष्टिले समाजमा जस्तै अधिकाशं निम्न र थोरैमात्रमा उच्च वर्गका तथा वर्णका दृष्टिले छूत र अछूत दुबै जाति समुदायका रहेका छन् । अकार र कथावस्तुका दृष्टिले बहृताकार रूपमा देखा परेको यस उपन्यासमा पात्रहरू उपस्थिति पनि उल्लेख्य रहेको छ । यस उपन्यासमा जिरी दमिनी, आइते, शेषकान्त, कपिल, मङ्गले, जमुनी, सोमे, कट्‌वाल, गोपिलाल, चन्द्रे मास्टर, हिराला, कथावाचक लम्बु, अनन्त, सुकराम कामी, किस्ने सार्की, नेप्टी दमिनी, चमेली, सीता उपाध्याय, हुल्याहा गोल्छे जस्तै धेरै व्यक्तिहरू पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूमध्ये शेषकान्त, कपिल, गोपिलाल, चन्द्रदेव, सीता लगायतका पात्रहरू उच्च जातका रहेका छन् भने अन्य पात्रहरू निम्न जातका रहेका छन् । यहाँ आएका उच्च जातीय पात्रहरू खल भूमिकामा देखा परेका छन् भने शेषकान्त, कपिल, सीताजस्ता पात्रहरू उच्च जातका भएर पनि जातीय विभेदका विरुद्धमा साक्रिय रहेका पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखा परेका छन् । निम्न जातका पात्रहरू चेतनाहीनताका कारण आफैमाथिको शोषण र दमन पनि बुझ्न नसक्ने अवस्थामा छन् भने अन्य खल भूमिकामा देखिएका व्यक्तिहरू दलित पीडितहरूमाथि शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारको राज चलाएर आफ्नो वैभवशाली वर्चस्व स्थापित गर्न क्रियाशील रहको देखिन्छ ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा आएका शोषकान्त र कपिल औपन्यासिक उद्देश्यपूर्तिका दृष्टिले निकै मह□वपूर्ण पात्र हुन् । यी दुबै पहिलासँगै कुनै एन.जी.ओ.मा मासिक दस हजार रूपायाको जागिर गर्ने र त्यस्ता संस्थाका क्रियाकलापसँग असन्तुष्ट भएर आखुआउ नामको संस्था स्थापना गरेर दलित मुक्तिका लागि काम गर्ने प्रणका साथ पश्चिम नेपालको बाग्लुङ-पवर्त क्षेत्रका दलित बस्तीमा गएका छन् । ज्ञान, शिक्षा, चेतना, अवसरजस्ता सबै कुराबाट पछाडि पारिएर अधिकार विहीन बनाइएका त्यस क्षेत्रका दलितहरूमा जागरण ल्याउन र उनीहरूको जीवनस्तर उकास्ने अभिप्रायका साथ उनीहरू त्यस क्षेत्रमा पुगेका छन् । भाइ दारि र दाइ दारीका रूपमा उपन्यासमा देखिएका

यिनीहरूमध्ये शेषकान्त कम्युनिस्ट पार्टीको कार्यकर्ताका रूपमा समेत देखिएको छ । कम्युनिस्ट पार्टीमा लागेर समाज परिवर्तनका लाक्रि सक्रिय भएको शेषकान्त पार्टीका आडम्बरी कृत्यका कारण पार्टीबाट पलायन भएर गैर सरकारी संस्था सञ्चालन गर्ने अवस्थामा पुगेको कुरा उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ । शेषकान्त विवेच्य उपन्यासको सन्देश बाहकका रूपमा देखिएको छ । यसले आफ्नो जीवनको दुरावस्थालाई चुपचाप स्वीकार गर्दै जीवनदेखि हारेका र थकित बन्दै गरेका दलितहरूमा जागरण ल्याउनका लागि आफ्नो जीवनको ऊर्जाशील समय खर्चेर निकै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । दाइ दारीका रूपमा उपन्यासमा चित्रण गरिएको कपिलसँग मिलेर सिमरिङ गाउँको दलित बस्तीमा 'आखुआउ' नाम गरेको संस्था स्थापना गरेर त्यसैका माध्यमबाट दलितहरूको गतिहीन जीवनमा गतिशीलता ल्याउन सक्रिय रहेको शेषकान्तले विदेशी दाताका भरमा चलेको आइ.एन.जी.ओ.हरूले गरिब पीडित जन समुदायका आँसुलाई बेचेर विदेशी सेठ सामन्तका पक्षमा काम गरेको निचोडका साथ गैर सरकारी संस्थाहरूका कृत्यको विरोध गरेको छ । पर्वत जिल्लाको दलित बस्तीमा बसेर उनीहरूले जीवनमा भोग्नु परेका आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र जातीय भेदभावका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्दै दलित समुदायमा जागरण ल्याउनु यसको मुख्य उद्देश्यका रूपमा देखिएको छ । यसका क्रियाकलापहरूले दृष्टिविहीन दलित बस्तीका आँखामा ज्योति प्रदान गरेको छ र निष्प्राण जीवनलाई सजिवता दिएको छ । आफूलाई उच्च जात र समाजसेवी दावी गर्दै गाउँका गरिब निम्छरा दलित वर्ग समुदायमाथि शोषण गर्ने गोपिलालजस्ता सामाजिक र वर्गीय दुस्मनसँग लडेर यसले दलितहरूको मन जित्न सफल भएको छ । दलित मुक्तिका लागि दलित तथा उत्पीडित वर्गका मानिसहरू नै जागरुक भएर आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि लड्नु पर्ने मान्यता राख्ने शेषकान्त दलितहरूमा विद्यमान अशिक्षा, गरिबी, अन्धविश्वास, रुढिवादी भावना र आफूलाई निम्न र हीन ठान्ने मनोवृत्तिको अन्त्य गर्नु पर्ने मान्यताका साथ सक्रिय रहेको छ । यी सबै जीवन विरोधी चेतना अन्त्य र जीवनवादी दृष्टिको प्रक्षेपण गर्ने मुख्य आधारका रूपमा ज्ञान, शिक्षा र चेतनालाई लिँदै त्यसैमा लागि उसले दलित बस्तीमा आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरेको छ । दलितहरूका समस्या समाधान गरी उनीहरूलाई मानवीय जीवन प्रदान गर्न सक्रिय रहनेहरूले दलितहरूसँगै हातेमालो गर्दै उनीहरूलाई परिवर्तनका मार्गमा अग्रसर गराउनु पर्ने उसको मान्यता रहेको छ । यस कुराको पुष्टि उसले आफू बसेको मास्टर चन्द्रदेवको घर छोडेर दमाई गाउँमा बसाईं सर्ने क्रममा कपिलसँग उसले गरेका निम्न लिखित भनाईले गर्छ । उसले कपिलसँग भनेको छ- '...दाजु बीचमा अस्मले भेल उठ्या नदी छ । हामी नदीवारि छौं, सिमरिङका दलितहरू नदीपारि छन् । वारि बोलेका स्वर पारि पुग्दैनन् । पारिका बोलीबिनाका इसारा याता पारि हामी भए ठाउँमा बुझिदैनन् । फेरि बीचमा बोली र इसारालाई वारबेर हुन नदिने सर्प र गोहीहरूको बिगबिगि छ । त्यसैले...' (संग्रौला, २०६२ : १००) शेषकान्तको यस भनाइले दलित समस्या

र त्यसको समाधानको मुद्दालाई उसले कसरी लिएको छ भन्ने कुरालाई प्रष्ट पर्छ । समाजमा असमानता, अन्याय, अत्याचार र शोषण दमन निम्त्याउने गोपिलाल प्रवृत्तिका मान्छेहरूलाई सर्प र गोहीजस्ता विषालु र हिंस्रक देख्ने शेषकान्त दलित मुक्ति योद्धाका रूपमा देखिएको छ । यसले उपन्यासमा खेलेको भूमिकाले यसलाई एउटा परिवर्तनकामी सोच भएको व्यक्तिका रूपमा चिनाएको छ ।

दलित समस्यालाई अत्यन्तै गम्भीरता पूर्वक बुझेको शेषकान्त यसको समाधानका लागि क्रान्तिको अपरिहार्यतालाई स्वीकार गर्ने क्रान्तिचेत भएको व्यक्तिका रूपमा देखिएको छ । उसले कपिलसँग भनेको छ-'मुटु झस्काउने विजुली बेगर, कान थर्काउने गड्याङ-गुडुङ बेगर, छाना उडाउने र रुख मर्काउने आँधी बेगर... कति आनन्दी विचार ? भगवानका कृपाले त्यस्तो भइदिए...। तर दाजु, बूढो भगवान गोपिलालकै समेत पनि रक्षा गर्न नसक्ने भइ सक्या छ ।' (सँग्रौला, २०६२, पृ. १००) कुराकानीका सवालमा शेषकान्तले कपिललाई भनेको यस भनाइले उसको वैचारिक धरातललाई प्रष्ट्याएको छ । उसको यस भनाइले एकातिर दलित मुक्तिका लागि क्रान्तिको औचित्यलाई स्थापित गरेका छ भने अर्कातिर भगवान र धर्मकै आडमा निर्माण गरिएको जातीय पर्खाल भत्काउनका लागि हिन्दूवादी अहङ्कार परित्याग गर्नु पर्ने आवश्यकतालाई देखाएको छ । कपिल पर्वतबाट काठमाडौँ र पछि विदेश समेत गएपछि एक्लै परेको शेषकान्तले सिमरिङ गाउँका दलितहरूको अवस्था सुधार गर्नका लागि भने कटीबद्ध भएर लागेको देखिन्छ । दलितहरूको भेला र बैठक बसाल्ने, महिलाहरूको कोष खडा गर्ने, दलितहरूको आँखा उघार्न स्कूलमा कक्षा सञ्चालन गर्ने, दलितहरूका बीच फाटेका चित्त जोड्नजस्ता कार्यहरू निरन्तर रूपमा गर्दै दलितहरूको प्यारो बान्दै गएको देखिन्छ । यसरी दलित बस्तीमा बसेर दलितका जेजस्ता समस्या आइ पर्छन् ती सबैसँग दलितहरूकै साथमा रहेर सङ्घर्ष गरेको शेषकान्त प्रस्तुत उपन्यासको मुख्य भूमिकामा रहेको मुख पात्रका रूपमा देखिएको छ । उसको विचारले सामाजिक परिवर्तनका लागि सङ्घर्ष गर्ने प्रगतिशील र रूपान्तरणकामी विचारको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

शेषकान्तसँगै काम गर्ने कपिलले उपन्यासमा निभाएको भूमिका पनि निकै मह□वपूर्ण रहेको छ । औपन्यासिक कथावस्तु थोरै अगाडि पुगेपछि उपन्यासमा आएर बीचैमा हराएको भए पनि उपन्यासमा यसको भूमिका उल्लेखनी रहेको छ । कपिलले अशिक्षाका कारण चेतनाहीन भएका दलितहरूलाई शिक्षा प्रदान गर्न, उनीहरूको ढलेको शीर उठाउन, उनीहरूलाई चेतनाले ब्युँझाउन, उनीहरूका फाटेका चित्त जोड्न, आफू नीच हूँ भन्ने हीन भावनाको अत्य गरए आफ्नो हक अधिकारका लागि एकजुट भइ लड्न सामर्थ्यवान बनाएर वर्गीय र वर्णीय हित र स्वार्थको निमित्त व्यक्तिगत रूपमा आफूले समेत केही लगानी गरेर शेषकान्तसँग सिमरिङमा स्कूलको निर्माण गर्ने तथा दलितका घरघरमा

गएर उनीहलाई पढ्नमा उत्साहित गर्ने तथा जागरणको चेतना फैलाउने काम गरेको छ । आफूलाई मान्छेपन्थी भन्न रुचाउने कपिल काँग्रेस पार्टीमा सामान्य सर्थन भए पनि त्यस पार्टीका गतिविधिसँग सन्तुष्ट नभएर पार्टीको छोडेको व्यक्तिका रूपमा देखिएको छ । दलित मुक्ति र उनीहरूको जीवनस्तर उकास्न भनेर विभिन्न प्रकारका कार्य गरेर पनि कपिल आफ्नो आदर्शमा अन्त्यसम्म टिक्न सकेन । ऊ सिमरिङको पुरापुर परिवर्तन गरी छाड्ने प्रतिबद्धताका साथ त्यहाँ पुगेको थियो र सुधारका कार्यहरू पनि आरम्भ भएका थिए । शेषकान्त र उसको उपस्थिति पाएर निम्छरा दलितहरूले आफ्नो साथी भेट्टाएको अनुभूति गर्दै थिए । तर कपिलले बीचैमा उनीहरूलाई छोडेर राजधानी र पछि पि.एच.डी. गर्न भन्दै देशै छोडेर गएको छ । यस घटनाले कपिलको आदर्शमाथि प्रश्न उठाएको छ र उसलाई आफ्नो सिद्धान्त र मान्यताबाट च्यूत भएको पात्रका रूपमा देखाएको छ । पहिला गैर सरकारी संस्थाले दलितहरूको वास्तविक विकास गर्न नसक्ने देखेर जागिर छोडेर हिँडेको यसले पछि फेरि त्यस्तै संस्थासँग दलित बस्तीमा धारा बनाउनका लागि दाता खोज्दै हिँडेको मात्र नभएर 'आखुआउ' लाई पनि गैर सरकारी संस्थामा रूपमान्तरण गरी आफू त्यसैको प्रमुख भएर बसेको छ । यसरी विदेशी दाताहरूका भरमा दलित मुक्तिको सपना देख्ने कपिल साम्राज्यावदी सांस्कृतिक चिन्तनबाट मुक्त हुन सकेको छैन । जुन प्रकारका संस्थाहरूका कृत्यहरूको विरोध गर्दै कपिल जागिर छोडेर त्यता गएको थियो पछि आफूले चलाएको संस्थालाई पनि त्यस्तै स्वरूपमा परिवर्तन गर्नु र दाताको आसमा उनीहरूका वरिपरि घुम्नुले कपिलको मात्रै नभएर औपन्यासिक मूल्य चेतनामा नै प्रश्न उठाएको छ ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको भीडमा गोपिलाल निकै मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको पात्र हो । हिन्दू वर्ण व्यवस्थाले उपाध्याय ब्राह्मण उच्च जातीय अभिमान प्रदान गरेको यो शासकीय वैभव र उच्च वर्गीय धरातल प्राप्त गरेको पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखिएको । दलितहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विविध क्षेत्रको शोषणका माध्यमले आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्ने यो ब्राह्मणवादी अहङ्कार बोकेको सामन्तवादी चरित्रको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । पञ्चायतकालीन अवस्था प्रधान पञ्च समेत बनेको गोपिलाल २०४६ सालको परिवर्तनपछि विभिन्न राजनीतिक पार्टीहरूमा प्रवेश गर्दै हिँडेको देखिएको छ । नेपालमा पञ्चायत शासनको अन्त्य भएर बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापना भएपछि राजनीतिको सबैभन्दा विकृत पक्षका रूपमा देखिएको सत्तासिन पार्टी प्रवेश गर्ने आफ्नो स्वार्थ पुरा गर्ने प्रवृत्तिलाई गोपिलालले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । ऊ राजनीतिका बारेमा टिप्पणी गर्दै यसो भन्छ- 'चैरअन्देखिन् सर, राजनीति भनेको घर हो, सरकार भनेको सो घरको छानो हो । छानो बिनाको हलो पार्टी भनेको पार्टी होइन पाटी हो । पार्टीको बास बसो चैरअन्देखिन् जोगीको चाल हुन्च । त्यसैले गर्दाहुँदि सर, म गतिलो छानो भ'को पार्टीमा छिर्‍या हुम्' (पृ. १२२) उसको यस भनाइले गोपिलालको मात्रै नभएर नेपाली राजनीतिको

सबैभन्दा फोहोरी खेललाई देखाएको छ । अझ खासगरी प्रजातान्त्रिक प्रणाली विकृत हुनाको मूल कारण भनेको यस्तै गोपिलाल प्रवृत्तिका कारणले पनि हो । यसले सिमरिङ गाउँका दलितहरूलाई शोषण गरेर खोक्रो तुल्याएको छ । गाउँका दलितहरूलाई अपमान गर्दै 'गु का लिंड' भन्ने गोपे गरिबीका कारण मासु किनेर खाने औकात नभएका दलितहरूलाई आफ्नो मरेर औँसा परेको भैँसीका सिनो खेताला तिर्नु पर्ने सर्तमा खुवाएर निम्छरा दलितहरूको ज्यान पनि लिने व्यक्ति हो । यसले दलित बस्तीमा चेतनाको दीयो बाल्दै गाउँमा शिक्षा र चेतनाको ज्योति उघार्दै दलितहरूको स्तर माथि उठाउने र आफ्नो हक र अधिकारप्राप्तिको लागि लड्न प्रेरित गराउने शेषकान्त, कपिल, सीता आदिलाई आफ्ना ठुला शत्रुका रूपमा देखेको छ । परिवर्तन चाहन र उसका कुकृत्यहरूको विरोध गर्ने जति सबैलाई ऊ आफ्ना दुस्मन देख्छ र विभिन्न प्रकारका यातना दिने, लाञ्छना लगाएर अपमानित गर्ने जस्ता काम गर्दै आफ्ना वैभावशाली वर्चश्व कामय राख्ने प्रयत्न गरि रहेको छ । शेषकान्तहरूले सुरु गरेको दलित एकता गरी उनीहरूमा अधिकार र सामर्थ्य वृद्धिका लागि सञ्चालन गरेका कदम रोक्न र दलितहरूलाई फुटाउनका लागि उसले विभिन्न प्रकारका गतिविधिहरू चलाएको छ । शेषकान्त कपिलहरूले दलित भेला गर्ने निधो गरेपछि उसले कटुवालसँग भनेको यो भनाइ स्मरणीय छ । ऊ यसो भन्छ- 'मेरा पिता पुर्खाको बिर्ताजस्तो सिमरिङ गाममा पर्वत जिल्लाभरिका नीचा जातका गुका लिँड जुट्ने ? हँ मेरा आँगनमा चैरअन्देखिन तिनले सम्मेलन अर्ने ? अनि मैले के अर्ने ? म चाइने झ्यासमा लुकेर टुलुटुल हेर्ने ?' (पृ. ४१६) उसको यस भनाइले दलित र उनीहरूको मुक्ति युद्धप्रतिको गोपिलालको दृष्टिकोणलाई सार्वजनिक गरेको छ । सिमरिङ गाउँलाई आफ्नो बाउबाजेको पैत्रिक सम्पत्ति देख्ने गोपिलालको शासकीय र शोषकीय वैभवलाई पनि उसको यस भनाइले उद्घाटन गरेको छ ।

गोपिलाल आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र नैतिक हरेक किसमबाट स्खलित चरित्रको व्यक्तिका रूपमा देखिएको छ । घरमा दुई ओटी श्रीमती भएको गोपिलाल बाहिर बैँसालु स्त्री देख्ने बित्तिकै भुतुक्कै हुन्छ । आफूलाई मानिस र दलितहरूलाई गु का लिँड देख्ने यसले आफ्नो यौन चाहना पुरा गर्न भने जिरी दमिनीमाथि जाइ लागेको छ । जिरीको लोग्ने भारी खेप्न सहर गएका बेलामा रक्सी पिएर उसको घरमा गएको गोपिलाल यौन पिपासु चरित्र भएको व्यक्तिका रूपमा समेत देखिएको छ । यो समाजका ब्राह्मणवादी सोचाइ, सामन्तवादी दृष्टिकोण भएको सम्भ्रान्त वर्ग समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । ऊ संसदीय राजनीतिमा अवसरवादी राजनीति गर्ने र राजनीतिलाई व्यक्तिगत स्वार्थसिद्ध गर्ने माध्यमका रूपमा उपभोग गर्ने चरित्र हो । उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म खल भूमिकामा देखिएको गोपिलाल दलित मुक्तिको मुख्य बाधक त□व हो । गोपिलाल प्रवृत्तिले नै मानिस मानिसका बीचमा विभेदका पर्खालहरू निर्माण भएका हुन् ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूमध्ये दलित समुदायबाट लिइएका पात्रहरूमा सर्व मह वपूर्ण चरित्रका रूपमा आइते दमाई देखिएको छ । उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म देखा परेको यसलाई दलित समाजको पिलपिल गर्ने जूनकीरीका रूपमा चित्रण गरिएको छ । वैचारिक दृष्टिकोणले यस उपन्यासमा आएका दलित पात्रहरूमा सबैभन्दा मह वपूर्ण देखिएको । बाल्यावस्थमा नै बाबुको मृत्यु र घरको आर्थिक अवस्था निकै कमजोर भएकाले नियमित रूपमा विद्यालय समेत जान नपाएको आइतेले सानै उमेरदेखि नै घर व्यवहार सञ्चालन गर्नु पर्ने अवस्थामा पुगेको छ । पढाइमा निकै तेज भएर पनि त्यसलाई निरन्तरता दिन नपाएको आइतेले विद्यालय जाने बेलामा पनि बिस्ट विद्यार्थी र मास्टरहरू समेतको अपमान सहनु परेको छ । बाहुन क्षेत्री विद्यार्थीहरू बेन्चमा बस्ने आइतेलाई भुँइमा राख्ने विद्यालयको चलनले आइते मात्र नभएर समग्र दलितहरूमाथि गरिने व्यवहारको प्रस्तुति गरेको छ । पढ्ने इच्छा बीचैमा मरे तापनि सिमरिङ गाउँमा कपिल र शेषकान्तको आगमले आइतेमा ठुलो परिवर्तन आएको छ । उनीहरूका सङ्गतले आइतेमा आत्मबोध र पहिचानको भावना पैदा गरायो । उसलाई आफू गुको लिँड नभएर मान्छे भएको भावना जागृत भयो । आइते बालककालदेखि नै साहसी व्यक्तिका रूपमा देखिएको छ । गोपिलालका घरमा जोत्ने प्रस्ताव गर्दा अस्वीकार गरेको घटना होस् या कुवामा चन्द्रदेव मास्टरको गाग्री सारेर उसकै अम्खोराले आफ्नो गाग्री भरेको भरेको घटना किन नहोस् यी परिदृश्यहरूले आइतेको साहसलाई मात्र नभएर समग्र दलित जातीय मुक्तिको उखरमाउलो चाहनालाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । उसले सिमरिङ गाउँमा बाल पल्टन खडा गरेर सिनो विरोधी अभियान सञ्चालन गरेको छ । टहरामा बैठक बोलाएर सिनो खाने र खुवाउने दुबैलाई जारिवाना गराउने निर्णय यसैको नेतृत्वमा भएको छ । त्यस गाउँको सबैभन्दा ठुलो व्यक्ति म हुँ भन्ने गोपिलाललाई समेत कायल गराएर जरिवाना तिराउने कार्यले आइतेको मात्र नभएर समग्र उत्पीडित दलित समुदायकै साहसमाथि तालि बजाउने परिस्थिति निर्माण गरेको छ । आइते ग्रामीण सामन्त कथित उच्च जातीय अभिमान र अङ्कारसँग मात्रै होइन दलितहरूका जीवनमा परिवर्तन ल्याउने भने सञ्चालित विभिन्न सङ्घ संस्था तथा नेपाली राजनीति र समाजमा आफूलाई सबैभन्दा परिवर्तनकामी र क्रान्तिकारी दाबी गर्दै सशस्त्र युद्धमा सामेल भएको तत्कालीन माओवादी आन्दोलनप्रति आक्राशित बनेको छ । उनीहरूका गलत र उपलब्धि विहीन कार्यका विरुद्धमा आवाज उठाएको छ । साहूको ऋण अनि गरिबीले मात्र होइन एकातिर तत्कालीन माओवादी र अर्कातिर प्रहरीको चेपमा परेर भारतमा कुल्ली काम गर्न जान बाध्य पारिएको आइतेको चरित्र र उसले सिमरिङ गाउँमा खेलेको भूमिकालाई स्पष्ट रूपमा चिनाउनका लागि उसका बारेमा गाउँको अर्को बासिन्दा मंगलले कथा वाचक लम्बूसँग भनेको यस कुराले सहयोग गर्छ । उसले आइतेका बारेमा यसो भनेको छ-

सरहरू, सिमरिङको जूनकीरीका कुरा अर्नहुन्थ्यो । वास्तव कुरो भन्ने हो भने सर, सिमरिङको जूनकीरी भनेको त्यै आइते हो । आइते र जमुदी । हाम्ले त्यल्लाई गाममा थामेर राख्न सकेनम्, सर । उसका त्यत्रात्यत्रा समस्ये छन् । कल्ले काध थाप्ने ? गाम यसरी फाटिरा'च । तो हुँदा चारैतिर कुदिरहन्थ्य, बात मारिरहन्थ्यो । तो गयो अन्त गामै शून्य भो, मसानघाटजस्तो । जताणी नि गोपे डाँकाको हुँदो छ ।

(पृ.३४९)

मंगलेको उल्लिखित भनाइले आइतेले दलित बस्तीको परिवर्तनका लागि खेलेको भूमिकालाई स्पष्ट रूपमा चिनाउँछ । गाउँमा केही गर्ने चाहना हुँदा हुँदै पनि गरिबीकै कारण गाउँ छोड्नु पर्ने अवस्थामा पुगेको आइते वैचारिक चेतनाका दृष्टिकोणले त्यस ठाउँको जूनकीरी नै हो । उसको आँट, हिम्मत र योगदानले पर्वत जिल्लाभरिका दलितहरूको मात्रै सम्पूर्ण दलित मुक्ति आन्दोलनमा मह[illegible]वपूर्ण प्रेरणा प्रदान गर्न सक्छ ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा आएका पात्रहरूमध्ये दलित सौन्दर्य प्रक्षेपणका दृष्टिकोणले जिरी दमिनीको भूमिका उल्लेखनीय रहको छ । जिन्दगीभर गोपिलालको हलो जोतेर उसैको मरेर कुहिएको र औंसा परेको भैंसीको मासु खाएर मरेको हर्केकी स्वास्नीका रूपमा उपन्यासमा देखिएकी जिरीको जीवनको कहाली लाग्दो अवस्थाले दलित जीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गर्छ । बैंसावस्थामा लोग्ने गुमाएर विधवा बनेकी जिरीको जीवनका हरेक क्षेत्रमा गोपिलालको आक्रमण रहेको छ । जीवनभर उसैको हलो जोतेर मरेको लोग्ने श्रमको मात्रै नभएर उसैको बैंस र जावनी समेत लुट्ने प्रयास गरेको गोपिलाल प्रवृत्तिले दलित र निम्छरा वर्ग समुदायमाथि दमन र शोषणको कुन हर्कत देखाउँछन् भन्ने कुराको ज्वलन्त उदाहरण हो जिरी दमिनी । लोग्ने मरेका बेलामा काजक्रियाका लागि भनेर कटुवालका मध्यमबाट गोपिलालसँग लिइएको ऋणका कारण भएको खेतबारी पनि गुमाउन बाध्य भएकी जिरीले जीवनबाट सर्वस्व गुमाएर बाँचेकी छ । जिरी एकातिर समाजको निम्न जात र गरिब भएका कारण शोषित पीडित छ भने अर्कातिर महिला भएका कारणले । यसले जीवनमा शोषणको दोहोरो तेहेरो रूप भोग्न बाध्य भएकी छ । आफ्नै जातको भए पनि कटुवालले गोपिलालसँग मिलेर जालसँझी गर्दै ऋणलाई बढाएर जग्गा जमिन गुमाएकी जिरी उच्च जातबाट मात्र नभएर स्वाज र स्ववर्गबाट समेत उत्पीडन भोग्न बाध्य र विवश पारिएका आम नेपाली दलित वर्ग समुदायका नारीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतिनिधि पात्रका रूपमा देखिएकी छ । यस प्रकार काहाली लाग्दो जीवन भोगेकी जिरीमा पछि शेषकान्त र कपिलको आगमन र उसैका घरमा डेरा लिएर उनीहरू बस्न थालेपछि चेतनाको विज रोपिएको छ । टहरामा गएर अलिअलि पढ्न पनि थालेकी छ र मुक्तिको पिलपिले ज्योति उसका धमिला आँखाहरूले देख्न थालेका छन् ।

मंगले, सोमे, कटुवाल, हिरालाल, जमुनी लगायत दलित बस्ती समुदायबाट टिपिएका पात्रहरू पनि **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा मह□वपूर्ण रहेका छन् । यी सबै पात्रहरू औपन्यासिक स्थानिक परिवेशबाट टिपिएका दलित समुदायका प्रतिनिधि पात्रहरू हुन् । जीवनको दुरावस्था, अभाव, हेलाहोचो, शोषण र दमनको एउटै रूप भोगेका र उस्तै जीवन बाँचेका यी पात्रहरूले उपन्यासमा पनि लगभग उस्तैउस्तै भूमिका खेलेका छन् । सबै दलित भएर पनि यिनीहरू आफैमा उच र नीचको भावना छ । आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थका लागि यिनीहरूमध्ये कोही आफ्नै वर्ग र वर्णका मानिसहरूलाई गद्दारी गर्छन् । समाजका शोषक सामन्त उच्च जातका मानिसहले आफूमाथि गरेका हरेक प्रकारका अन्याय अत्याचार, शोषण र दमनलाई आफ्नो जीवनको यथार्थ, भाग्यको खेल र पूर्वजन्मको फलका रूपमा चुपचाप स्वीकार गर्ने परिस्थितिमा यिनीहरूलाई पुऱ्याइएको छ । यी सबैको कारण यिनीहरूमा रहेको अज्ञानता हो । यस उपन्यासका सोमे र कटुवाल औपन्यासक भूमिकामा मह□वपूर्ण पात्रका रूपमा देखिएका छन् । यी दुबै तल्लो जातिका हुन् । सोमे दमाई आफूलाई मै हुँ ठान्ने व्यक्तिका रूपमा देखिएको छ । उपन्यासको कार्यपीठिका सिमरिङ गाउँका दलितहरूमध्ये हुनेखाने पात्रका रूपमा देखिएको सोमेसँग हक्की व्यक्तित्व छ । त्यस समाजमा आफूलाई सबैभन्दा उच्च व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गर्ने अन्यले पनि मानेको सामन्तवादी सोच गोपिलालसँग पनि परेका बेलामा डटेर कुरा गर्न सक्ने निम्न जातीय व्यक्तिका रूपमा यही सोमे देखिएको छ । शेषकान्त र कपिलका बीचमा अनैतिक सम्बन्ध रहेको भनी अनर्गल हल्ला चलाउनका लागि गोपेले गरेको आग्रहलाई उसले यसरी इनकार गरको छ-“विष्ट, भात खाने मुखले नर्क खानु हुन्न । ती मुन्छेलाई तो बात लाउनु भनेको बिष्ट, बाछीका गर्दना छ्याक्क बञ्चरो हान्नुजस्तै हो । जाइन्जो कुरामा म हान्दिनँ ।” (पृ. १९२) मर्न जा भने पनि सबै तयार हुने गोपेका असत्य कुरालाई उसले नमानेर आफूलाई सत्यवादी पात्रका रूपमा स्थापित गरेको छ । अज्ञानता र चेतनाको अभावका कारण उसमा पनि थुप्रै कमीकमजोरीहरू देखिएका छन् । पीडित दलित जातिको मुक्तिका लागि भएको दलित सम्मेलनमा जाऊँकी भन्ने मानसिकतामा पुगेको सोमेमा पनि मुक्ति विकसित हुनलागेको छ । आफ्नो गाउँ ठाउँका सबै दलितहरूको गन्नेमान्ने व्यक्तिका रूपमा चिनिएको सोमेको कटुवालसँग दुस्मनीपूर्ण सम्बन्ध रहेको छ । जे होस् सोमे प्रस्तुत उपन्यासमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने मह□वपूर्ण पात्रका रूपमा देखिएको छ । उता उसैको दुस्मनका रूपमा देखिएको बुधे कटुवालले पनि विवेच्य उपन्यासमा मह□वपूर्ण भूमिका नै निभाएको छ । कटुवाल दलित समुदायकै भएर पनि दलितमुक्तिको बाधक चरित्रका रूपमा देखिएको छ । ऊ आफ्नो समुदायका गोप्य कुराहरू वर्ग दुस्मन उच्च जातको प्रतिनिधि गोपिलालका घरमा पुऱ्याउनेजस्तो आत्मघाती काम गर्छ । आफ्नो वैभवशाली विरासतका भरमा गाउँका दलित वर्गमाथि शोषणको राज चलाएको पूर्व पञ्च गोपिलालको आदेश पाएपछि नीचभन्दा नीच काम पनि गर्न पछि नपर्ने कटुवालकै कारण गोपिलालको किरा

परेको भैँसीको मासु खाएर हर्के लगायत गाउँका धेरै दलितहरू मरेका छन् । हर्केको काजक्रियाका लागि गोपिलालसँग ऋष लिइ दिँदा बढाएर आफूसमेतले फाइदा लिएको यो व्यक्ति गाउँका मह□वपूर्ण खबर सन्देशहरू कर्णाल बजाएर फलाक्ने काम गर्ने भएकाले यसलाई कटुवाल भनिएको हो । दलित भएर दलितकै विरुद्धमा लागेको कटुवाललाई कसैले पनि रुचाउँदैनन् र ऊ खाली बिना तुकका कुरा मात्रै गर्छ । यसको व्यवहारका कारण नै दलितहरूले यसलाई आफ्नो समूहबाट कट्टा गर्नेसम्मको काम गरेका छन् । आफ्नै कृत्यका कारण दुःख पाएको कटुवाल उपन्यासमा असत् भूमिकामा देखिएको छ । मानिसमा हुने दहीच्युरे मनोवृत्ति भएको यसले उपन्यासको उद्देश्यप्राप्तिमा असहयोग गरेको छ ।

मंगले दलित वर्गबाट लिइएको युवा जोस र उत्साह भएको पात्र हो । यो आफूलाई लागेको कुरा निर्भीकताका साथ प्रस्तुतगर्न सक्छ र त्यस बस्तीमा अलिअलि कुारा गर्ने सक्ने व्यक्ति पनि यही हो । आइतेले चन्द्रदेवको गाग्री सारेर आफ्नो गाग्री भरेको घटनालाई लिएर बोलाइएको बैठकमा मंगलेले गोपिलाल लगायतका मानिसहरू भेला भएका ठाउँमा चन्द्रदेवकै छोरीको गल्ती देखाउँदै उसले गाग्रीको क्षतीपूर्ति तिर्नु पर्ने कुरा गरेको छ । यसले मंगलेको निर्भीकताका साथै ऊ अन्याय सहन नसक्ने स्वभावको मानिस हो भन्ने कुराको परिचय दिन्छ । विवेच्य उपन्यासका अधिकाशं पात्रहरू दलित समुदायबाट नै लिइएका छन् । यसमा आएको हिरालाल पनि उल्लेखनीय पात्र हो । आफूलाई दलितभित्रको उच्च जातको सम्भने हिरालालमा शेषकान्तहरूको सङ्गतले परिवर्तन आएको छ । आफू उच्च जातको भएको भन्दै जिरीका घरमा चिया नखाने र निम्न जातको भएको भनेर शेषकान्तलाई पानी समेत खान नदिएको यसले अन्त्यमा जातीय विभेदका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्ने कुरा गरेको छ र आफूले विगतमा गरेका गल्ती उपर माफी मागेको छ । दलित समुदायका महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतिनिधि पात्रका रूपमा उपन्यासमा आएकी जामुनी पनि विवेच्य उपन्यासकी मह□वपूर्ण पात्र नै हो । गोल्छे दमाईकी स्वास्नीका रूपमा देखिएकी जामुनी लोग्ने पीडित छ । दिनहुँ जाँड खाएर आउने र स्वास्नी पिट्ने लोग्नेकी स्वास्नी जामुनीले दलित र महिला मुक्तिका पक्षमा मह□वपूर्ण भूमिका खेलेकी छ । उपन्यासको अन्त्यमा दलित चौतारोलाई हाँक्नका लागि निर्माण गरिएको समूहमा जामुनी पनि परेकी छ महिला तथा दलित जागरणका क्षेत्रमा भूमिका खेलेकी छ ।

उच्च जातीय धरातलबाट आएकी सीता उपाध्याय विवेच्य उपन्यासकी उल्लेखनीय नारी पात्र हो । 'आखुआउ' नामक संस्थाकी कार्यकर्ताका रूपमा सिमरिङ पुगेकी सीताले दलित र नारी मुक्तिका क्षेत्रमा निकै मह□वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेकी छ । सुकराम कामीसँग अन्तर्जातीय विवाह गरेकी सीता ब्राह्मण भएर पनि उच्च जातीय अहङ्कार नभएकी र कुनै बेला कम्युनिस्ट पार्टीको कार्यकर्ता समेत भएर काम गरेकी एक सचेत र चेतनशील व्यक्तित्वका रूपमा देखिएकी छ । सीतासँग नै विराट दलित सम्मेलनाम विवाह

गरेको सुकराम कामी पनि यस उपन्यासमा मह□वपूर्ण भूमिका निभाएको पात्रका रूपमा देखिएको छ । दलित बस्तीमा एस.एल.सी.सम्मको औपचारिक अध्ययन गरेको यसले भोगेको जीवनले पढालेखा भए पनि दलितहरूले कसरी अपमानित हुनु परेको छ भन्ने सामाजिक यथार्थको तथ्यलाई सार्वजनिक गरेको छ । तिन महिनाको तलव अग्रीम घुस खुवाएर भए पनि मास्टरी गर्न थालेको यसलाई बाहुन जातका विद्यार्थीयहरूले कामीले पढाएको पढ्दैनौं भनी कक्षा बहिष्कार गरेपछि पढाउन सक्ने क्षमता भएर पनि उसले जागीर छोड्नु पर्ने स्थिति । जागीरका लागि भनेर दिएको घुसको ऋण तिर्न भनेर नै भारतमा काम गर्न जान बाध्य भयो र पछि फर्केर गाउँमै आएर दलित मुक्तिका लागि काम गर्ने संस्थामा आवद्ध भएर काम गर्न थाल्यो । आफू तल्लो जातको भएको हिनताबोधका कारण सीताको पहिलो प्रेम प्रस्तावलाई अस्वीकार गरे पनि पछि उसैसँग विवाह गरेको सुकराम विवेच्य उपन्यासमा दलित सौन्दर्य सम्प्रेषणमा यथोचित सहयोग पुऱ्याउन पात्रका रूपमा देखिएको छ । बाहुन बाबु र दमिनी आमाको सन्तानका रूपमा देखिएको कथा वाचक लम्बु पनि यस उपन्यासमा चर्चा योग्य पात्रको भूमिकामा छ । दमिनीतिरको छोरो भएकाले उसकी आमासहित परित्यक्त भएको लम्बुको बाबु नेपालको कम्युनिस्ट पार्टीको नेतृत्व तहमा रहेको कुरा उपन्यासमा बताइएको छ । यस घटनाका माध्यमबाट कम्युनिस्ट भनाउँदाहरूको सिद्धान्त र व्यवहारका बीचको अन्तरलाई देखाइएको छ । कथा वाचक लम्बु पनि कम्युनिस्ट पार्टीमा आस्था राख्ने व्यक्ति हो र यसले आफ्नी आमा दमिनी भएकाले जीवनमा भोग्नु परेको अपमान र पीडाका कारण जातिवादका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्ने प्रण गरेको छ ।

अनन्त नाम गरेको व्यक्ति पनि **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा आएका पात्रहरूमा उल्लेखनीय रहेको छ । 'आखुआउ' को कार्यकर्ताका रूपमा उपन्यासमा देखिएको खनाल थरको यसले विकासे गैर सरकारी संस्थामा काम गर्ने व्यक्तिहरूको असली हर्कतको प्रतिनिधित्व गरेको छ । अल्लारे स्वभाव र उमेरको पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखिएको यो दलित मुक्तिका लागि सञ्चालन गरिएको संस्थाको कार्यकर्ता भएर पनि दलितहरूका मन मुटुमा बस्नुको सट्टा उनीहरूकै आँखाको कसिङ्गर बनेको छ । झर्कने र थर्काउने स्वभाव भएको अनन्त दलितहरूलाई चेतना र जागरण प्रदान गर्नुको सट्टा उनीहरूसँगै बाझ्ने, जुध्ने र झगडा गर्ने गर्छ र दलितको जागरण अभियानमा गम्भीर खलल पार्ने कार्य गरेको छ । जति बेलामा पनि हात डायरी लिएर जुनसुकै कुरा टिप्ने उसका क्रियाकलापहरूले शेषकान्तहरूले स्थापना गरेको संस्थाको नै बदनाम हुने अवस्था सिर्जना भएको छ । शेषकान्त पनि त्यस गाउँको जिम्मा उसलाई लगाएर हिँडेपछि भने सिमरिङ गाउँको दलित जागरण अभियानमा गम्भीर धक्का लागेको छ । दलितहरूको अभियान मियो बिनाको दाईंजस्तो बन्यो र गाउँ फेरि भाँडिने अवस्थामा पुग्यो । कुरा धेरै र असल गर्ने तर लक्षित वर्ग समुदायका जीवनमा तात्त्विक परिवर्तन ल्याउने विशेष कार्य गर्न नसक्ने मात्र दाताको रकम असुल्ने

एन.जी.ओ.वादी कार्यशैलीलाई अनन्तको व्यवहारले राम्रोसँग प्रस्तुत गरेको छ ।

जूनकीरीको सङ्गीत बृहताकार उपन्यास भएकाले यसमा पात्रहरूको पनि उल्लेख्य उपस्थिति रहेको छ । मूल कथाका अतिरिक्त थुप्रै उपकथा र सन्दर्भहरू समावेश भएको यस उपन्यासमा आएका अन्य पात्रहरूमा नेप्टी दमिनी, किस्ने सार्की, पुतली, कौडे, कमल (गोपिलालको छोरो), काली भाउजू, झिल्के लाहुरे, गंगी, हुल्याहा गोल्छे, श्यामसुन्दर श्रेष्ठ, नाइटे आदि रहेका छन् । यी पात्रका साथै उपन्यासमा चमेली सर्किनी, मुन्द्रे पुरेत, पिले, हेडमास्टर शिवभक्त, टोपबहादुर कामी, पण्डित केशवानन्द, भिष्मे साहु, विष्णु गौतम, डोरोथी, किर्किच्चो, अम्बा बूढो, रेडियो बज्यै लगायतका व्यक्तिहरू आफै उपस्थित भएर औपन्यासिक भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसै गरी जिरी लोग्ने हर्के, उपल्ला घरे नन्दे, छेउघरे घुने, माझघरे नक्कली, पुछारघरे बिर्खे, सेतेको बाउ, सन्ते, हेल्लोवाली, चौधरीसाप आदि पनि प्रस्तुत उपन्यासका सहभागीहरूका रूपमा देखिएका छन् ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा प्रयुक्ति उल्लिखित पात्रहरूले समकालीन नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । नेपाली समाजमा विभेद र असमानताका विविध रूपहरू विद्यमान रहेका छन् र तिनैको प्रस्तुतिका हिसाबले यहाँका पात्रहरू सफल र सबल रहेका छन् । समाजको सुन्दरतालाई बिगार्ने मुख्य कारकका रूपमा आर्थिकसँगै जातीय असमानतालाई पनि उत्तिकै मह□व दिन सकिन्छ । समाजका यी दुबै आधारले सिमान्त बनाइएका पात्रहरूको भरमजदुर प्रयोग गरी विवेच्य उपन्यासले नेपाली समाजको जीवन्त चित्र प्रस्तुत गरेको छ । बहु नायकीय भूमिका प्रदान गरिएका यहाँका सत् पात्रहरूले समाजमा धर्म संस्कृतिका नाममा निर्माण गरिएको जातिवादी व्यवहार, चिन्तन र दृष्टिकोणका विरुद्धमा आवाज उठाएका छन् र शोषित पीडित वर्ग समुदायको सार्थक प्रयास र पहलले मात्र जातीय समस्याको अन्त्य हुने विचार राख्दै त्यसका निम्ति सङ्घर्षरत रहेका छन् । त्यसै गरी परम्परागत जातिवादी मानसिकताको प्रतिनिधित्व गर्ने कथित उच्च जातका मानिसहरू आफ्नो वैभावशाली विरासतलाई जोगाउनका लागि निम्छरा र निमुखा दलित वर्ग समुदायमाथि शोषणका विविध स्वरूप निर्माण गर्नमा नै उद्दत रहेका छन् । केही पात्रहरू उच्च जातका भएर पनि दलितका पक्षमा उभिएर दलित जागरण, उनीहरूका हकहित र अधिकार प्राप्तिका निम्ति सङ्घर्ष गरेका छन् । सारमा प्रस्तुत उपन्यासमा दलित सौन्दर्य अभिव्यक्तिका हिसाबले सबल पात्रहरूको छनोट गरिएको देखिन्छ ।

%=^ r"8fdl0f lu/Lsf pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

चूडामणि गिरी नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा एउटा मात्र उपन्यास लिएर देखा परेका छन् । समाजिक सांस्कृतिक तहमा रहेको विभिन्न प्रकारका विकृतिहरूका विरुद्ध लेखनका

माध्यमबाट आवाज उठाउँदै आएका गिरीले मानिस मर्दा गरिने करिया तथा धर्मका नाममा गरिने विभिन्न प्रकारका अन्धसंस्कार र संस्कृतिका विरुद्धमा आवाज बुलन्द गरेका छन् । यसै क्रममा रक्त-मिश्रण शीर्षकको उपन्यास रचना गरेर उनले जातीय विभेदको विरोध गरेका छन् । यस उपन्यासलाई दलित चेतना अभिव्यक्त गरिएका प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको प्रतिनिधि कृतिका रूपमा यसका पात्र प्रयोगले प्रस्तुत गरेको दलित चेतनाको मूल्याङ्कन यहाँ गरिएको छ ।

%=^=! /Qm–ld>0f pkGof;sf] kfqljwfgdf blnt r]tgf

प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यतामा मात्र नभएर दलित सौन्दर्यको अभिव्यक्तिका लेखिएका उपन्यासमा पनि पात्रको मह□वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । साहित्यको दलित सौन्दर्यशास्त्रको विवेचना गर्नेहरूले पात्रको सक्रियतालाई निकै मह□वका साथ हेर्ने गरेका छन् । दलित उपन्यासमा समाजमा विद्यमान जातीय स्वरूपको शिकार भएका र शिकार गर्ने दुबै वर्ग समुदायका व्यक्तिहरू पात्रका तहमा आउन सक्ने भए तापनि उच्च वा निम्न जुनसुकै जातका भए पनि जातीय विभेदका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्दै समतामूलक समाज निर्माणका लागि वर्गीय तथा वर्णीय सङ्घर्षको नेतृत्व लिन सक्ने व्यक्तिलाई नायकीय भूमिका दिनु पर्ने मान्यता यसका अध्यताहरूले राखेका छन् । यस्तो नेतृत्वदायी व्यक्ति दलित समुदायको नै भए त निकै उत्तम हुन्छ तर समस्याको जड बुझेर त्यसको समाधानको वैज्ञानिक बाटो पहिचान गरेको व्यक्तिले पनि यस क्षेत्रमा उल्लेखनी कार्य गर्न सक्ने भएकाले गैर दलित समुदायको भए पनि वर्णीय पक्षधरता भएको व्यक्तिलाई उचित भूमिका प्रदान गर्न उपन्यासकार हिचकिचाउन नहुने विचार विद्वान्हरूको रहेको छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासमा समाजमा रहेक उच्च र निम्न दुबै जातीय समुदायका व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा आएका पात्रहरू व्यक्तिका रूपमा नभएर वर्ण र वर्गको प्रतिनिधित्व गरेर आएका छन् । उनीहरूले नेपाली समाजको वर्ग तथा वर्णगत यथार्थको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यस उपन्यासमा आएका पात्रहरूमा कौशिला, काली, आलोक, गुरुआमा, माइला गुरु, पण्डितनी, जगे (कालीको बाबु), कोमल दाइ, चिन्तामणि, जेठा बाजे, जेठी दमिनी, पण्डित धरणीधर, धर्मानन्द घिमिरे, हाउडे काजी आदि रहेका छन् । उपन्यसमा आएका यिनै पात्ररुको क्रियाशीलतामा यहाँ औपन्यासिक कार्यव्यापार सम्पन्न भएको देखिन्छ । यी पात्रहरूलाई विभिन्न प्रकारको भूमिका प्रदान गर्दै उपन्यासकारले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्या र त्यसको स्वरूप देखाउँदै जातीय समानताका पक्षमा आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

काली **रक्त-मिश्रण** उपन्यासको नायकीय भूमिकामा देखिएकी प्रमुख पात्र हो । उसले

नेपाली समाजको ग्रामीण दलित परिवार जन्मेका आम नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । घरको कमजोर आर्थिक अवस्था र तल्लो जातमा जन्मिएका कारणले उसले बाल्यावस्थादेखि नै शोषण र उत्पीडन, अपमान र तिरष्कार सहनु परेको छ । निम्छरो दलित जातकी कालीलाई उपन्यासमा यसरी चिनाइएको छ-

> ऊ शारीरिक रूपले आफै सुन्दर थिई । बारुले कम्मर, बदामे आँखा, अण्डाकार अनुहार । उसका आकर्षक अङ्गहरू थिए । त्यसमाथि पनि त्यो सामान्य सिँगारपेटारले उसलाई अझ सुन्दर बनाएको थियो । गालाको खाल्डो (डिम्पल) र अधरको कोटीले त उसलाई झनै सुनमा सुगन्ध भनेझैँ सुन्दर बनाएको थियो । कालो केशले अझ उसको सौन्दर्य बढाएको थियो । (पृ. ४९)

माथि प्रस्तुत गरिएको समाख्याताको वर्णनले कालीको शारीरिक सौन्दर्यको परिचय दिएको छ । शारीरिक सुगनका दृष्टिकोणले कालीको सौन्दर्य चम्केको देखिन्छ । जति नै राम्री भए पनि काली गरिब र कामीकी छोरी हो । हिन्दू ब्राह्मणवादी वर्णव्यस्थाले उसलाई नीच जातमा राखेको छ । त्यसको पहिलो शिकार कौशिलासँग स्कूलबाट फर्कने बेलामा धारो छोएको निहुमा पण्डितको व्यवहार सहेर भएकी छ । पढ्ने इच्छा हुँदा हुँदै पनि घरका आर्थिक अवस्थाका कारण कक्षा छमा भर्ना हुन नपाएकी काली चिन्तेको प्रलोभनमा परी मुम्बइ पुग्छे र त्यहाँबाट फुत्केर आलोकको सहयोगमा पढेर उच्च ज्ञान पनि हाँसिल गर्छे । तर पछि माइला गुरुका कारण पढाइलाई थप अगाडि पुऱ्याउन नपाएकी कालीले उपन्यासमा जुन भूमिका निर्वाह गरेकी छ, यस दृष्टिकोणले यस उपन्यासमा सबैभन्दा मह वपूर्ण पात्र नै उही हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म देखिएकी ऊ जातीय समस्या समाधान लागि गरिएको प्रयासको नेतृत्व गर्ने व्यक्ति हो । सुरुमा गुरु-गुरुमा पछि आलोक र कौशिलालगायत परिवर्तनकामी मानसिकता भएका अन्य युवायुवतिहरूको सहयोगमा माइला पण्डितजस्ता व्यक्तिमा परिवर्तन ल्याउने र चिन्तेजस्ता व्यक्ति जुध्ने हिम्मत गर्ने काली परिवर्तनको नायकत्व ग्रहण गरेकी व्यक्ति हो । अत्यन्त मेघावी उसले हिन्दू धर्मशास्त्रको गहिराइ भेटेकी छ । त्यसको अन्तरमा रहेका राम्रा नराम्रा दुबै पक्षका बारेमा राम्रो जानकारी लिएकी छ र धार्मिक अन्धतामा रहेकाहरूमा चेतनाको ज्योति बाल्ने कार्य गरेकी छ । उपन्यासले समाजमा विद्यमान विभेद र विकृतिका विरुद्धमा परिवर्तनको जुन बाटो देखाएको छ त्यसमा सबैभन्दा अगाडि हिँड्न व्यक्ति ऊ नै हो । ऊ शारीरिक दृष्टिले मात्र होइन विचार, सक्रियता र क्रियाशीलता हरेक दृष्टिले सुन्दर देखिन्छ । काली यसो भन्छे-

> विद्रोहको बाटो बढी जोखिमपूर्ण हुन्छ भने वैधानिक बाटो कम जोखिमपूर्ण हुन्छ । विद्रोहले हिंसा र हत्यालाई बढी प्राथमिकता दिन्छ भने वैधानिकले बढी विचारलाई । तसर्थ म विचारलाई बन्दुक बनाउँछु, बन्दुकलाई विचार होइन, विचारले विचारलाई परिवर्तन गराउँछ, बन्दुकले विचारलाई होइन । तर परेका बेलामा बन्दुक समाउन

पनि पछि पर्दिन । (पृ. १५८)

उसले प्रस्तुत गरेको यस भनाईले वैचारिक स्तरलाई प्रष्ट पारेको छ । दलित उपन्यासमा प्राथमिकताका साथ दलित नायकको अपेक्षा गरिन्छ । यस दृष्टिकोणबाट कालीले खेलेको भूमिका मह⬜वपूर्ण रूपमा देखिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा कालीले बाँचेको जीवन, जीवनमा भोगेका समस्या र तिनसँग जुध्न र सामना गर्नका लागि उसले खेलेको भूमिकालाई हेर्दा काली अदम्य साहस भएकी सङ्घर्षशील, हठी र जोदाह पात्रका रूपमा देखिएकी छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासका पात्रहरूमध्ये कालीपछिको भूमिकामा देखिएको पात्र भनेको आलोक हो । यदि कालीलाई यस उपन्यासकी नायिका मान्ने हो भने आलोक नायक हो । उच्च जातमा जन्मिएको र प्रगतिशील बाबु आमाको सन्तानका रूपमा देखिएको आलोकमा पनि प्रगतिशील र मानवतावादी चिरित्र भेटिन्छ । चिन्तेको परिबन्दमा परेर मुम्बई पुऱ्याइएकी काली अस्पतालबाट भागेर हिँडेपछि बजारमा कालीसँग भेटिएको र उपन्यासमा सक्रिय भूमिकामा देखिएको आलोक यस उपन्यासमा सत पात्रको भूमिकामा देखिएको छ । अलपत्र अवस्थामा भेटिएकी कालीलाई बनारस पुऱ्याएर पढ्ने लेख्ने वातावरण बनाइए दिएको आलोकले नै कालीलाई सचेत मान्छे बनाउने कार्य गरेको हो । शूद्रलाई पढ्न निषेध गरिएको विद्यालयमा ढाँटेर भए पनि कालीलाई पढ्ने वातावरण बनाइ दिएको आलोकले काली मार्क्सवाददेखि लिएर मानव सभ्यता र समाजको वैज्ञानिक व्याख्या गरिका ग्रन्थहरू पढायो । उसकै सहयोगले मृत्युको मुखमा पुगेकी काली स्वत्व ग्रहण गर्दै मान्छे भएर बाच्ने अवसर पाइ । आफूभन्दा उमेर, जात र वर्ग सबै दृष्टिकोणले सानी भएर पनि उसले कालीको साथ कहिल्यै छोडेन । कालीलाई अगाडि लगाएर जातीय विभेदको पर्खाल भत्काउने कार्यमा निरन्तर साथ दिइ नै रह्यो । कालीकै कारण उसले आफ्नो जागिर छोड्न पऱ्यो, आफ्ना आफन्तसँग दूरी बढ्यो तर उसले हिम्मत हारेन र जातीय विभेदका विरुद्धको सङ्घर्षमा अविचलित रूपमा लागि नै रह्यो । अन्त्यमा जातीय समस्या हटाएर समाजलाई सुन्दर बनाउनका लागि अन्तरजातीय विवाह गर्ने भन्दै काली कमिनीसँग वैवाहिक सूत्रमा जोडिएको आलोक यस उपन्यासको मुख्य पात्र हो । उच्च जात वर्गको भएर पनि अहङ्कार नभएको, आत्मविश्वासी र सङ्घर्षशील तथा क्रान्तिकारी दृष्टिकोण भएको पात्रका रूपमा आलोकले उपन्यासमा निकै मह⬜वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासमा आएका पात्रहरूमा कौशिलाको पनि मह⬜वपूर्ण भूमिका रहेको छ । कालीकी बालसखाका रूपमा देखिएकी यसकै जोडबलमा धाराको पानी खाँदा कालीले पण्डितनीको पिटाइ खाएकी थिई । यो उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म आएर निरन्तर रूपले औपन्यासिक कार्यव्यापार सम्पन्न गर्ने व्यक्ति हो । बाल्यकालदेखि नै कालीसँग अत्यन्त निकटको सम्बन्ध रहेकी यसले चिन्तेको जालझेलमा परेर काली

हिँडेपछिको केही समय बाहेक उसको साथ छोडेकी छैन । आफूलाई भेट्न भनेर बनारस पुगेको बाबुले काली र आलोकलाई गरेको दुर्व्यवहार नसहेर आफ्नै बाबुसँग विद्रोह गरी आलोकका घरमा बसेर सामाजिक विकृतिका विरुद्धमा सङ्घर्ष गरेकी कौशिला उच्च जात र वर्गकी भए पनि त्यसको अहङ्कारबाट माथि उठेर सुन्दर समाज निर्माणका लागि सङ्घर्ष गर्ने व्यक्तिका रूपमा उपन्यासमा देखिएकी छ । धार्मिक अन्धताका विरुद्धको अभियानमा सक्रिय भएर यसले काली र आलोकसँग अन्तरजातीय विवाह गरेकी छ र उपन्यासको उद्देश्य प्राप्तिमा सहयोग पुऱ्याएकी छ । ज्ञान, शिक्षा र चेतना भएका तथा सकारात्मक सोच भएका र असल चरित्रका मानिसहरूले खराब कुराका लागि आफ्नै बाबुआमासँग पनि विद्रोह गर्न सक्नु पर्छ र सतका पक्षमा लाग्नु पर्छ भन्ने कुरा कौशिलाको भूमिकाले निकै जोडदार रूपले प्रस्तुत गरेको छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासमा खल पात्रको भूमिकामा देखिएको चिन्तामणि देखिएको छ । यो राजनीतिक पहुँचका आधारमा विभिन्न प्रकारका धन्दा सञ्चालन गरेर आर्थिक उन्नति गरेको हर्कमानको छोराका रूपमा उपन्यासमा देखिएको छ । बाबुको राजनीतिक शक्ति बढ्दै गएपछि आर्थिक हैसियत समेत बढेकाले गाउँ छोडेर सहरमा बस्न थालेको चिन्तेले गाउँका सोझासाझा र गरिब निम्छरा केटीहरूलाई ललाइफकाइ गर्दै विदेशमा लैजाने र उनीहरूको मृगौला साहित उनीहरूलाई बेच्दै आएको छ । उपन्यासमा मुख्य भूमिकामा देखिएकी कालीलाई समेत फकाएर मुम्बइ पुऱ्याइ उसको मृगौला र कालीसमेतलाई बेच्ने काम यसैले गरेको देखिन्छ । यस प्रकार सिधासाधा नेपाली चेलीहरूको जीवनमा खेलवाड गर्दै आइरहको उसको शारीरिक स्वरूपलाई उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ-

> मझौला कद, श्याम वर्ण, ५ फीटभन्दा थोरै मात्र अग्लो शरीर । कालो केश । त्यसमा पनि कालो मेहदी लगाएर झन कालो बनाएको । काला र बाक्लै आँखीभौं । आँखीभौं मुन्तिर देख्दै डरलाग्ने हान्ने राँगाका झैं राताराता आँखा । चुच्चे नाक र नाकमुनि चट्ट मिलाएका काला र छोटा जुँगा । जुँगामुनि मुखभित्र डिच्च हाँस्दा देखिने सेता दाँतहरू । (पृ. १९-२०)

उसको शारीरिक संरचनाको परिचयलाई हेर्दा जति राम्रो देखिन्छ चारित्रिक दृष्टिकोले त्योभन्दा निकै कुरूप व्यक्तिका रूपमा उसलाई उसका कृत्यहरूले चिनाएका छन् । गाउँको समान्य राजनीतिक कार्यकर्ताका रूपमा रहेको र बहुदल प्राप्तिपछि सांसद भएर विभिन्न धन्दा सञ्चालन गर्दै अकूत सम्पत्ति कमाएर काठमाडौंमा बस्दै आएको हर्कमानको छोराका रूपमा उपन्यासमा देखिएको चिन्तामणि नाम विपरीत काम कारबाहीमा सक्रिय रहेको छ । धार्मिक व्यक्तित्वको पहिरनमा हिँडेर मानवीय चिन्तनका विरुद्धमा सक्रिय रहेको यसले निकै कुकर्महरू गरेको छ । उसको चङ्गुलबाट फुत्केर बनारसमा गएर पढी लेखी ज्ञानी समेत भएर गाउँमा आएकी कालीलाई उसका सुधारका कामहरूसँग डराएर

मार्नेसम्मको योजना बनाएको यो व्यक्ति शासकीय शक्तिका भरमा सामान्य जनताहरूमाथि शोषणको राज चलाइ खान पल्केका व्यक्तिको चरित्रको प्रतिनिधि हो । सुरुदेखि नै अन्याय, अत्याचार गर्दै शक्तिका भरमा आफ्नो वैभवशाली विरासत बनाएको यसलाई उपन्यासको अन्त्यमा भने अज्ञात समूहले हत्या गरेको देखाएर कुप्रवृत्तिका विरुद्धमा सतको विजयका रूपमा देखाइएको छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासमा देखिएका खल पात्रहरूमध्ये माइला पण्डित उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको व्यक्ति हो । बनारस गएर अध्ययन गरेको पण्डित शिक्षित र सचेत भएर पनि जातीय अहङ्कारका कारण निम्न तथा निम्छरो जातिमाथि अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, अपमान र घृणा गर्ने व्यक्ति हो । आफूलाई धर्मसंस्कारको राम्रो ज्ञान भएको ठान्ने यसले धार्मिक अन्धताका कारण समाजमा विकृति जन्माउने काम गरेको छ । यो उच्च वर्ग र वर्ण दुबैको प्रतिनिधित्व गर्ने उत्पीडक समुदायको प्रतिनिधि पात्र हो । गाउँघरमा आफ्नो प्रभुत्वशाली विरासत निर्माण गरेको यसमा उच्च जातीय अहङ्कारको पाराकाष्ट देखिएको । यसकै स्वास्नी पण्डितनीले हो, कालीलाई पँधेरो छोएको निहुँमा ढुङ्गाले हानेर बेहोस तुल्याएकी पनि । यस दृष्टिले माइला पण्डितका लोग्ने स्वास्नी दुबै उपन्यासको खल भूमिकामा देखिएका छन् । आफ्नै छोरीसमेतलाई आफ्नो पक्षमा ल्याउन नसकेको यसले पुरातन र समान्ती सोच र विचारको नेतृत्व गरेको छ । छोरीलाई भेट्न भनेर बनारस पुगेको यसैले कालीको पढाइ छुटाई दियो र आफ्नै भतिज आलोकको जागिर खाइ दियो । बनारसबाट फर्किएपछि गाउँमा जातीय भेदभावको अन्त्य गर्नका लागि काली, आलोक र कौशिलाहरूले सञ्चालन गरेका जागरण अभियानका विभिन्न कार्यक्रमहरूमा उसले विभिन्न बाधअड्चन ल्याउन खोजेको छ । वैशाख १५ गतेका लागि तय गरिएको सामुहिक अन्तरजातीय विवाहको कार्यक्रम रोक्नका लागि कार्यक्रम तय गरिएको स्थानमा नै यज्ञ गर्ने कार्यको नेतृत्व पनि यसले नै गरेको देखिन्छ । तर पनि जागरुक र जुझारु युवाका कारणले यज्ञ हुन सकेन । यज्ञ नहुने भएपछि पनि उसले निर्धारित कार्यक्रम रोक्नका लागि निकै प्रयास गरेको छ र उसैका बलमा कार्यक्रमको अघिल्लो दिनमा प्रहरीले अभियन्ताहरूलाई पक्राउ गरेर लगेको छ । चिन्तेलाई लुकाएर आफ्नै घरमा राखेर गाउँमा आउन थालेको जागृतिको लहरलाई रोक्नका लागि विभिन्न प्रकारका यत्न गरेको पण्डित उपन्यासको अन्त्यमा भने परिवर्तित भएको छ । उसले अन्त्यमा जातीय भेदभाव अनुचित नै रहेछ भन्ने निचोड निकालेको छ र कालीलाई बुहारी अनि कौशिलाको लोग्नेलाई ज्वाईं स्वीकार गरेको छ । यसरी माइला पण्डित यस उपन्यासको अरम्भदेखि टुङ्गिनभन्दा अगाडिसम्म खल भूमिकामा देखिए पनि अन्त्यमा भने आफ्नो अडानबाट पछि हट्दै जातीय समानताका पक्षमा उभिएको पात्रका रूपमा देखिएको छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासमा जेठाबाजे पनि मह□वपूर्ण भूमिका खेल्ने पात्र हुन् । उमेर

पाकेका र गाउँमा सबैले आदर सत्कार गर्ने व्यक्तिका रूपमा यी देखिएका छन् । विद्यमान जातीय स्वरूपमा आफू उच्च जात र पुरानो पुस्ताको भएर पनि यिनमा जातीय अहङ्कार छैन । समाजलाई नयाँ पुस्ताको मान्ने यिनले भविष्यका कर्णधार भनेका युवा युवति हुन् र तिनीहरू आफूलाई जस्तो सामाजिक स्वरूप उपयुक्त लाग्छ त्यस्तै बनाउँछन् भन्दै काली आलोकहरूलाई यिनले आरम्भदेखि अन्त्यसम्म सहयोग गरेका छन् । जेठी दमिनीका घरमा झगडा भिलाउन गएका यिनले दमिनीले पकाएको चिया खाएर गाउँमा जातीय समानताका पक्षमा ठूलै तरङ्ग सिर्जना गरेका छन् । उनका यस्ता प्रकारका क्रियाकलाप र समतामूलक दृष्टिकोणका कारण त्यस गाउँका धेरै मान्छेका मनमस्तिष्कबाट भेदभावको भावना हट्नमा निकै ठूलो हौसला प्राप्त भएको छ । माइला पण्डितजस्ता धार्मिक पाखण्डहरूलाई सम्झाई बुझाई गरेर ठाउँमा ल्याउने जेठाबाजे उपन्यासमा सत भूमिका खेलेका छन् ।

उल्लिखित पात्रहरूका अतिरिक्त यस उपन्यासमा अन्य पात्रहरू पनि प्रयोग भएका छन् । उनीहरूको नामको सूची माथि नै उल्लेख गरिएको छ । यी पात्रहरूमा उच्च जातका अधिकांश पात्रहरूले उपन्यासमा नकारात्मक भूमिका खेलेका छन् भने निम्न जातका पात्रहरू भने ज्ञान र चेतनाको अल्पताका कारण अल्मलिएको अवस्थामा देखिन्छ । जेहोस् प्रस्तुत उपन्यासमा दलित वर्ग समुदायकै पात्रलाई नायकीय भूमिका प्रदान गरेर सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणका पक्षमा सङ्घर्ष गराइएको छ । यसरी पात्र चयनका दृष्टिले प्रस्तुत उपन्यास सफल र सार्थक कृतिका रूपमा देखिएको छ । उपन्यासको दलित सौन्दर्य पहिचान गर्ने सन्दर्भमा यसका अध्येताहरूलाई प्रस्तुत गरेका पात्रका अभिलक्ष्यणहरू यस उपन्यासका पात्रहरूमा यथेष्ट मात्रमा पाइन्छ । यसका पात्रहरूमा सत पात्रहरूले जेजति ऊर्जा खर्चेका छन्, त्यो सबै जातीय समानताका पक्षमा खर्च गरेका छन् र जातीय हिसाबले समाजलाई समतामूलक बनाउने यत्न गरेका छ ।

%=& lgisif{

प्रगतिवादी उपन्यासमा पात्रचयनलाई निकै मह□वका साथ हेर्ने गरिन्छ । यस्ता उपन्यासहरूमा आएका पात्रहरूमा नायकीय भूमिकाको पात्रमा बारेमा यसका अध्येताहरूले स्पष्ट दृष्टिकोण अगाडि सारेका छन् । मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताकै फलकमा रहेर समाजमा रहेको वर्गीय तथा वर्णीय समस्या समाधानका लागि लेखिएका दलित उपन्यासहरूमा पात्रचयनको विषयलाई निकै मह□वका साथ हेर्ने गरिन्छ । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासपरम्परामा रचना गरिएका उपन्यासहरूले समाजको जातीय स्वरूपलाई देखाउने गरी समाजको यथार्थ सूचक व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रगतिवादी चिन्तनका साथै दलित सौन्दर्य चेतनाको पनि आधार विन्दुका रूपमा नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा देखा परेको **को अछूत ?** उपन्यासमा समाजका उच्च तथा निम्न दुबै

जातीय समुदायका मानिसहरूलाई सहभागी गराइएको छ । यस उपन्यासमा आएका उच्च जातका पात्रमा आधिकाशं खल भूमिकामा देखिएका छन् भने माया त्यसै समुदायकी भएर पनि उसले जातीय समस्या समाधानका लागि भन्दै अछूतहरूका पक्षमा काम गर्ने जमर्को गरेकी छ । यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासमा दलित समुदायकै व्यक्तिलाई प्रमुख भूमिकामा राखेर त्यसैका नेतृत्वमा क्रान्ति गर्दै जातीय समस्या समाधान गर्ने प्रयात्न गरिएको छ । **जुठेको नयाँ घर** उपन्यासमा पनि समाजका दुबै वर्ग समुदायका मानिसहरू पात्रका रूपमा आएका छन् । यसमा जुठे नाम गरेको दलित पात्रको नेतृत्वमा दलित आन्दोलनलाई अगाडि बढाएर जातीय मुक्तिको बाटो देखाउने प्रयत्न गरिएको छ । त्यसै गरी शरद पौडेलकृत **लिखे** र **सिमाना वारिपारि** उपन्यासमा आएका पात्रहरू पनि समाजका जातीय स्वरूपको यथार्थका सूचक नै बनेर आएका छन् । शोषक, सामन्त तथा शोषक प्रवृत्तिका उच्च जात तथा शोषित, पीडित निम्न जातका मानिसहरूनै यी उपन्यासहरूमा पात्रका रूपमा देखिएका छन् । पश्चिम नेपालका पहाडी जिल्लाको सामाजिक, आर्थिक परिवेशमा रचना गरिएका उनका यी दुईमध्ये पहिलो **लिखे** उपन्यास दलित वर्गकै लिखे नाम गरेको व्यक्तिलाई नायकीय भूमिका दिएर त्यसकै नेतृत्वमा दलित आन्दोलनलाई अगाडि बढाउने चाहना व्यक्त गरिएको छ भने दोस्रो उपन्यासमा पनि त्यसै समुदायका साथै उच्च जातीय समुदायका मानिसहरूलाई पनि सत पक्षमा क्रियाशील गराइएको छ । शरद पौडेलकै उपन्यासहरूको स्थानिक परिवेशलाई पछ्याउँदै लेखिएको खगेन्द्र सँग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा बृहताकारको भएकाले यसमा पात्रहरू पनि धेरै आएका छन् । यसका सथै यस उपन्यासमा बहुनायकत्वको अवस्था रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा शेषकान्त र कपिलजस्ता पात्रहरूको वैचारिक निर्देशनमा अशिक्षित, अपठित वर्ग समुदायका दलितहरूमा स्वत्वको चेतना फैलाएर मुक्तिका लागि सङ्घर्ष गरेका व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै रक्त-मिश्रण उपन्यास दलित र गैर दलित दुबै समुदायका व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । दलित समुदायबाटै आएकी कालीलाई नायकीय भूमिकामा राखेर उपन्यासकारले यस उपन्यासमा उच्च जातका भए पनि आलोक, कौशिला, जेठाबाजेजस्ता पात्रहरूलाई दलितहरूकै पक्षमा देखाएका छन् । यहाँ उच्च जातका व्यक्तिहरू खल भूमिकामा देखिएका छन् भने निम्न जातका र उच्च जातका भए पनि जातीय विभेदका विरुद्धमा देखिएका व्यक्तिहरूलाई सत भूमिका उपन्यासकारले दिएका छन् ।

5}6f}F kl/R5]b

k|ultjfbL g]kfnL pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

^=! ljifok|j]z

उपन्यासको परिवेशले पनि दलित सौन्दर्यलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ । कुन र कस्तो ठाउँ, कुन र कस्तो समय अनि केकस्तो सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृति चालचलन, रीतिरिवाज, चिन्तन मूल्य र वातावरण आदि कुराको अभिव्यक्ति उपन्यासमा भएको छ भन्ने कुराले निकै मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यी सबै सन्दर्भमा जातीय अहङ्कार र हीनता, उचता र नीचता, शासकीय र शासितजस्ता सवाल अभिव्यक्त हुन सक्छन् र उपन्यासमा दलित सौन्दर्यको मापन गर्दा यी र यस्तै कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ । आर्थिक दृष्टिले पनि उच्च नै रहेको उच्च जात र आर्थिक र जातीय दुबै दृष्टि निम्न रहेको दलितका जीवनका हरेक क्षेत्रमा उच र नीचका दृश्यहरू देखिन्छन् । यीमध्य माथि चर्चा गरिएका र कृतिमा परिवेश सूचक बनेर आउने कुराको ख्याल राख्नु आवश्यक देखिन्छ । यस परिच्छेदमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासपरम्परामा रचना गरिएका र दलित चेतना भएका प्रतिनिधि उपन्यासहरूले चयन गरेको परिवेशगत आधारमा तिनमा अभिव्यक्त भएको दलित चेतनाको मापन गरिएको छ ।

^=@ d'lQmgfy ltlD;gfsf pkGof;sf] kl/j]zof]hgdf blnt r]tgf

पोखराका मुक्तिनाथ तिम्सिनाको को अछूत ? उपन्यासले नेपाली उपन्यासपरम्परामा सबैभन्दा पहिलो पटक प्रतिवादी चेतनाको प्रचेष्टा निर्माण गरेको कुरा यसअघि नै चर्चा भएको छ । उनको यस उपन्यासले नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा सबैभन्दा पहिले दलित समस्यालाई उठाएर उत्पीडित वर्ग समुदायका पक्षमा आवाज उठाउने काम समेत गरेको छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले नेपाली समाजको ग्रामीण क्षेत्र भूगोलको यथार्थलाई औपन्यासिक साम्बलका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा परिवेशसूचक बनेर आउने विविध सन्दर्भहरू यस उपन्यासमा दलित चेतनाको प्रक्षेपण गरेका छन् । यस उपन्यासको परिवेशले दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा खेलेको भूमिकाको अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

^=@=! sf] c5"t pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

को अछूत ? नेपाली ग्रामीण क्षेत्रको स्थानिक परिवेशमा रचना गरिएको उपन्यास दलित हो । यसमा उच्च र निम्न भनिएका मानिसहरूको बसोबास रहेको ठाउँमा घटेका घटेका घटनाहरूलाई औपन्यासिक कथ्यवस्तुका रूपमा वर्णन गरिएको छ । सामाजिक, आर्थिकलगायतका हरेक दृष्टिबाट पछि पारिएको दलित समुदाय बस्नेदेखि लिएर सबै स्थान उपयुक्त छैनन् । शिक्षा, ज्ञान र चेतनाको अल्पताका कारण सरसफाइमा उनीहरू खास ध्यान दिँदैनन र भ्याउँदैनन् पनि, जसले उनीहरूको बसोबास रहेको स्थान सफा पनि हुँदैन । दलितहरूको टोलको दृश्यलाई उपन्यासमा यसरी देखाइएको छ-"जहाँ केटाकेहीहरू नाङ्गै हिलोमैलोका साथ चलिरहेका थिए । गल्लीको वरपर बिलकुलै फोहर थियो, मानिसमा बिलकुलै उल्लास थिएन, नैराश्य थियो, यो सबै दृश्य हेर्दै उनी इन्दुरीको घरमा..." (पृ.१४) समाजमा अछूत भनिएकाहरूको इतिवृत्त खोज्ने काममा लागेकी मायाले उजेलीलाई साथमा लिएर इन्दुरी दमिनीका घरमा गएका बेलामा देखिएको दलित बस्तीको यस वर्णनले दलित समाजको यथार्थलाई साँचो रूपमा देखाएको छ ।

को अछूत ? २०११ सालमा प्रकाशित भएको भए तापनि यसको रचना २००५ सालतिर भएको हो र यसमा तत्कालीन नेपाल समाजको यथार्थ नै अभिव्यक्त भएको छ भन्ने अनुमान गर्ने आधार उपन्यासमा पाइन्छ । नेपाली समाजमा २००७ सालमा राजनीतिक परिवर्तन भएरु प्रजातान्त्रिक व्यवस्था आएको भए तापनि आर्थिक र सामाजिक परिवर्तन भने हुन सकेन । सदियौं पुरानो जातीय व्यवस्था र छुवाछूतबाट जन्मैदेखि उच्च र नीच भइरहने, अनि शक्तिसम्पन्न र सामन्तहरूले उच्च हुँ भन्नेलाई पनि तल्लो जात तथा तल्लो तमा ओराल्न वा खसाल्नसक्ने प्रथा यथावत् रहेको हुँदा निम्न जातिका भनिनेहरू र निम्न वर्गका व्यक्तिहरू पुस्तौँपुस्तासम्म दबिएर रहिरहनु पर्दथ्यो । तसर्थ नेपाली समाजका अधिकांश जनताको चेतनास्तर र आर्थिक-सामाजिक हैसियतमा कुनै सुधार हुन सकेन । राष्ट्रिय दृष्टिकोण र मानवीय दृष्टिकोणबाट यस्तो समाजलाई अधोनत समाजका रूपमा लिनु पर्ने सामाजिक स्वरूपलाई उपन्यासमा देखाइएको छ । यस उपन्यासमा एकातिर नेपाली समाजले परम्परादेखि संस्कारमा पालेर ल्याएका जातिगत विकृतिलाई प्रस्तुत गर्ने काम गरिएको छ भने अर्कातिर वर्गीय विषमतापूर्ण विचारको द्वन्द्वलाई पनि अभिव्यक्त गर्ने जमर्को गरिएको छ । एकै जाति र परिवारभित्रै यौनव्यभिचारका विकृत मानसिकता र क्रियाकलापहरू भूसको आगोझैँ भएर धुवाउन लागेका छन् । अनि एउटै मान्छेमा छुवाछूतका कुराहरू तीव्र द्वन्द्वका कारण बनेका छन् । शोषणको पुरातन परम्परा यथावत छ । सांस्कृतिक र धार्मिक आचरणका शोषणहरू विद्यमान छन् । आर्थिक उत्पादनको

असमान वितरण र असमान उपभोगका कारणले जन्मिने शोषण यथावत छ । जाति, धर्म र वर्गका आधारमा गरिने विभेदको पर्खाल उस्तै छ । विवेच्य उपन्यासमा समाजका यिनै स्वरूपको चित्रण छ । यी सन्दर्भ तत्कालीन समयमा मात्र नभएर आज पनि उस्तै छन् तर पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको कथावस्तु र त्यसको सामयिक चारित्रले तत्कालीन समयको चित्रलाई अगाडि ल्याउँछन् । यस उपन्यासले चित्रणको समाज र समयले सामाजिक संरचना र त्यसभित्रको जीवन यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ ।

> बराजूको हालत तिमीलाई थाहै छ, म के गरेर बाँचिरहन सकुँला अवश्य सक्तिन हलीदाइ, तिमी मलाई 'बर्जु' नभन अपमान नगर (पृ. ६८-६९)

> भोगवीरे सुनारकी छोरी राममाया कमिनीको जिभ्रो नचुस्ने कोही पनि छैन...रामकृष्ण बाजेले कति पछ्याए ।... कतिले पर नसरेको दुई तीन महिना भइसक्यो पनि भने, तर रामकृष्ण बाजेको भाग्य उतिखेर देहरादूनबाट उसको लोग्ने हर्के सुनार ट्वाक्क आइपुग्यो र ततेरी दियो र पो । (पृ. ९२)

> हामी अछूत स्वास्नीहरूको मात्र कुरा किन गर्दछ्यौ गाउँको मुखिया हर्षबहादुर कार्कीकी जेठी छोरीको देवे दमाईको पेट बोकेको दुई महिनापछि देउरालीडाँडाका सुब्बा तीर्थबहादुरका छोरासँग विहे भएको होइन ? विहे गरेको सतै महिनामा अँगालाभरिको छोरो जन्मियो...अझै पनि माइत आएको बेला देबेलाई नभेटी दुईचार रूपैयाँ उसका हातमा नहाली कहिल्यै घर जान्न (पृ.९३)

उपन्यासमा विभिन्न सन्दर्भमा आएका उल्लिखित भनाइ, विचार र घटनाहरूले यस उपन्यासको सामाजिक परिवेश वा वातावरणलाई देखएका छन् । गोजेग्रो लोग्नेबाट यौन सन्तुष्टि प्राप्त गर्न नसकेपछि आफ्नै घरमा हलो जोत्ने हलीसँग यौन सम्बन्ध राख्न चाहेकी सुमित्रा, जातिले निम्न भए पनि यौन तुष्टिका लागि सबैले भोगेकी राममाया कमिनी हर्षबहादुरकी जेठी छोरी यी सबैका प्रसङ्गले तत्कालीलन समाजमा रहेको जातीय विभेद र त्यसभित्र रहेको यौन विकृतिलाई उदाङ्गो पारेको छ । यी मात्र हैन उपन्यासभरि यस्ता घटनाहरू आएका छन् जसले आफूलाई उच्च जातको भन्नेहरूले आफ्नो यौन विलासका लागि निम्न भनिएका जातसँग लहसिन पनि पछि नपर्ने तर कदम कदाचित गर्भ रहन गएमा विभिन्न प्रपन्च गरेर त्यसलाई तर्काउने सामाजिक यथार्थलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै उच्च जातकै भए पनि शासकीय रवाफ र शक्तिका आडमा गरिब र निम्छरा वर्गका छोरी चेलीमाथि जाइ लाग्ने र उनीहरूलाई दलितका जिम्मा लगाउने गरेका घटना पनि उपन्यासमा आएका छन् । यी र यस्ता घटनाहरूले उपन्यासको सामाजिक परिवेश पहिचानमा सहयोग पुऱ्याएका छन् ।

^=# s]=lk= 9sfnsf pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला भोजपुरको ग्रामीण क्षेत्रमा जन्मेर झापा जिल्लामा स्थायी रूपले बसोबास गर्दै आएका के.पि. ढकाल शिक्षण पेसमा सम्बद्ध रहेर मानिसहरूलमा चेतनाको दियो बाल्ने काममा लागेका छन् । उनको जुठेको नयाँ घर उपन्यासमा उनले आफ्नो जन्मथालोका रूपमा रहेको भोजपुर र अर्को संखुवासभा जिल्लाको ग्रामीण क्षेत्रमा विमद्यमान जातीय समस्यालाई उपन्यासको केन्द्रीय वस्तुसन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । पचासको दशकको नेपाली समाजको सामाजिक यथार्थसँग जोडिएको यस उपन्यासको परिवेशका तहमा अभिव्यक्त भएको दलित चेतनाको अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

^=#=! h'7]sf] gofF 3/ pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

परिवेश भन्नाले उपन्यासको कथावस्तुले गति प्राप्त गर्ने स्थान, समय र त्यहाँको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक चालचलन, रीतिरिवाज र परम्पराको एकमुष्ट रूप हो । दलित उपन्यासमा अभिव्यक्त दलित चेतना वा सौन्दर्यको प्रस्तुतिमा परिवेशले पनि मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । परिवेशभित्र समावेश हुने उल्लिखित सन्दर्भहरूले समाजमा विद्यमान वर्णीय र वर्गीय स्वरूपले देखाउन सक्ने भएकाले दलित सौन्दर्यको मापनमा परिवेशको भूमिकालाई मह□वका साथ लिइएको हो । मानव जीवन र समाजमा ज्ञान, शक्ति र अवसरका स्रोतका रूपमा रहेका सम्पूर्ण पक्षहरूमा पहुँच नरहेको दलित वर्ग समुदायको परिवेश विशेष स्वरूपको देखिन्छ । उनीहरूले प्राप्त गरेको सामाजिक भूमिकाले नै उनीहरूको जीवनस्तर निर्धारण गर्ने भएकाले दलित वर्गको परिवेश विशिष्ट प्रकृतिको रहेको छ । उपन्यासको परिवेशले दलित सौन्दर्यको अभिव्यक्तिमा केकस्तो भूमिका खेलेको छ भन्ने कुरा उपन्यासको विश्लेषणका तहमा मुख्य घटकका रूपमा आउँछ ।

जूठेको नयाँघर पूर्वी नेपालको स्थानिक परिवेशमा रचना गरिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा पूर्वी नेपालको भोजपुर र त्यस वरपरको क्षेत्रको पीठिकामा औपन्यासिक घटनाहरू घटित भएका छन् । नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला भोजपुरको स्थानिक परिवेशमा २०४६ साल आसपासको नेपाली समाजको यथार्थलाई औपन्यासिक सामलका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा नेपालको ग्रामीण भेगमा बसोबास गर्ने दलित परिवारको जीवनको चित्रलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने तल्लो भनिएका जातिका मानिसहरूमाथि समाजका कथित उच्च जातका शोषक सामन्तहरूले गर्दै

आइ रहेको शोषणको यथार्थलाई रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा सार्कीढाँडले मानवीय समस्यालाई एउटा जीवन्त सामाजिक समस्या एवम् सामन्ती सोचको उपजका रूपमा जातपात र छुवाछूतको रोगलाई, गरिबी, जातीय उत्पीडन, दमन, शोषण, अत्याचार, अनाचारको पाशविक नृशंसता भोगिरहेको एउटा जातीय समुदायको दारुण चित्रण प्रस्तुत गरिएको छ । गरिबीका कारण यस्तो विपन्न जीवन बाँचेको एउटा गाउँको कथा एकातिर छ भने अर्कातिर टारीगाउँको सम्पन्नता, वैभव, क्रूरता र पाशविकताको जिउँदो चित्र प्रस्तुत भएको छ । सार्कीढाँडको परिवेशले देखाएको जीवनको यथार्थ र टारीगाउँको सम्पन्नताले प्रस्तुत गरेको जीवनको सन्दर्भले समाजमा विद्यमान जातीय स्वरूपको साँचो चित्रलाई एकसाथ प्रस्तुत गर्छ । यस उपन्यासका औपन्यासिक घटनाहरूलाई हेर्दा सधैँ भोको, नाङ्गो, रोएको, छट्पटाएको, मागी खाने, निरीह मानिस, सधैँ घृणा र तिरस्कार पिउने, सधैँ आफ्नो आक्रोश, क्षोभ र निम्न जीवनलाई आफ्नै सोच तथा समझदारीका आधारमा आफ्नै सेरोफेरोमा समेट्न प्रयास गर्ने, अनलङ्कृत रुखो जीवन बाँच्ने पहाडी गाउँमा तल्लो तहको बाध्य जीवन हाम्रो दृष्टिपथमा पर्दछ ।

जुठेको नयाँ घर उपन्यासको औपन्यासिक परिवेश बहुदलीय व्यवस्था स्थापना हुनभन्दा केही पहिले र प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पुनः स्थापनापछिको केही समयपछिसम्मको अवधिलाई यसमा समेटिएको छ । यस उपन्यासमा तत्कालीन समयको भोजपुर र सङ्खुवासभा जिल्लाको टारीगाउँ र सार्कीढाँडको ग्रामीण भुगोलको परिवेश अटाएको छ । उपन्यासको वैचारिक केन्द्रविन्दु उत्पीडित वर्गको जातीय समस्याका साथै आधारभूत रूपमा उत्पादनका साधनमाथिको स्वामित्व र सम्बन्धको प्रश्न पनि आएको छ । यस उपन्यासमार्फत उपन्यासकारले जातीय समस्या, भेदभाव र छुवाछूतको अन्तरविरोधलाई वर्गीय समस्याका रूपमा उठाउँदै राष्ट्रिय राजनीतिको परिवर्तनकारी उज्यालोमा देखाउने प्रयास गरेका छन् । समाजमा रहेको जातीय समस्याको समाधानका लागि सङ्घर्षका माध्यमबाट रूपान्तरण गर्दै अन्तरजातीय विवाहलाई प्रोत्साहन दिनुपर्ने विचार यहाँ प्रस्तुत भएको छ । यसले तत्कालन र तत्क्षेत्रीय सामाजिक परिवेशलाई सङ्केत गरेको छ । यस उपन्यासले अरुण उपत्यकाको संखुवासभा र भोजपुर जिल्लाको दुर्गम पहाडी क्षेत्रको कुनै गाउँ-टारीगाउँ र सार्कीढाँडतिरको भूगोललाई औपन्यासिक स्थानिक परिवेशका रूपमा पस्केको छ । टारीगाउँमा त्यस क्षेत्रका ठूलाठालु अन्तरे कार्की मुखिया र कार्की खलक एवम् तिनकै मतियार बाहुन, राई, तामाङ, गुरुङहरूको पनि बसोबास रहेको पाइन्छ । उच्च वर्ग तथा वर्णसँग जोडिएका यी मानिसहरू बसोबास गर्ने टारीगाउँसँगै जोडिएको साकीढाँडमा उत्पीडित जातिका सार्की, दमाईंलगायतका निम्न वर्ण र वर्गका मानिसहरू बस्छन् । भौगोलिक बानावटले फरक देखिएका यी गाउँ र ठाउँले त्यस क्षेत्रमा बस्ने मानिसहरूको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्थालाई पनि देखाउँछ । नेपालको वर्तमान सामाजिक

संरचनामा एकाध सहर बजारका बस्तीहरूदेखि लिएर प्रत्येक गाउँ बस्ती र ठाउँहरूमा विद्यमान रहेको शोषण, दमन, उत्पीडन, अनाचार, अत्याचार र अन्यायका नयाँनयाँ घटना र सम्भावनाहरू उपन्यासमा आएका छन् ।

समग्रमा जुठेका नयाँ घर उपन्यासमा २०४६ साल आसपासको नेपालको पूर्वी पहाड भोजपुर संखुवासभा जिल्लाका दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रलाई स्थानिक परिवेश बनाएर त्यस क्षेत्रका उच्च तथा निम्न जातका मानिसहरूको जीवन यथार्थको सग्लो चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस क्षेत्रको समाजमा परम्परा र धर्मका नाममा पुरातनदेखि चलिआएको जातीय स्वरूपले सिर्जना गरेको सामाजिक स्वरूप पनि उपन्यासमा देखिएको छ । सदियौंदेखि उत्पडिनमा पारिँदै आइएको दलित वर्ग समुदायका मानिसहरूमा पलाउँदै गरेका मुक्तिचेत र उनीहरूलाई सधैँ उत्पीडनमा नै राखेर आफ्नो प्रभुत्वशाली विरासतलाई जोगाइ राख्न चाहने उच्च वर्गको सोचका कारण सिर्जना भएको वर्ग र वर्ण सङ्घर्षलाई पनि उपन्यासमा कुशलतापूर्वक देखाइएको छ ।

^=$ z/b kf}8]nsf pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

पश्चिम नेपालको तनहुँमा जन्मेर चितवनमा स्थायी बसोबास भएका शरद पौडेल प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतनाको प्रस्तुत गर्ने मह□वपूर्ण उपन्यासकार हुन् । उनका लिखे र सिमाना वारिपारि शीर्षकका दुई ओटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । यी दुबै उपन्यासहरू नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय विभेदले सिर्जना गरेका जटिलतामा केन्द्रित रहेका छन् । उनका यी दुबै उपन्यासहरूले मुख्य रूपमा पश्चिम नेपालका बाग्लुङ पर्वत जिल्लाका दुर्गम गाउँहरूलाई कार्यपीठिकाका रूपमा चयन गरेका छन् । यी उपन्यासहरूले चयन गरेका परिवेशगत आधारमा उपन्यासमा आएको दलित चेतनाको अध्ययन गरिएको छ ।

^=$=! lnv] pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

उपन्यासमा विभिन्न प्रकारका घटनाहरू घटेका हुन्छन् । ती घटना घटित हुने स्थान, समय र सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक आदि स्वरूपले पनि उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको दलित सौन्दर्यको मापनमा मह□वपूर्ण भूमिका खेल्ने कुराको चर्चा यसअघि नै भएको छ । सामाजिक तहका हरेक क्षेत्रबाट सीमान्त बनाइएको दलित समुदायका पक्षमा लेखिएको उपन्यासले उनीहरूको यथार्थ धरातल देखाउँदै परिवर्तनका पक्षमा आवाज उठाउनु पर्ने भएकाले सौन्दर्य मापनमा परिवेशको भूमिका देखिएको हो ।

लिखे पश्चिम नेपालको पर्वत बाग्लुङ हुँदै भारत प्रवाससम्मको स्थानिक परिवेशमा घटित घटनाहरूलाई औपन्यासिक वस्तु सन्दर्भमा समेटिएको उपन्यास हो । समाजमा अपहेलित, शोषित, पीडित र अपमानित जीवन बाँच्न बाध्य र विवश पारिएको दलित वर्गका पक्षमा लेखिएको यस उपन्यासमा पर्वत जिल्लाको ग्रामीण दलित बस्ती र जीवीकाको लागि दिल्लीसम्म पुगेका नेपालीहरू रहने स्थानमा घटित घटनाहरू यसमा समावेश गरिएकाले यस उपन्यासको स्थानिक परिवेश व्यापक बनेको देखिन्छ । यस उपन्यासको कार्यपीठिकाका रूपमा मुखिया गाउँ, बाहुन गाउँ, दलित बस्ती, हाटबजार, पसल, चौतारा, वनजङ्गलजस्ता स्थानहरू आएका छन् । यसका साथै उपन्यासमा भट्टी, पँधेरो, बाह्रमासे अड्डा आदि स्थानमा पनि औपन्यासिक कार्यव्यापार सम्पन्न भएको पाइन्छ । यसमा बाजे भनिने बाहुन बिष्ट बाजे, बाहुनी बज्यै, भरियाका रूपमा परिवारको लालन-पालन गर्ने चाउरे र पारिवारिक जिम्मेवारी सम्हालेर बसेकी चाउरी, दमाई परिवार, घाम पार्टी र त्यसका नेता-कार्यकर्ता सबै नेपाली समाजका यथार्थ हुन् । नेपाली निम्नवर्गीय समाज र नेपाली नारीले भोग्नुपरेका पीडा, वेदना, हन्डर-ठक्कर, तिनको जीवनपद्धति र जीवनशैली सबै पक्षको चित्रण उपन्यासमा भएको छ । यसमा नेपालमा मात्र नभई लाहुरे भएर भारत प्रवास पुगेपछि पनि त्यहीँका शोषकहरूबा पनि नेपालीहरू कसरी थिचिएका र मिचिएका छन्, कसरी तिनलाई बेपत्ता पार्ने वा हत्या गर्ने कार्य भएको छ भन्ने कुरालाई देखाइएको छ । उपन्यासमा आएका यी र यस्ता सन्दर्भले दलित जीवनको अवस्थालाई विस्तारपूर्वक देखाउने काम गरेको छ । नेपाल हुँदै भारत प्रवाससम्मको सेरोफेरोमा फैलिएको विवेच्य उपन्यासको परिवेश दलित सौन्दर्य प्रस्तुतिका दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण बनेको छ ।

लिखे २०४६ पछिको नेपाली समाजको यथार्थलाई औपन्यासिक सामल बनाएर रचना गरिएको उपन्यास हो । वि.सं. २०४६ मा पञ्चायती शासन व्यवस्थाको अन्त्य भएर बहुदलीय प्रजातन्त्र स्थापना भएपछिको नेपाली समाजमा घटेका घटनाहरू उपन्यासमा देखिएका छन् । यस उपन्यासमा खासगरीकन पचासको दशकमा नेपाली समाज, राजनीतिलगायकतका क्षेत्रमा घटेका घटनाहरू समावेश गरिएका छन् । त्यसो त उपन्यासमा मुख्य रूपले प्रस्तुत गरिएको जातीय समस्या कुनै कालखण्ड विशेषको नभई यो सदियौँदेखि चलिआएको सनातनी समस्याका रूपमा देखिएको छ । तर पनि सिनो खाने कुरा, भर्खर बहुदल आएपछि खुल्ला बनेका पार्टीहरू र तिनका सभाहरूको सन्दर्भ उपन्यासमा आएका छन् । यस प्रकारका घटना उपन्यासको कालिक परिवेशलाई सङ्केत गर्छन् । यसै गरी उपन्यासमा घाम पार्टीको कुरा गरिएको छ र यो पार्टी २०४७ सालमा निर्माण भएको ने.क.पा. (एमाले) वा चुनाव चिह्न सूर्य भएको पार्टी हो भन्ने आधार उपन्यासमा भेटिन्छ । यसर्थ यो पार्टी निर्माण भएपछिको अवधि नै उपन्यासले समेटेको समयगत परिवेश हो ।

लिखे पछौटे सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा लेखिएको उपन्यास हो । उपन्यासमा झारफुक गर्ने, भूमि पुज्ने प्रचलन, रक्सी खाएर स्वास्नी पिट्ने विकृति, बहुविवाह, छोरीलाई पेवा दिने प्रचलन, दलितले मरेको सिनो खाने परम्परा, सिनोका विषयमा उनीहरू बीच हुने झैझगडा आदि सन्दर्भ देखाइएको छ । यी घटना, चलन र परम्पराले त्यस क्षेत्रको सामाजिक सांस्कृतिक स्वरूपलाई देखाएका छन् । नेपालको ग्रामीण जनजीवनको विकासमा पछौटे चिन्तन र अन्धविश्वासले नराम्ररी प्रतिकूल असर पारेको सामजको स्वरूप यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता कतिपय अन्धविश्वासले त व्यक्तिहरूको जीवनमा घातक प्रभाव समेत पारेको देखिन्छ । उपन्यासमा चित्रित सान्नानीको दुःखद र पीडादायी आत्महत्या समाजमा विद्यमान अन्धविश्वास र परम्पराकै द्योतक हो । यस्तै उपन्यासमा वर्णित लुती फुपूको दारुणकथा पनि सामाजिक अन्धविश्वासकै उपजका रूपमा देखिएको छ ।

^=$=@ l;dfgf jfl/kfl/ pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

उपन्यासमा दलित सौन्दर्य वा चेतनाको पहिचान गर्ने सन्दर्भमा परिवेशको भूमिका केकस्तो रहन्छ भन्ने विषयमा यसअघि पनि चर्चा भइसकेको छ । औपन्यासिक घटना घट्न स्थान, काल र वातावरणलाई बोध गराउने परिवेशले दलित परिवेशलाई सङ्केत गर्छ । कुन ठाउँ र समयका दलितहरूको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक अवस्था केकस्तो प्रकृतिको देखिन्छ भन्ने कुराको पहिचान गर्नका लागि परिवेशको अध्ययन आवश्यक पर्छ । दलितका अवस्था पनि स्थान र समयअनुसार पृथक हुन सक्छ र त्यसले विशेष सौन्दर्यको प्रस्तुति गरेको हुन सक्छ, हो यस कुराको मापन सहित दलित सौन्दर्यको मापनमा उपन्यासको परिवेशले सहयोग पुऱ्याउँछ ।

सिमाना वारिपारि उपन्यासकार शरद पौडेलले आफ्नो अघिल्लो उपन्यासकै परिवेशगत सेरोफेरोमा रचना गरेको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा नेपालको धौलागिरी अञ्चलअन्तर्गत बाग्लुङ, पर्वत र म्याग्दी जिल्ला हुँदै प्रवास मद्राससम्मको भौगोलिक परिधिभित्र औपन्यासिक घटनाहरू घटित भएको देखिन्छ । यस उपन्यासमा स्पष्ट रूपमा फलानो ठाउँ भनेर स्थान किटान गरिएको त छैन तर पनि उपन्यासमा बाहुन गाउँ, दमाई कामी गाउँ आदि स्थानमा उपन्यासको वस्तुले गति लिएको छ । यसका साथै काम र मामको खोजीमा आफ्नो गाउँ ठाउँ छोडेर विदेश गएका गरिब नेपालीहरूको अवस्थालाई देखाउने क्रममा उपन्यासको कार्यपीठिका भारतसम्म तन्किएको छ । देशमा होस् वा विदेशमा तथा गाउँमा होस् वा सहरमा नै किन नहोस् दलित तथा गरिब वर्ग समूहका मानिसहरूले दुःखै पाएका छन्, अपमान नै सहेका छन् र निरीह तथा निम्छरो जीवन नै बाँचेका छन् । उनीहरूको बसोबास, खेतीपाती वा काम गर्ने स्थान सबै कमसल प्रकारका छन् । उपन्यासमा दलित तथा गरिब वर्ग समुदायको जीवन यथार्थलाई प्रस्तुत गर्ने यस्तै परिवेशको चयन गरिएको छ, जसले दलित सौन्दर्य निर्माण गरेको छ ।

सिमाना वारिपारि विक्रमको पचासको दशकको नेपाली समाजको यथार्थलाई औपन्यासिक विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको उपन्यास हो । पचासको दशकको सुरुवाती चरणमा नै आरम्भ भएको माओवादी जनयुद्ध सन्दर्भ उपन्यासमा आएको छ । यसैले प्रस्तुत उपन्यासको कालिक परिवेशलाई चिनाएको छ । यहाँ औपन्यासिक घटनाका रूपमा आएका यस्ता विभिन्न सवालहरूले नै प्रस्तुत उपन्यासले पचासको दशकको नेपाले समाजका विशेषतालाई कथावस्तुका रूपमा अगाडि सारेको छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गरेका छन् ।

सिमाना वारिपारि उपन्यास लेखिएको समाज दुर्गम ग्रामीण नेपाली समाज हो । यस

समाजको स्वरूप वर्गीय तथा वर्णीय प्रकृतिको रहेको छ । समाजमा एकातिर आर्थिक विभेद छ भने अर्कातिर जातीय शोषण विद्यमान छ । यी दुबै प्रकृतिको शोषणमा परेको दलित वर्ग समुदायको जीवन यथार्थमा केन्द्रित भएको यस उपन्यासले प्रस्तुत गरेका समाजमा अन्याय, अत्याचार, अपमान, दमानका साथै अज्ञानता, अशिक्षा, व्यभिचार, अन्धविश्वास र परम्परा, रुढिग्रस्त सोच र चिन्तन आदिका कारण सामाजिक वातावरण निकै कहाली लाग्दो स्वरूपको बनेको छ । यस्तो सामाजिक परिवेशको परिवर्तनका लागि भनेर सङ्घर्ष गर्न अगाडि सरेका चिजा, समुद्र सरजस्ता पात्रहरू निराश भएको सन्दर्भ देखाएर उपन्यासकारले उपन्यासलाई शून्यतामा लगेर टुङ्ग्याएका छन् । यसले परिवर्तन र क्रान्तिकारी तथा विप्लवी वातारण निर्माणमा अवरोध सिर्जनमा मात्र भएको छैन औपन्यासिक मूल्य निर्धारणमा समेत नकरात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

^=% vu]Gb| ;Fu|f}nfsf pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

खगेन्द्र सँग्रौला प्रगतिशील साहित्यक अभियानको एउटा शक्तिशाली स्रष्टाको नाम हो । नेपालको पूर्वी भेगमा जन्मेर काठमाडौँ बस्दै आएका सँग्रौलाले नेपालको पश्चिम क्षेत्रका विकट गाउँलाई औपन्यासिक कार्यपीठिका बनाएर **जूनकीरीको सङ्गीत** शीर्षकको उपन्यास रचना गरेका छन् । यस उपन्यासमा उनले नेपाली समाजमा रहेको जातीय विभेदले निर्माण गरेको कारुणिक वातावरणको चित्रण एकातिर गरेको छ भने अर्कातिर दुर्मम गाउँमा रहका अशिक्षि, अपठित दलितहरूको जीवनको साँचो चित्र प्रस्तुत गरेको छ । यस उपन्यासको परिवेशगत परिप्रेक्ष्यले प्रस्तुत गरेको दलित चेतनाको पहिचान यहाँ गरिएको छ ।

^=%=! h"gsL/Lsf] ;ª\uLt pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

दलित सौन्दर्य प्रक्षेपणका लागि लेखिएको उपन्यासमा दलित जीवनको यथार्थबाट टिपिएको कथावस्तुलाई बोकेर हिँड्ने पात्र त्यसै समुदायका साथै इतरबाट पनि समाजको यथार्थ पक्षबाट नै छनोट गरिने र दलित मुक्तिको वैचारिक अभिव्यक्ति पनि दिइने भएकाले यस्तो उपन्यासका घटना घटेको ठाउँ, समय र परिस्थितिजन्य यथार्थ पनि दलित जीवनको यथार्थबाट पृथक हुने कुरै भएन । अझ स्पष्ट रूपमा भन्नु पर्दा दलित उपन्यासमा प्रस्तुत घटनाको कार्यपीठिकाले दलित सौन्दर्यको अभिव्यक्तिमा भूमिका खेलेको हुन्छ ।

जूकीरकिो सङ्गीत उपन्यास २०५६ सालमा लेखिएको हो । यस उपन्यासमा पश्चिम नेपालको धौलागिरी अञ्चलअन्तर्गतका बाग्लुङ र पर्वत जिल्लामा फैलिएर बसोबास गरेका

दलितहरूको जीवनावस्थाको अभिव्यक्ति रहेको छ । यस क्षेत्रका दलित जीवनको यथार्थका माध्यमबाट उपन्यासले नेपाली दलित परिवेशलाई औपन्यासिक धागोमा उनेर प्रस्तुत गर्ने कार्य गरेको छ । यस उपन्यासमा पर्वत जिल्लाको सिमरिङ लगायत बाग्लुङ तथा पर्वतका अन्य ३२ गाउँमा छरिएर रहेका दमाई, कामी, सार्कीजस्ता दलितहरूको रीतिरिवाज, बोलीचाली, वेषभूषा, राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कतिक र प्राकृतिक कुराहरूको चित्रणका साथै यी सबै कुराहरूबाट प्रभावित यी दलितहरूको दीनहीन, दयनीय र सन्त्रस्त अवस्थाजन्य वातावरणको पूर्ण अभिव्यक्ति वा चित्रण गरिएको छ ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासको स्थानिक परिवश नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गको धौलागिरी अञ्चलका बाग्लुङ पर्वत जिल्लाको हो । त्यहाँका विभिन्न गाउँका दलित र बाहुन क्षेत्रीको बासोबास रहेका क्षेत्रमा औपन्यासिक घटनाहरू घटित भएका छन् । बसोबास, खेतीपातीजस्ता सन्दर्भले पनि दलित चेतना प्रक्षेपण गरेको हुन्छ । दलित आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडा वर्ग भएकाले उनीहरूको बसोबास र खेतीपाती गर्ने स्थानले उनीहरूको जीवनावस्थालाई देखाउँछ । दलित वर्गको बसाइ पनि पछौटे भौगोलिक तथा सामाजिक परिवेशमा रहेको छ । उपन्यासमा यस सन्दर्भलाई स्पष्ट पार्न यस्तो स्थानिक चित्रण गरिएको छ-

> गाउँमाथि ठूलो सल्लेरी वन छ । वनमुनि कताकती माटो र जताततै ढुङ्गैढुङ्गा भएको भिरालो भागमा दमाई जातको बस्ती । बस्तीमुनि समथर हुँदै गएको, ढुङ्गा थोरै र माटो धेरै भएको भागमा बाहुन-बिष्टहरूको बस्ती छ । त्यस बस्तीमुनि सम्म परेका बडाबडा रहरलाग्दा गरा भएको, आँखाले भ्याउन्जेलसम्म फिजिएको खेतैखेत छ । हो, दमाईका पसिनाले सिंचेर मुखिया-बिष्टको सुन फलाउने त्यही खेतमाथिको बस्तीमा अचेल...
>
> (पृ. २१)

उपन्यासमा आएको उल्लिखित चित्रणले दलित समुदायको आर्थिक अवस्था र उत्पादनका साधनमाथि उनीहरूको पहुँचलाई प्रष्टसँग देखाएको छ । आर्थिक दृष्टिकोणले निकै पछि परेका दलित वर्गका मानिसहरूको परिश्रम र पसिनाबाट उत्पादन भएका कुनै पनि कुरामा उनीहरूको अधिकार नहुँदा नै दलित जीवन आर्थिक रूपल पिछडिएको र उनीहरूको श्रममाथिको शोषणका कारण नै उनीहरू सीमान्त बनेको सामाजिक यथार्थलाई उल्लिखित औपन्यासिक सन्दर्भले प्रष्ट पारेको छ ।

वि.सं. २०५६ मा प्रकाशित भएको **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा पञ्चायतकालको अन्त्य र बहुदलीय प्रजातन्त्रको आरम्भकालीन समयगत परिवेशको नेपाली समाजलाई समेटिएको छ । वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनपछिको नेपाली समाजमा बहुदलीय प्रजातन्त्रले भित्र्याएका विकृत पक्षको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । यस

उपन्यासमा तत्कालीन समाजको रीतिरिवाज, परम्परा, अन्धविश्वास, धर्म संस्कृतिको यथार्थ अङ्कन गरिएको छ । यस उपन्यासमा बहुदल प्राप्तिपछिको नेपाली समाजको रानीतिक व्यवस्थाको दुरावस्था, गरिब एवम् दलितहरूको गिर्दो जीवनस्तर र समाजका माथिल्लो जात भनिने बिष्ट बराजुहरूले दलितलाई गर्ने भेदभावपूर्ण र अमानवीय व्यवहारलाई स्पष्ट रूपमा देखाइएको छ । दुर्गादेवीको पूजा गर्ने, भूमे देवताको भाकल गर्ने आदि केही धर्मसँग जोडिएका अन्ध संस्कृतिको अभिव्यक्ति पनि उपन्यासमा भएको पाइन्छ । बाहुन बिष्टहरू चारमुखे ब्रह्माजीको मुखबाट र दलितहरू पैतालाबाट उत्पत्ति भएको अन्धविश्वास समाजमा फिजाएर दलितहरूमा निचताको हीन भावना पैदा गरिएको ग्रसित समाज यस उपन्यासको परिवेशसँग जोडिएको छ । शिक्षा र चेतनाको अभावमा पिल्सिएका दलितहरू स्वयम् आफूलाई नीच र गुका लिँड भन्न रुचाउँछन् । यस सन्दर्भले प्रजातन्त्रको बहाली भएपछि पनि अन्धविश्वासमा डुबेको नेपाली ग्रामीण समाजको तस्बिर अगाडि ल्याउँछ ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासको वातावरण सुरुमा दुखद प्रकृतिको देखिए तापनि अन्त्यमा सुखको खोजी गर्दै उत्साहजनक अभियानमा सक्रिय भएका मानिसहरूको सङ्घर्षका माध्यमबाट आशावादी भविष्य देखाउने प्रयत्न गरिएको छ । उपन्यास पढ्दाको आरम्भिक अवस्थामा पाठकहरूमा करुणाको भाव पैदा हुन्छ भने क्रमशः त्यो भाव कम हुँदै विद्यमान सामाजिक स्वरूप र संचरनाप्रति आक्रोश र बदलाको भाव विकसित हुन थाल्छ । उपन्यास पढ्दै जाँदा गरिब एवं दलित जातिहरूलाई बेहाल बनाउने सामन्तवादी समाज र त्यसैका आसेपासेहरूप्रति घृणा तथा प्रतिशोधको भावना जागृत हुन थाल्छ । विराट दलित सम्मेलन र अत्याचारको दमानको लागि सङ्गठित रूपले अघि बढेको दलित जुलुस एक-दूई जनासँग लिने बदलामा सीमित नभई समग्र रूपमा निम्न वर्ग तथा वर्णका विरुद्धमा समाजमा गरिएको भेदभाव विरुद्धको सङ्घर्षमा लामबद्ध भएको सन्दर्भ उपन्यासमा देखाइएकाले यस उपन्यासले विप्लवी तथा सङ्घर्षमय वातावरणको पक्षमा आवाज उठाएर समतामूलक सामाजिक स्वरूपको अपेक्षा गरेको देखिन्छ ।

^=^ r"8fdl0f lu/Lsf pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

पूर्वी नेपालको मोरङमा स्थायी घर भई भक्तपुरको लोकन्थली बस्दे आएका चूडामणि गिरी शिक्षण पेसामा सम्बद्ध छन् । सामाजिक सांस्कृतिक तहका अन्धविश्वास, रुढि र अन्धपरम्पराका विरुद्धमा लेखन कर्ममा लागेका गिरीको रक्त-मिश्रण उपन्यासले समाजमा रहेको दलित समस्याको उठान गरी त्यसको निदानको बाटोसमेत प्रस्तुत गरेका छन् । उनको यस उपन्यासलाई प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यमा प्रतिनिधि कृतिका रूपमा चयन गरी

यसमा रहेको दलित चेतनाको पहिचान गरिएको छ । यस क्रममा यहाँ यस उपन्यासको परिवेशगत परिप्रेक्ष्यले प्रस्तुत गरेको दलित चेतनाको पहिचान यहाँ गरिएको छ ।

^=^=! /Qm–pkGof;sf] kl/j]zof]hgfdf blnt r]tgf

उपन्यासको कार्यपीठिका, समय र सामाजिक आर्थिक तथा सांस्कृतिक आधारका रूपमा रहेको परिवेशले दलित सौन्दर्यको प्रस्तुतिमा मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसका माध्यमले दलित सौन्दर्यको खोजी गर्दा उपन्यासले कुन ठाउँ र समयको घटनालाई प्रस्तुत गरेको छ र त्यस ठाउँ वा समयको सामाजिक वातावरण, रहनसहन, रीतिस्थिति केकस्तो रहेको छ भन्ने कुरामा ध्यान दिइन्छ ।

रक्त-मिश्रण नेपाली समाजको ग्रामीण परिवेशमा रचना गरिएको छ । यसमा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने र हिन्दूवादी वर्ण व्यवस्थाले निम्न मान्दै तल्लो स्तरको जीवन बाँच्न बाध्य पारिएको दलित समुदायको जीवनको यथार्थलाई मार्मिक रूपमा देखाइएको छ विकासका दृष्टिकोण पछि परेका र उच्च तथा निम्न दुबै जातका मानिसहरूको बसोबास रहेको ग्रामीण समाजको सच्चा चित्र यस उपन्यासमा उतारिएको छ । यसका साथै प्रस्तत‍ु उपन्यासमा मुम्बई, बनारस र काठमाडौँमा घटेका घटनाहरू पनि समावेश गरिएको छ । यस उपन्यासमा २०४६ सालपछिको नेपाली समाजको चित्रण गरिएको छ । यसमा २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि आएको बहुदलीय प्रजातन्त्रभित्रका विकृति र विसङ्गीतलाई उदाङ्गो पारिएको छ । निरङ्कुश एकदलीय पञ्चायती शासन व्यवस्थाको अन्त्य भएपछि स्थापित प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा विभिन्न पार्टीमा लागेका व्यक्तिहरूले आर्थिक उन्नति गर्ने कुरालाई हर्कमानको चित्रणका माध्यमबाट उपन्यासमा यसरी देखाइएको छ-

> २०४६ सालसम्म ऊ एक सर्वसाधारण राजनीतिक कार्यकर्ता थियो गाउँस्तरको । आर्थिक अवस्था पनि सामान्य थियो उसको त्यतिबेला । २०४६ सालपछिको आम निर्वाचनमा जब उसको पार्टीले विजय हासिल गर्‍यो, तब उसको सम्पर्क ठूला नेताहरूसँग बढ्दै गयो । नेताहरूसँगको सम्पर्कले गर्दा उसको राजनीतिक भूगोल गाउँबाट जिल्लासम्म फैलियो । ऊ जिल्ला विकास समितिको सभापतिमा समेत निर्वाचित भयो ।... तर ५० देखि उसको आर्थिक स्थिति अहोरात्र चुलिँदै थियो । उसको शक्ति र सामर्थ्य राजनीतिक रूपले मात्र नभई आर्थिक रूपले पनि सबल र सशक्त भइसकेको थियो । (पृ.२८-२९)

बहुदलीय प्रजातन्त्रको विकृत परिस्थितिलाई देखाउने उल्लिखित सन्दर्भले यस परिपाटीमा राजनीतिका नाममा हुने गरेको भ्रष्टाचार, घुसखोरी, कालाबजारी र दुई नम्बरी धन्दालाई

स्पष्ट रूपमा देखाएको छ । जनताको सेवा गर्ने भनेर राजनीतिमा लागेकाहरूले विभिन्न धन्दा सञ्चालन गरेर आफ्नो आर्थिक उन्नतिका क्षेत्रमा कसरी सक्रिय भइ रहेका छन् भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेको छ । यस उपन्यासमा नेपाली समाजको विशेष गरीकन पचासको दशकको नेपाली समाजका चित्र उतारिएको छ । यो दशक नेपाली राजनीतिमा निकै मह□वपूर्ण समयका रूपमा देखिएको छ । यतिबेला देशका दुई थरी बन्दुकको मारमा सर्वसाधरण नेपाली जनताहरू थिए । सत्तामा पहुँच पुगेकाहरूले आफूलाई मन नपरेकाहरूलाई माओवादीको आरोपमा प्रहरी लगाएर पक्राउने विभिन्न प्रकारका यातना दिनेजस्ता कार्यहरू गर्थे यस कुरालाई प्रस्तुत उपन्यासले पनि देखाएको छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यास नेपाली समाजमा माओवादी द्वन्द्व चलेको कालखण्डमा लेखिएको उपन्यास हो र यसले त्यसै समयको नेपाली समाजको यथार्थलाई प्रतिबिम्बन गरेको छ । नेपाली समाजको राजनीतिक र समाजिक सन्दर्भमा विशेष मह□व राख्ने त्यस कालखण्डका साथै तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्र आफै प्रत्यक्ष शासन सम्हाल्न खोजेको समयसम्म यस उपन्यासको वस्तु सन्दर्भ तन्किएको छ । राजनीतिक रूपमा निकै उथलपुथलयक्त समयका रूपमा देखिएको यस समयमा नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्या र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतायुक्त नेपाली ग्रामीण समाजको यथार्थलाई आफ्नो कथ्य सन्दर्भमा समेटेको यस उपन्यासले ग्रामीण क्षेत्रका अशिक्षित, अनपढ र चेतनाहीन गरिब निम्न जातीय परिवेशका मानिसहरूको यथार्थलाई प्रस्ततु गरेको छ । उपन्यासमा एकातिर सदिऔँदेखि निम्न जातका मानिसहरूमाथि शोषण गरी खान पल्केका उच्च जातीय मानिसहरू र अर्कोतर्फ शोषणको जाँतो मुनि परेर त्यसबाट मुक्तिका लागि चल्मलाउन थालेकाहरूका बीचको द्वन्द्वात्मक अवस्थालाई देखाएको छ ।

^=& lgisif{

उपन्यासको घटना घट्ने स्थान, समय र त्यसको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्था अनि रीतिरिवाज र चालचलनलाई समेत बुझाउने परिवेशले दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा पनि मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । दलित साहित्य दलित जीवनको यथार्थ भएकाले यसमा प्रयुक्त कथावस्तु कहाँको, कहिलेको र कस्तो वातावरणको हो भन्ने कुराले मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसको परिवेशले उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको यथार्थको सत्यतालाई बुझाएको हुन्छ । दलित समाजको सबैभन्दा उत्पीडित जाति वा वर्ग भएकाले उनीहरू सामाजिक सांस्कृतिक सँगै आर्थिक दृष्टिले पनि पछि पारिएका छन् । कठिन आर्थिक अवस्थामा बाँचेका दलितहरूको बसोबास रहेको ठाउँ, उनीहरूले कार्य गर्ने स्थानदेखि लिएर सबै कुराहरू पिछडिएका नै हुन्छन् । उपन्यासमा दलितहरूको जीवन प्रस्तुत गर्दा परिवेशका रूपमा आएका यी सवालले दलित चेतना प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । यस

परिच्छेदमा विवेचना गरिएका उपन्यासहरूको परिवेशले दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा उल्लेख्य भूमिका खेलेका छन् । स्थानिक हिसाबले नेपाली समाजको पूर्वदेखि पश्चिमसम्मका विभिन्न क्षेत्रमा फैलिएर बसोबास गरिरहेका उत्पीडित जाति समुदायका मानिसहरूको कथा यहाँका उपन्यासहरूमा व्यक्त गरिएको छ । ती ठाउँहरूमा पनि समथर, सुगम र राम्रो उब्जा हुने स्थानमा समाजका उच्च जातका मानिसहरूको बसोबास रहेको र फालिएका पाखा पखेरा तथा कम उब्जाउ हुने कमसल जग्गा जमिनमा बसोबास तथा खेतिपाति गरेर दलितहरूले जीविका गरिरहेको सामाजिक यथार्थलाई यी उपन्यासहरूले प्रस्तुत गरेका छन् । समयका दृष्टिकोणले दलित चेतना प्रस्तुत गरिएका प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले पञ्चायतकालीन कालखण्डदेखि बहुदलीय प्रजातान्त्रिक अवस्थासम्मको समयगत सेरोफेरोलाई समेटेका छन् भने जातीय विभाजनका कारण समाजमा निर्माण भएको दलितहरूका जीवनको कारुणिक अवस्था तथा त्यसबाट मुक्तिका लागि दलितहरूले गरेको सङ्घर्षका कारण देखिएको द्वन्द्वात्मक अवस्थालाई उपन्यासले देखाएका छन् ।

;ftf}F kl/R5]b

k|ultjfbL g]kfnL pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

&=! ljifok|j]z

प्रगतिवादी उपन्यासमा विचार पक्षलाई केन्द्रीय औपन्यासिक सन्दर्भका रूपमा हेरिन्छ । उपन्यासमा लेखकले सामाजिक स्वरूपप्रति केकस्तो धारणा प्रकट गरेको छ भन्ने प्रश्न यसको वैचारिकतासँग सम्बन्धित हुन्छ । उपन्यासको विचार पक्ष जति सशक्त हुन्छ उपन्यास त्यति नै सफल हुन्छ भन्ने मान्यता प्रगतिवादी औपन्यासिक मान्यताको केन्द्रमा रहेको हुन्छ । प्रगतिवादी धाराअन्तर्गत रहेर समाजमा विद्यमान जातीय विभेदको यथार्थलाई देखाइएका उपन्यासहरूमा पनि विचार पक्षको उपस्थित सर्व मह□वपूर्ण सवालका रूपमा देखिन्छ । उपन्यासमा दलितहरूको जीवनको यथार्थलाई उनीहरूकै समुदायका पात्रहरूको केन्द्रियतामा प्रस्तुत गरेर मात्र त्यसमा दलित चेतना सौन्दर्यपूर्ण रूपले प्रस्तुत हुन सक्दैन, यसका लागि त्यसप्रतिको लेखकीय दृष्टिकोण र त्यसले पाठकवर्गमा संप्रेषण गर्ने सन्देशपूर्ण चेतनासँग सम्बन्धित हुन्छ । यहाँ प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासबाट दलित चेतनाको प्रक्षेपणका दृष्टिले प्रतिनिधि कृतिका रूपमा चयन गरिएका उपन्यासहरूमा रहेको विचारपक्षको अध्ययन यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

&=@ d'lQmgfy ltlD;gfsf pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

मुक्तिनाथ तिम्सिना क्रान्तिकारी चेतना भएका व्यक्ति हुन् । उनले साहित्यका माध्यमबाट मात्र होइन आफ्नो जीवनका हरेक क्षेत्रका सक्रियतामा सामाजिक रुढि, अन्धविश्वास र कुसंस्कारका विरुद्धमा भूमिका खेलेका छन् । उनका हालसम्म प्रकाशित भएका दुई औपन्यासिक कृतिहरूमध्ये को अछूत ? शीर्षकको उपन्यासले तत्कालीन समाजमा जातीय जटिलतालाई देखाउँदै त्यसप्रतिको स्पष्ट धारणा अगाडि सारेका छन् । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेको वैचारिक मूल्यका आधारमा अभिव्यक्त भएको दलित चेतनाको मूल्याङ्कन यहाँ गरिएको छ ।

&=@=! sf] c5"t pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

समाज वर्गमा विभाजित छ र शोषित पीडित वर्ग आफ्नो अधिकार प्राप्ति र आफूमाथिको शोषणको जालो च्यात्नका लागि क्रियाशील हुन्छ र हुनु पर्छ भन्ने मार्क्सवादी मान्यताका कै सापेक्षतमा समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई पनि हेर्दा यसको समाधान वैज्ञानिक रूपले हुन सक्छ । समाजमा रहेको वर्गभेद र त्यसले सिर्जना गरेको जटितलताकै बीचमा दलित समस्यालाई पनि हेर्नु पर्छ र त्यसलाई वर्गीय समस्या समाधानका लागि गरिने वर्ग सङ्घर्षको फलकमा नै हेर्नु बढी वैज्ञानिक देखिन आउँछ । नेपाली उपन्यास परम्परामा समाजमा विद्यमान वर्गीय समस्या र त्यसको समाधानका लागि जनस्तरबाट भएको सङ्घर्षको पहिलो प्रस्तुतिका रूपमा अगाडि आएको **को अछुत** उपन्यासमा समाजमा रहेको वर्गभेदसँग जोडेर जातीय समस्यालाई पनि देखाइएको छ र त्यसको समाधानको बाटो पनि पहिल्याउने प्रयास गरिएको छ ।

नेपाल लामो समयसम्मको निरङ्कुश राज्य व्यवस्था अन्त्य भएर प्रजातान्त्रिक संरचरचना स्थापना हुँदै गरेको समयमा लेखिएको भएर पनि **को अछूत ?** वैचारिक चिन्तन र वर्गीय तथा वर्णीय चिन्तनका दृष्टिले सफल औपन्यासिक कृतिका रूपमा देखिएको छ । शास्त्रीयतावादी औपन्यासिक शिल्पशैलीका दृष्टिले केही कमजोर कृतिका रूपमा देखिए तापनि नेपाली समाजको दलित समस्याको उठान र त्यसको समाधानका लागि यसले प्रस्तुत गरेको वैचारिक सवालका दृष्टिकोणले यस उपन्यासलाई सफल कृतिका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । दलित औपन्यासिक मान्यताले परम्परावादी शिल्पलाई भत्काउँछ, परम्परागत शैलीको विरोध गर्छ र नवीन विचारधारका माध्यमबाट नयाँ चिन्तनको विकास गर्ने चाहनालाई अगाडि सार्छ । समाजमा रहेको वर्ग र वर्णको स्वरूप पनि दलित उपन्यासले प्रस्तुत गर्ने विचारधारा कै एक रूप हो । यस्ता उपन्यासमा समाजमा रहेको वर्गीय र वर्णीय समस्याप्रतिको स्पष्ट दृष्टिकोण सार्वजनिक भएको हुन पर्छ । त्यसालाई लेखकले कुन रूपमा हेरेको छ भन्ने कुरा उपन्यासको मह वपूर्ण सन्दर्भका रूपमा देखिन आउँछ । उपन्यासको कला र शिल्प भनेको विचारलाई प्रस्तुत गर्ने माध्यम मात्र हो । दलित उपन्यासमा मुख्य त यसको वैचारिक स्वरूप भएर आउँछ । उपन्यासमा विचार जति सशक्त भयो, कृतिको कला पनि त्यतिकै र त्यसै रूपमा निःसृत भएर आउने कुरामा विद्वान्हरूलेजोड दिएका छन् (भट्टराई, २०७०, पृ. २०३) । उपन्यासमा वैचारिक सवालका विषयमा स्थापना गरिएका यी मान्यताका आधारमा प्रस्तुत उपन्यास सफल कृतिका रूपमा देखिएको छ । यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा रहेको जातीय विभेद र त्यसले निर्माण गरेको सामाजिक स्वरूपलाई स्पष्ट रूपमा विरोध गरिएको छ । दलितहरूप्रति गरिएको विभेद, अमानवीय व्यवहार, शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारको विरोध गरिएको छ र दलित सौन्दर्यको पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको छ । दलितहरूमा रहेको हीन भावनाको अन्त्य गरी उनीहरूमा पहिचान र स्वाभिमानको भाव जागृत गराउने प्रयास गरिएको छ

अनि दलित समस्याको अन्त्यका लागि क्रान्तिको अपरिहार्यतालाई प्रष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दलित उपन्यासले दलित दलितका बीचमा पनि जातीयता पर्खाल ठड्याएर उनीहरूलाई नै फटाउने र दलित मुक्तिको चेतनालाई कमजोर बनाउने प्रयास गर्ने हिन्दूवादी वर्ण व्यवस्थाको विरोध गर्छ । यसका साथै दलित उपन्यासमा श्रम सौन्दर्यको चर्चा पनि गरिएको पाइन्छ । **को अछूत** उपन्यासमा दलित मुक्तिका लागि वर्गको मुक्तिको आवश्यकतालाई औँल्याइएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा दलेले वर्ग मुक्तिका लागि यस्तो अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ :

> अछूत जातमा मेरो जात दमाईं, गाइने, च्यामेभन्दा उपल्लो तहमा छ । तर गोरे र उजेली तल्लो दमै जातका र मउपल्लो कामी जातको भनेर म आफ्नो दलित शोषित वर्गमा भेद खडा गर्दिनँ । न्यायको निम्ति हातको हथौडालाई साक्षी राखेर लडिरहन्छु । खास गरेर मैले पनि जानिसकेको छु, "हामी कामी जातको हातमा फलाम पिट्ने हथौडा नहुने हो भने भोलिदेखि नै यो राष्ट्र, राष्ट्र बन्न सक्दैन, नेपाल राष्ट्रका उत्पादनका यावत साधन हामी कामी जातकै मुटुको थर्कानबाट तयार भएका छन्, तर पनि हाम्रो कामी जात सधैंको सबैको कमारो बनेर अपमान र अनादरको जात बनिरहेको छ । कुनै कामीले बेहान-बेलुका पेटभरि खाएको छैन, देखा जाएगा" (तिम्सिना, २०६७, पृ. ७४) ।

विवेच्य उपन्यासमा आएको माथिको सन्दर्भले दलित सौन्दर्यलाई केन्द्रमा राखेर रचना गरिएका उपन्यासमा अभिव्यक्त हुने वैचारिक सवाल प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । दलित मुक्तिका लागि सचेत दलित समुदायबाट नै आफ्ना अधिकार प्राप्तिका लागि क्रान्तिको आवश्यकता औँल्याइएको छ । यस सन्दर्भले पनि वर्ग र वर्णको समस्याको समाधान गर्नका लागि वर्गीय र वर्णीय शोषणमा परेका दले कामीजस्ता पात्रहरूमा चेतनाको अवश्यकता पर्छ र दलितभित्र नै जीवित देखइएको जातीय समस्या पनि हिन्दू वर्ण व्यवस्थाले नै आफ्नो अभीष्ट पुरा गर्नका लागि निर्माण गरि दिएको हो भन्ने कुराको अभिव्यक्ति यहाँ गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा उपन्यासका तिम्सिनाले दलितहरू एकताबद्ध क्रान्ति र सङ्घर्षमा पनि जोड दिँदै दलित समस्या र मुक्तिका लागि उनीहरूका बीचमा रहेको फुटको विरोध गरेका छन् । उपन्यासमा मुख्य भूमिकामा देखिएको गगने सार्कीको निम्न लिखित भनाइ यस दृष्टिकोणले निकै महत्वपूर्ण रहेको छ । उसले यसो भनेको छ-

> कल्पित धर्मको आडमा हामीलाई तल्लो जात बनाएर शोषण चलाउने बहुनलगायतका उच्च जातको उछितो पार्न हामी अछूत वर्ग सबैको एकमेल हुनपर्दछ, अछूत जातका बीचमा म पनि एक उपल्लो जात हुँ, तर तँ दमै, तँ गाइने,

तँ च्यामे भनेर म कहिल्यै अपमान गर्ने छैन र मेरो त सबै भाइसँग खानपान आदि सबै सरोबर रहनेछ, भातभान्छा कुवापानी भन्ने बखेडा राख्ने छैन ।

(पृ. ७५)

उपन्यासको उल्लिखित सन्दर्भले जातीयमुक्तिको स्पष्ट वैचारिक आधारलाई अभिव्यक्त गरेको छ । खासगरी कपोलकल्पित आधारमा मानिस मानिसका बीचमा विभाजन गरिएको जातीय समस्याका कारण सबैभन्दा निम्छरो जीवन बिताउन बाध्य पारिएको दलित जातिका बीचमा समेत उच नीचको भावना ल्याएर उनीहरूलाई फुटाउने र आफ्नो वर्चश्व यथावत राख्न चाहने उच्च जातीय अहङ्कारका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्न र दलित मुक्ति पाउनका लागि उनीहरूबीच एकताको अपरिहार्यता छ । दलित एक ढिक्का भएर ब्राह्मणवादी अहङ्कारसँग लडे भने मात्र उनीहरूको मुक्ति सम्भव छ स्पष्ट विचार उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । यस प्रकार ब्राह्माणवादी वर्ण व्यवस्था र समात्वादी वर्ग व्यवस्थाका कारण समाजमा निर्माण भएको जटिल सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक स्वरूपला यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्दै विद्यमान स्वरूपका विरुद्धमा लेखिएको **को अछुत ?** उपन्यास दलित पहिचानको स्पष्ट वैचारिक मान्यताका सापेक्षमा लेखिएको सफल कृतिका रूपमा देखा परेको छ ।

&=# s]=lk= 9sfnsf pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

के.पि. ढकालको पूरा नाम कूलप्रसाद ढकाल हो । साहित्यका कथा, कविता, निबन्ध, उपन्यासलगायतका विधाहरूमा सक्रिय भएर बहुमुखी व्यक्तित्वको छवि निर्माण गरेका ढकाल विभिन्न साहित्यिक तथा सामाजिक संघसंस्थाहरूमा पनि सक्रियतापूर्वक सङ्लग्न रहेका छन् । उनको हरेक प्रकारको सक्रियता स्पष्ट वैचारिक आधारका साथ सामाजिक रूपमान्तरणका पक्षमा रहेको देखिन्छ । उनको हालसम्म प्रकाशित भएको समाजमा रहेको जातीय भेदभावको समस्यालाई मुख्य रूपले प्रस्तुत गरेको **जुठेको नयाँ घर** शीर्षकको उपन्यासले मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनका सापेक्षतामा जातीय समस्यालाई लिँदै त्यसको वैज्ञानिक समाधानको बाटो देखाएको छ । यस उपन्यासमा रहेको वैचारिक सन्दर्भ र त्यसले प्रस्तुत गरेको दलित चेतनाको मूल्याङ्कन यहाँ गरिएको छ ।

&=#=! h'7]sf] gofF 3/ pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

हिन्दूवर्ण व्यवस्थाले सिर्जना गरेको जटिलताका कारण अपहेलित, तिरस्कृत, शोषित र पीडित जीवन भोग्न बाध्य र विवश पारिएको जाति समुदायको मुक्ति चेतनाको स्पष्ट मार्ग प्रदर्शन गरिएको उपन्यासले नै दलित सौन्दर्यलाई प्रस्तुत गर्छ । यस्तो उपन्यासले

वर्गीय र वर्णीय सङ्घर्षका माध्यमबाट दलनमा परेको जाति वर्ग समुदायको मुक्तिको आवाजलाई उठाएको हुन्छ । समाज रहेको सबै प्रकारका उत्पीडनहरूको मूल कारक भनेको समाजको आर्थिक संरचना भएकाले यस्ता समस्या समाधान गर्नका लागि आर्थिक दृष्टिकोणले समातामूलक समाजको निर्माण गर्नु जरुरी हुन्छ । वैचारिक सवालको यसै तथ्यलाई ख्याल गर्दै दलित उपन्यासले जातीय समस्या समाधानको मुद्दालाई उठाउनु पर्छ भन्ने मान्यता यसका अध्येताहरूले अगाडि सारेका छन् ।

जुठेको नयाँ घर उपन्यासले मुख्य रूपमा सुन्दर समाज निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएको छ र त्यही उद्देश्यपूर्तिका लागि यहाँ सपष्ट वैचारिक मार्गचित्र प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकै सापेक्षतामा समाजलाई समानतामूलक र सुन्दर स्वरूप प्रदान गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस उपन्यासमा समाजको सुन्दरतामा ह्रासल्याउने मूल कारकका रूपमा वर्ग र वर्णको संरचनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली समाज आजसम्म पनि जातीय छुवाछूतजस्तो सङ्कीण र अमानवीय मानसिकताबाट ग्रसित छ । हिन्दू वर्णवादले सिर्जना गरेको उछ नीच, छुवाछुत र सामाजिक विभेद नेपाली समाजमा सामन्तवादको अवशेषका रूपमा आज पनि यथावत छ । शोषक, शोषित, सम्पन्न र विपन्न, उच नीच वर्ग बीच आजको समाजमा अन्तर्विरोध छ र यसको समाधान वर्ग सङ्घर्ष र क्रान्तिका माध्यमबाट मात्रै गर्न सकिन्छ भन्ने विचार यसमा अभिव्यक्त भएको छ । हिन्दू वर्ण व्यवस्था र सामन्तवादको अवेशषका रूपमा समाजमा विद्यमान जातीय विभेदको अन्त्य गरी समतामूलक र सुन्दर समाज निर्माणको लागि शोषित दलित वर्ग समुदायले सशक्त रूपमा आन्दोलन गर्नु पर्ने विचार उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ । यसका लागि दलित वर्ग समुदायमा आत्म सम्मान र स्व पहिचान हुनु पर्ने कुरालाई पनि मह□वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ ।

जातीय शोषणको मूल आधारको रूपमा सामन्तवादी उत्पादन सम्बन्ध र आर्थिक शोषणलाई मानिएको छ । वर्गीय मुक्तिविना जातीय मुक्ति सम्भव छैन अतः मानवको समग्र मुक्तिको लागि सर्वप्रथम वर्गीय आन्दोलन आवश्यक हुन्छ भन्ने विचारलाई उपन्यासले बहन गरेको छ । वर्गीय समाजको अन्त्यका लागि कम्युनिष्ट आन्दोलन नै एक मात्र माध्यम हो र राजनीतिक सङ्घर्षबाट नै मानव मुक्ति सम्भव छ भन्ने दृष्टिकोण यस उपन्यासको छ । यस उपन्यासले वर्गमुक्तिका क्रियाशील भएका कम्युनिस्ट पार्टीहरूले पनि क्रान्तिलाई नयाँ स्वरूपमा सञ्चालन गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । परम्परागत रूपमा विश्वका विभिन्न ठाउँमा भएका कम्युनिस्ट आन्दोलनको अन्धानुकरण गर्दै त्यही स्वरूपको क्रान्ति नेपालमा पनि गर्छौं भन्दा आन्दोलन दुर्घटित हुनसक्छ । यसकारण नेपालमा बहुदलीय कम्युनिस्ट आन्दोलनका माध्यमबाट सामाजिक परिवर्तन सम्भव छ भन्ने कुरा यस उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ । उपन्यासमा वैचारिक पात्रका रूपमा देखिएको रबिलालले बहुदलीय

प्रतिस्पर्धात्मक कम्युनिस्ट आन्दोलनप्रति जोड दिँदै यसो भनेको छ- “बदलिदो विश्वपरिस्थितिले पुराना तौर-तरिका कमजोर हुँदै गएका छन् । पुँजीवादीहरूले अनेकौँ षड्यन्त्रहरू तयार गरिरहेका छन्, समाजवादी र साम्यवादी व्यवस्थालाई दबाउन, त्यसकारण बहुदलवादी कम्युनिस्ट आन्दोलन नै आजको आवश्यकता हो । विश्व दृष्टिकोण नै यसतर्फ रहेको छ ।” (पृ. ७१) उपन्यासको टुङ्ग्याउनी चराणतिर आएको रबिलालको उल्लिखित भनाइले विवेच्य उपन्यासको वैचारिक आधार वा मान्यतालाई स्पष्ट रूपमा व्यक्त गरेको छ । यस उपन्यासमा दलितवर्गका समस्या उनीहरूले आर्थिक विपन्नताका कारणले र जातीय विभिन्नताले भोग्नुपर्ने आर्थिक सांस्कृतिक शोषणहरू, उनीहरूमा आएको अधिकार प्राप्तिको चेतना र सङ्गठित सङ्घर्ष, ब्राह्मणवर्गको अमानवीय शोषणको विरोध र दलित वर्गको सफलतालाई देखाउनु यसका सफल पक्षहरू हुन् ।

&=$ z/b kf}8]nsf pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

शरद पौडेल उपन्यासका साथै गीतिनाटक र कथाका साथै सामाजिक सङ्घसंस्थका माध्यमबाट समेत समाजमा विद्यमान जातीय भेदभावका विरुद्धमा साक्रिय रहेका व्यक्तित्व हुन् । आफू उच्च जातको भएर पनि समाजमा रहेको निम्न जातीय विभेद र त्यसले सिर्जना गरेको सामाजिक, सांस्कृतिक समस्याको प्रस्तुति उनले आफ्ना कृतिहरूमा गरेका छन् । उनले रचना गरेर प्रकाशित भएका **लिखे** र **सिमाना वारिपारि** उपन्यासलाई प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रतिनिधि उपन्यासका रूपमा चयन गरिएको छ । यी उपन्यासमा रहेको वैचारिक सन्दर्भले प्रस्तुत गरेको दलित चेतनाको अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

&=$=! lnv] pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

दलित सम्बन्धी साहित्यको सौन्दर्य शास्त्रले कृतिमा व्यक्त भएको विषयवस्तु, त्यहाँ आएका पात्र मात्र दलित भएर हुँदैन । यसका लागि साहित्यकारको वैचारिक दृष्टिकोण पनि प्रस्ट हुनु पर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । यसलाई प्रगतिवादी साहित्यमा रहेको लेकीय प्रतिबद्धतासँग जोडेर हेर्न सकिन्छ । जसरी मार्क्सवादी साहत्यिको लेखक कम्युनिष्ट पार्टी तथा विचारमा प्रतिबद्ध हुन पर्छ ठिक त्यसै गरी दलित साहित्यको लेखकले आफ्नो वैचारिक धरातल प्रस्ट बनाउनु आवश्यक हुन्छ । पौडेलले आफ्ना दुबै उपन्यासहरूमा यो वा त्यो रूपले दलित मुक्तिको वैचारिक अभिव्यक्ति गरेका छन् । उनको यो चाहना सवल रूपले साङ्गठनिक क्रान्तिसम्म विकसित नभएको भए पनि त्यसको गतिलो सङ्केत दुबै उपन्यासमा रहेको छ ।

नेपाली उपन्यासको परम्परामा **लिखे** उपन्यास दलित जातिका समस्याको उद्‌बोधन गर्दै जातीय विभेदको विरुद्धमा सङ्घर्षरत हुन दलित वर्गलाई नै जागरुक र सचेत बन्नुपर्छ भन्ने सन्देश सहित लेखिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा दलित वर्गको पात्रलाई नै नायकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । दलितका समस्याहरूलाई नै सम्पूर्ण उपन्यासको विषयवस्तुको रूपमा प्रस्तुत गर्नु, जातीय विभेदको मूल कारणको रूपमा आर्थिक विभेदलाई देखाउनु, दलित वर्गको मुक्तिको लागि दलित वर्गकै सशक्तता र एकताबद्ध प्रयासमा जोड दिनु, सामाजिक विभेदको रूपमा रहेको जातीय व्यवस्थालाई अन्त्य गरी समानतामूलक न्यायपूर्ण समाजनिर्माणको आकाङ्क्षा राख्नु जस्ता कुराहरू यस उपन्यासमा आएका छन् । यसले नेपाली उपन्यास परम्परामा **को अछुत** ? द्वारा प्रारम्भ भएको वैचारिक धरातललाई उत्तराधिकारका रूपमा अनुसरण मात्र गरेको छैन त्यसले खनेको दलितमुक्तिको वैचारिक गोरेटोलाई विस्तार गर्ने, सुदृढ बनाउने र बृहत्तर आयाम दिने काम समेत गरेको छ । जातीय शोषणलाई मूल विषय बनाएको यस उपन्यासले शोषणको मूल कारकको रूपमा वर्गीय शोषणलाई मानेको छ । भूमिपति विष्टजस्ता ब्राह्मणहरूबाट लिखे र उसको परिवारजस्ता हजारौं परिवारहरू पीडित हुनाको मूल कारण आर्थिक विपन्नता नै हो । ब्राह्मणवाद नै जातीय विभेदको मूल आधार हो भने शोषक वींय सत्ता शोषणको मूल आधार हो । शोषणका यी दुवै रूपहरूलाई ध्वंश गरेर वर्गीय हितकारी समाजको स्थापनाका लागि वर्ग सङ्घर्ष आवश्यक छ भन्ने कलात्मक सन्देश उपन्यासमा पाइन्छ (भट्टराई, २०६०, पृ. १८) । दलित माथि जातिका आधारमा गरिँदै आइएको असमान व्यावहारको अन्त्य गरी उनीहरूलाई अन्य जाति सरह अधिकार दिलाउनका लागि सम्बन्धित वर्ग नै सचेत भएर सङ्घर्ष गर्नु पर्ने कुरा उपन्यासमा व्यक्त भएको छ ।

लिखे उपन्यासले मार्क्सवादी पार्टीहरू सञ्चालन गर्ने वर्ग सङ्घर्षले मात्र समाज रहेको जातीय विभेदको अन्त्य गर्ने नसक्ने स्थिति पनि आउन सक्छ भन्ने मान्यता अगाडि सारेको छ । समाजमा रहेको वर्गीय समस्याको निमाराकरण भए पनि वर्णीय समस्या यथावत रहने सक्ने कुरातर्फ सङ्केत गर्दै उपन्यासमा भनिएको छ :

> ...वर्ग सङ्घर्ष र त्यसपछिको मुक्तिपछि छुवाछूत त्यसै मेटिइहाल्छ भनेर सोच्नु पनि हुँदैन । वर्ग त मेटिएला...। तर वर्ण, यो जातपात भन्ने कुरा नमेटिन पनि सक्छ । तर यसो भनेर दलित जातिले आफ्नो मुक्तिको लागि छुट्टै सङ्घर्ष गर्ने भनेको होइन, त्यै वर्गीय आन्दोलनमा नै यो वर्णको, जातपातको आन्दोलनलाई पनि ठिकसँग उठाउँदै लैजन पर्छ । त्यसका निम्ति दलितहरूले नै सचेत र सङ्गठित भएर आफ्नो मुक्तिको लागि काम थाल्नु पर्छ । त्यसको निम्ति कत्ति पनि ढिलाई गर्नु हुँदैन । अहिले नै पनि दलितहरूको शैक्षिक-सांस्कृतिक स्तर बढाउने, उनीहरूलाई अरू अरू जाति, जनजातिसँग घुलमिल गराउने, उनीहरूको आर्थिक थिति सुधार्ने र

जे जति सकिन्छ दलित अधिकार प्राप्त गर्ने दिशामा अहिल्यैदेखि काम थाल्नु पर्छ । (पौडेल, २०५९, पृ. ८४)

लिखे उपन्यासले आफ्नो सारभूत विचारका रूपमा अगाडि सारेको यस अभिव्यक्तिले दलित समस्या समाधानका लागि वर्ग सङ्घर्षको आन्दोलनमा नै दलित आन्दोलनलाई जोड्नु पर्ने कुरामा जोड दिँदै त्यसको समाधानका लागि वर्ग सङ्घर्षले विजय प्राप्त गरे पनि दलित समस्या समाधान हुन नसक्ने कुतातर्फ भने सजग रहन आह्वान गरेको देखिन्छ । दलित समस्यालाई सरलीकृत रूपमा वर्गीय समस्या हो भनेर दलित समुदायले भोग्नु परेका सामाजिक सांस्कृतिक अपमान, जातीय विभेद र त्यसबाट उत्पन्न पीडाको विशिष्ट अवस्थालाई उपेक्षा गर्न खोजियो भने दलित आन्दोलन नै शिथिल हुने त्यस समस्याको अन्त्य पनि नहुने विचार उपन्यसको यस सन्दर्भले व्यक्त गरेको देखिन्छ । समाजमा रहेको गरिबी वर्गीय समस्याको कारक हो भने दलित समस्या वर्गीय मात्रै नभएर वर्णीय समस्या पनि हो । तसर्थ वर्गीय समस्याको समाधान हुँदैमा जातीय समस्या पनि सकिन्छ भन्ने कुरा सान्दर्भिक नहुन सक्छ भन्ने विचार यस उपन्यासले अगाडि सारेको छ । दलित समस्याको अन्त्य गर्नका लागि वर्गसँग सांस्कृतिक क्रान्तिको आवश्यकतालाई यस उपन्यासले आफ्नो वैचारिक सवालको केन्द्रमा राखेको छ ।

लिखे उपन्यास दलित वर्गको मुक्तिको आकाङ्क्षा सहित लेखिएको उपन्यास हो । दलित वर्गको वैचारिक र भौतिक सङ्घर्षबाट नै दलित वर्गको मुक्ति सम्भव छ भन्ने निष्कर्ष यसले प्रस्तुत गरेको छ । नेपाली साहित्य परम्परामा समाजमा पिछडिएको तल्लो वर्गको रूपमा रहेको दलित वर्गलाई नै नायकत्व प्रदान गरी उसमा आएको परिवर्तनप्रतिको सचेतना र क्रान्तिप्रतिको प्रतिवद्धतालाई यस उपन्यासमा देखाइएको छ । जातीय शोषणको मूल जरो सामाजिक उत्पादन व्यवस्था वा आर्थिक संरचनालाई मान्दै वर्गीय मुक्ति विना जातीय मुक्ति सम्भव छैन भन्ने सचेतना यस उपन्यासले प्रवाहित गरेको छ । यसरी सबै तरहबाट दलित वर्गमा नै केन्द्रित रहेको यो उपन्यास दलित चिन्तनमा आधारित उपन्यास हो । तर यथार्थलाई अवलोकन गर्ने, बोध गर्ने र त्यसलाई कलात्मक रूपबाट प्रस्तुत गर्ने रचनाकारको दृष्टिकोणमा रहेको कमजोरीका कारण दलितसमस्याको सही र वास्तविक हल दिन भने उपन्यास असफल रहेको छ (चापागाइँ, २०५९, पृ. १२) । उनीहरू (दलित) लाई सचेत रूपले वर्ग सङ्घर्षमा समाहित गर्न नसक्नु उपन्यासमा रहेको वैचारिक कमजोरी बनेर आएको छ ।

&=$=@ l;dfgf jfl/kfl/ pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

दलित समस्याको समाधानका लागि लेखिएका उपन्यासमा विचार पक्ष निकै

मह□वपूर्ण सवालका रूपमा देखिन्छ । यस्तो उपन्यासले आफ्नो वैचारिक फलकमा दलित जीवनको यथार्थका साथै समस्या समाधानको सही मार्ग पनि प्रदर्शन गर्न सक्नु पर्छ । दलितहरूको जीवनको दुर्दशामा परिवर्तन ल्याउन नसकेसम्म सामाजिक स्वरूपले सौन्दर्य प्राप्त गर्न सक्दैन र यो समस्या एकातिर वर्गीय समस्याको उपज हो भने अर्कातिर वर्ण व्यवस्थाले समाजमा विकराल अवस्था सिर्जना गरेको हो । दलित सौन्दर्यको विवेचना गर्नेहरूले यी दुबै पक्षलाई गम्भीरतापूर्वक मूल्याङ्कन गर्न सक्नु पर्छ ।

सीमानावारिपारि उपन्यास समाजमा रहेको छुवाछुत, शोषण, अन्धविश्वास, अशिक्षा, गरिबीका मारमा बाँच्न विवश दलित जातिको यथार्थ चित्रण मार्फत् नेपाली समाजमा रहेको जातीय विभाजन र यसका कारण सिर्जित अवस्थाको चित्रण गर्ने मूल उद्देश्यका साथ लेखिएको देखिन्छ । वर्षौंदेखि मानिस मानिसका बीचमा विभेद गर्ने उच्च र नीचका मारमा दलितहरूले पाएको प्रताडनालाई जीवन्त रूपमा चित्रण गर्ने उद्देश्य उपन्यासमा पाइन्छ । देशमा प्रजातन्त्र आए पनि दलितहरूको जीवनमा कुनै सुधार हुन नसकेको, धनीमानी शोषक वर्ग नै झन धनी बन्दै गइ रहेको कुरा देखाएर लेखकले अग्रगामी परिवर्तनका लागि वर्ग सङ्घर्ष आवश्यक छ भन्ने कुरा देखाउन चाहेका छन् । प्रतिक्रियावादी वर्ग रहुन्जेलसम्म अड्डा अदालतले पनि तिनै वर्गका हितमा कार्य गर्ने हुँदा दलित वर्ग न्यायहीन र निरूपाय बन्न पुग्छ भन्ने विचार उपन्यासमा प्रकट गरिएको छ । उपन्यासमा घटित र वर्णित यिनै सन्दर्भहरूको पीठिकमा नै यसले वैचारिक धरातल प्राप्त गरेको छ ।

सिमाना वारिपारि उपन्यासमा उपन्यासकार शरद पौडेल दलितहरूको जीवन सन्दर्भका यथार्थ घटनाहरू टिपेर उनीहरूकै नायकीय भूमिकामा त्यसलाई बोकाएका मात्रै छैनन्, उनीहरूको जीवनको सुधारका लागि निरन्तर क्रान्तिको सन्देश समेत उपन्यासमा दिएका छन् । उपन्यासमा दलितहरूको यथार्थ जीवन अवस्थालाई वस्तुको रूपमा प्रयोग गर्नु, त्यो वस्तुलाई मुख्यतः दलित पात्रहरूलाई बोकाएर हिँडाउनु र दलित वर्ग कै जीवन अवस्थाको सुधारलाई मूल ध्येय बनाउनु दलित सौन्दर्यको प्रक्षेपण गर्नु हो । त्यस कारण पौडेलको प्रस्तुत उपन्यासमा पनि दलित सौन्दर्यको प्रस्तुति भएको छ ।

दलितका समस्या दलितकै केन्द्रीयतामा प्रस्तुत गरिएको पनि **सिमाना वारिपारि** उपन्यासमा वैचरिक पक्ष भने त्यति सशक्त बनेर आउन सकेको छैन । उपन्यासमा विभिन्न सन्दर्भ र घटनामा यहाँका पात्रहरूमा क्रान्तिकारी विचार उठेको छ र त्यस दिशामा केही गर्ने यत्न पनि गरेका छन् तर पनि त्यसप्रकारको यत्नले सार्थकता कतै पनि पाउन सकेको देखिँदैन । उपन्यासमा जेजति व्यक्तिहरू सामाजिक रूपान्तरण र जातीय समस्याको समाधानका लागि सक्रिय भएका छन् ती सबैमा उपन्यासको अन्त्यतिर पुग्दा निराशाले छोपेको स्थिति देखिएको छ । खासगरीकन यस उपन्यासमा वैचारिक पात्रका रूपमा देखिएका समुद्रसर र चिजाजस्ता पात्रहरू समाजका असङ्ख्य समास्यासँग लड्ने र जुध्ने

प्रयास गरेका छन् तर कतै पनि सफलता प्राप्त नभएपछि उनीहरूमा सामाजिक परिवर्तन गर्ने आशा कमजोर बन्दै गएको छ र समस्यासँग आत्मसर्पण गर्ने तहमा उनीहरू पुगेका छन् । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा पौडेलको प्रस्तुत उपन्यास वैचारिक रूपले दुर्घटित बन्न पुगेको छ । यस उपन्यासले निकास र विकासको स्पष्ट वैचारिक आधार निर्माण गर्न सकेकाले उपन्यासको आत्मिक पक्ष कमजोर बनेको आरोप यस उपन्यासमाथि लाग्ने गरेको पाइन्छ ।

&=% vu]Gb| ;Fu|f}nfsf pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

खगेन्द्र सँग्रौला नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा रूपान्तरणकामी वैचारिक चेतनासहितको साहित्यिक रचनाका दृष्टिकोणले प्रसिद्ध बनेका व्यक्तित्व हुन् । उनले साहित्यका विभिन्न विधाका साथै फुटकर व्यङ्ग्य लेखनका माध्यमबाट समेत सामाजिक स्वरूप र संरचनाका कुरूपताप्रति कठोर रूपले प्रहार गरेका छन् । हालसम्म प्रकाशित भएको उनको एउटै मात्र औपन्यासिक कृति जूनकीरीको सङ्गीतमा रहेको वैचारिक पक्षले दलित चेतनालाई कुन रूपमा प्रस्तुत गरेको छ भन्ने प्राज्ञिक प्रश्नको उत्तर यहाँ खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

&=%=! h"gsL/Lsf] ;ª\uLt pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

विचार कुनै पनि कृतिको आत्मत□व हो । खासमा कृतिको सबल र दुर्बल पक्षको मापनको मुख्य डिग्री नै त्यसको विचार पक्षमा रहेको हुन्छ । दलित मुक्तिका लागि लेखिएको उपन्यासमा व्यक्त भएको विचारले त्यसको उद्देश्य प्राप्तिमा कृतिले हासिल गरेको सफलतालाई देखाउँछ । **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यास हिन्दू ब्राह्मणवादी वर्ण व्यवस्था, सामन्ती आर्थिक संरचना र पितृसत्मक उत्पीडनद्वारा सीमान्त र चूडान्तमा पुऱ्याईएका पर्वत क्षेत्रका दलित, गरिब र महिला वर्गको विद्रुप पहिचान त भएको छ नै यस्तो सामन्ती, शोषणकारी, अत्याचारी र दमन तथा दलनकारी सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक परिपाटी शसक्त प्रकार चेतनाबाट सिञ्चित भएको छ । ज्ञान, शक्ति र अवसरका हरेक क्षेत्रबाट वञ्चित गरिएका सिमरिङ, कुल्मी र मिल्मी गाउँका दमाई, सार्की र कामी जातिका मानिसहरूको जीवन सन्दर्भलाई मूल समाल बनाएर लेखिएको यस उपन्यासमा विद्यमान सामाजिक संरचना र त्यसबाट मुक्तिका लागि पीडित समुदायले गरेको शसक्त विद्रोहद्वारा रूपान्तरित सांस्कृतिक स्वरूपको सुन्दर चित्र देखिएको छ । मरेर गाडेको र औंसा परेको सिनो खाएर उधैउभैंले मरेको हर्केले कटुवालको छल कपट र गोपिलालको अपराधका कारण आफूले अकालमै मर्नु परेको कुरा जीवनको अन्तिम अवस्थामा यसरी गरेको छ-“अपराधी

पर्धानपञ्च ! कप्टी कटुवाल ! तिमोर्ले मलाई अकालमै मार्‍यौ" (पृ.५) । आफू मर्नै लागेको बेला हर्केले बोलेको वाक्यमा विद्यमान सांस्कृतिक स्वरूपप्रतिको विद्रोह भाव लत्पतिएको देखिन्छ । यसै अवस्थामा उसकी स्वास्नी जिरीले भनेको यस भनाईमा पनि विद्रोह भाव देखिन्छ । उसले कटट्ट दारा किट्दै पर्धान र गोपिलाललाई सराप्दै भनेकी छ- पर्धाने ब्याधा ! ढडपी कट्वाल ! तिमोर्का घुँडा बउराँ (बगरमा) पुत्ताउना ! (पृ.६) । गाउँमा छाडा साँढे जस्तो जातापायो उतै हिँड्न, जे मन लाग्यो त्यही गर्ने र आफ्नो सामन्ती विरासतको सान र रवाफमा सारा गाउँ नै मुठ्ठिमा लिएर बसेको प्रधान गोपिलाल र उसैको छत्र छायाँमा हुर्केको कटुवालका व्यवहार प्रति जिरी जस्ती दमिनीबाट आरम्भमा नै निस्केको यस भनाईले तत्कालीन सामाजिक संरचनाप्रतिको विद्रोह भावलाई साङ्केतिक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यस्तो अवस्थामा शारीरिक रूपले विद्रोह गर्न असमर्थ रहेकी उसमा मानसिक रूपमा भने गोपिलाल प्रभृत्तिको अत्याचारप्रति घृणाभाव जागृत भई रहेको कुराको जानकारी यस प्रकरणले दिएको छ । त्यस क्षेत्रका उत्पीडितहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने जिरिको यस कथनले उनीहरू तत्काल केही गर्न नसक्ने अवस्थामा पनि भए पनि त्यसको विरुद्धमा र विपक्षमा रहेको कुरा थाहा हुन्छ । यस्तै सहमति र वार्ताका आधारमा नै आफ्नो प्रभुत्तवशाली विरासतलाई कायम राख्दै पुस्तौंपुस्ता हली राख्ने दाउमा आइते र जिरिलाई फकाउन आएको गोपिलाललाई आइतेको बाल मानसिकतामा रहेको विद्रोह चेतना मुखै खोलेर व्यक्त गरेको छ । उसले 'अरूको जोते नि तिम्रो जोत्दिन' (पृ.२९) भनेको सन्दर्भले गोपिलालको अगाडि मुखै फोर्न नसक्ने र चुपचाप उसको निर्देशन, शोषण र दमनलाई सहने दमाईहरूका मनमा रहेको भावनालाई व्यक्त रूप दिएको छ । आइते जस्तो सुकै अवस्थामा पनि आफू पढ्न चाहन्छ र त्यसबाट आलोकित बन्न चाहन्छ । उसको यस चाहनाले दलित समुदायमा रहेको ज्ञान र शक्तितर्फको उन्मुखताको चाहनालाई राम्रोसँग प्रस्तुत गरेको छ । यसै बेला आफ्नो लोग्नेको ज्यान मार्ने त्यो कुहेको सिनो खाए वापतको खेतला तिर्नका लागि गोपिलालले भनेको र त्यो ज्यानमार सिनो वापत आफूले केही पनि नदिने जिरिको भनाईले पनि गोपिलालको प्रभुत्वलाई चुनौती दिएको छ । यसरी उपन्यासको आरम्भदेखि नै सिमरिङका दमाई जातिमा रहेको विद्रोही भावनाको साङ्केतिक अभिव्यक्ति भएको देखिन्छ । उनीहरूमाथि गोपिलालबाट भएका कार्यहरू अमानवीय रहेको त्यस्तो अपराध गर्ने व्यक्तिले सजाय पाउनै पर्ने आशय यी सन्दर्भले व्यक्त गरेका छन् ।

उपन्यासको आरम्भदेखि नै यस प्रकारले विद्रोही चेतनाको सङ्केत रहेका भए पनि यहाँका दमाई, कामी र सार्कीहरूमा 'आखुआउ' नामको संस्थाले उनीहरूमा ज्ञान र शक्तिको मुख्य स्रोत शिक्षाको चेतना जगाउन थालेपछि भने यी साङ्केतिक सन्दर्भहरूले मुर्त रूप पाउँदै गएका छन् र उपन्यासको अन्त्यमा विद्यामान सांस्कृतिक संरचनाको बिकल्पनमा नवीन सांस्कृतिक मूल्यले स्थान पाउन खोजेको देखिन्छ । मान्छेको उत्पत्ति सम्बन्धीको

कथाबाट आरम्भ भएको ज्ञानतर्फ उन्मुखताको यात्राले वर पिपल चौतारीमा विराट दलित सम्मेलन गरी पाँच बुँदे निर्णयहरू घोषणा गरिन्जेलसम्ममा निकै विकसित हुने अवसर पाएको छ र यसले सांस्कृतिक रूपान्तरणलाई राम्रोसँग प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासमा भएका सिनो र रक्सी विरोधी अभियान, टोल सरसफाइ अभियान, अन्तर्जातीय विवाह, हली हड्ताल, दलित महिलाहरूद्वारा वनमाथि आफ्नो अधिकार खोज्ने, दलित सांस्कृतिक आन्दोलन आदि कार्यहरू सञ्चालन भएका छन् र यी सबै कार्यको मुख्य उद्देश्य भनेको समाजिक संरचनाबाट सीमान्तमा पुऱ्याइएका दलित जातिलाई मूल धारमा ल्याउने र उनीहरूको इतिहास लेखाउने नै हो र यसबाट एउटा नवीन र सुन्दर सांस्कृतिक संरचनाको निर्माण गर्ने हो । यसका लागि सदियौँदेखि अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन र दलनमा रहेको दलित समुदायमा चेतनाको खाँचो भएको महशुस गरी उनीहरूलाई ज्ञान र शक्तिको मुख्य स्रोत शिक्षाको उज्यालोबाट आलोकित गराउने उद्देश्यले सिमरिङबाट थालिएको टहरो शिक्षा र दलित जागरण अभियानले कुल्मी, मिल्मी हुँदै पर्वतका बत्तीस गाउँसम्म विस्तारित भएको छ । दुई दारी शेषकान्त र कपिल लगायत आखुआउ नामक संस्थाका अन्य कार्यकर्ताहरूको सक्रियतामा त्यस ठाउँका दलित समुदायलाई ज्ञान र शक्तितर्फ उन्मुख गराउने कार्य सम्पन्न भएको छ । यसरी उपन्यासमा शोषण, दमन र दलनको मुख्य कारणका रूपमा शक्ति विहीनतालाई प्रस्तुत गर्दै त्यसको अन्त्यका लागि ज्ञानको अवश्यक रहेको र ज्ञानले नै मानिसलाई शक्ति सम्पन्न बनाउने मान्यताका साथ त्यस तर्फको उन्मुखतातर्फ शोषित र पीडित समुदायलाई एकताबद्ध गर्ने कार्य भएको देखिन्छ । यस उपन्यासले ज्ञान र शक्तिका माध्यमबाट मात्रै उत्पीडनको अन्त्य गर्न सकिन्छ भन्ने विचार अभिव्यक्त गरेको छ । शक्तिको मुख्य स्रोतका रूपमा लिइएको ज्ञान शिक्षाबाट प्राप्त हुन र त्यसले एकतावद्ध शक्ति निर्माण गरी समान्तवादी जातिवादी संस्कृतिका विरुद्धमा सङ्घर्ष गरेर मात्र जातीय मुक्ति सम्भव हुने वैचारिकताको प्रस्तुति विवेच्य उपन्यासमा भएको छ ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासले दलित मुक्तिको अति आवश्यक मुद्दालाई उठाएको छ र यसका लागि पहल पनि गरेको छ । तर उपन्यासले समातेको मुक्ति मार्ग भने अलि फरक प्रकृतिको रहेको छ । दलित समस्या भनेको आर्थिकसँगै सांस्कृतिक पनि हो । यस समस्याको समाधानका लागि विद्यमान सांस्कृतिक स्वरूपको अध्ययन पनि आवश्यक हुन्छ र नेपाल जस्तो मुलुकको सांस्कृतिक अध्ययन गर्नका लागि साम्राज्यवादको प्रभाव र त्यसले निर्माण गरेको सांस्कृतिक स्वरूपको पहिचान पनि अत्यावश्यक देखिन आउँछ । साम्राज्यवादी चेतनाको उद्देश्य नै नेपाल जस्तो मुलुकमा आफ्नो प्रभाव र प्रभुत्व जमाउने सांस्कृतिक हस्तक्षप गर्ने हो । साम्राज्य वादले आफ्नो सांस्कृतिक स्वरूपको विस्तार गर्नका लागि सौन्दर्यको बजारीकरण गर्ने, गैससीकरण, शैक्षिक-प्राज्ञिक ब्यापारीकरण, सांस्कृतिक चटपटेकरण, भाषिक आधार विकृतीकरण, सूचना आतङ्क र समाचार विभ्रमीकरण र

मार्क्सवाद र कम्युनिस्ट आन्दोलनप्रतिको वितृष्णा जस्ता गतिविधिको सञ्चालन गर्छ । साम्राज्य वादले आफ्नो सांस्कृतिक प्रभावको विस्तार गर्नका लागि अवलम्बन गरेका धेरै तरिकाहरूमध्ये गेससीकरण एक मह□वपूर्ण माध्यम हो । विवेच्य उपन्यासमा पनि यसको प्रभाव देखिन्छ । यस उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय, लिङ्गिीय र वर्गीय समस्याको उठान गरिएको र त्यसको निदान गर्ने चाहना व्यक्त गरिएको भए पनि बाटो भने गलत समातिएको देखिन्छ । नेपाली समाजमा सदियौंदेखि जरा गाडेर बसेको जातीय समस्या समाधान र मुक्ति अभियनाको नेतृत्व अखुआउ नामक गैर सरकारी संस्थाले गरेको देखाएर उपन्यासले सांस्कृतिक साम्राज्य वादप्रति आशा र भरोसा रहेको देखाउने काम गरेको छ । केही गैससहरूको विरोध गरेको जस्तो देखाए पनि सारमा उपन्यासको केन्द्रण नै गैससमा नै गएर अडेको छ । उपन्यासको अन्त्यसम्म पनि दलित आन्दोलनको नेतृत्व यसै संस्थाले वहन गरेको छ र नेपाली वर्ग सङ्घर्षको इतिहासमा सक्रिय रहेका कम्युनिस्ट पार्टीपति अनास्था र वितृष्णा जगाउने काम गरेको छ । उपन्यासमा देखिएको यस्तो प्रवृत्ति मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तक चैतन्य, ऋषिराज बराल लगायतले सांस्कृतिक साम्राज्यवादको उपज भएको बताएका छन् । उनको यस विचारलाई अबलम्बन गर्ने हो भने प्रस्तुत उपन्यासमा वैचारिक स्खलन रहेको देखिन्छ ।

यसरी **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासले दलित मुक्तिलाई आफ्नो अभीष्ट बनाएको छ । दलित समस्याको समाधान मानव जीवन र समाजमा सुन्दरता ल्याउने एउटा मुख्य र मह□वपूर्ण सवाल भएको विचार उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । तर उपन्यासमा जे कुराको विरोध गरिएको अन्त्यमा त्यसैबाट दलित समस्या समाधान हुने विरोधभाषपूर्ण कुरा व्यक्त गरिएको पनि छ । उपन्यासले गैर सरकारी संस्थाका मध्यमबाट वास्तविक रूपमा दलितहरूको मुक्तिको सम्भव नरहेको कुरा उठाएर आखुआउ नाम संस्थालाई त्यस्तै दाताका भरमा चल्ने संस्थामा रूपमान्तरण गर्नु र समाजका सबै प्रकारका असमानताहरूको अन्त्यको सबैभन्दा वैज्ञानिक अश्त्र, चिन्तन र विचारका रूपमा चर्चा गरिएको र्माक्सवादी सौन्दर्य चिन्तनको मह□वलाई वेवास्ता गर्नुजस्ता कारणले उपन्यासको वैचारिक पक्ष दुर्घटित बन्न पुगेको छ ।

&=^ r"8fdl0f lu/Lsf pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

चूडामणि गिरीको **रक्त-मिश्रण** नाम गरेको एउटा मात्र उपन्यास प्रकाशित भएको छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकार गिरी नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय यथार्थको स्वरूपलाई साँचो रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको यस उपन्यासले हिन्दू वर्णव्यवस्थाले सिर्जना गरेको जातीय भेदभावको समाधान गर्नका लागि रक्तमिश्रणको नयाँ बाटो देखाएको

छ । यसमा अभिव्यञ्ति दलित चेतनाको पहिचान गर्नका लागि यहाँ यसको विचारपक्षको अध्ययन गरिएको छ ।

&=^=! /Qm–ld>0f pkGof;sf] ljrf/tŒjdf blnt r]tgf

उपन्यासको मूल्य निरूपणमा त्यसको विचार पक्षले केन्द्रीय भूमिका खेल्छ । परिवर्तन र सुधारका लागि समस्यालाई देखाएर मात्र हुँदैन त्यसको समाधानको बाटो पनि पहिल्याउन सक्नु पर्छ । समस्या समाधान गर्नका लागि सबैभन्दा पहिला त्यो समस्यालाई हेर्ने दृष्टिकोण स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । सदियौँदेखि समाजमा विद्यमान जातीय समस्याको अन्त्य गर्ने मनसायले लेखिएको उपन्यासले त्यस समस्यालाई कुन रूपमा लिएको र त्यसको समाधानका लागि कस्तो मार्ग अबलम्बन गरेको छ भन्ने कुराले नै उपन्यासको सफलतालाई मापन गर्नमा सबैभन्दा बढी सहयोग पुऱ्याउँछ । यस कुराको मापनका लागि उपन्यासमा उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेको वैचारिक पक्षले गर्छ ।

रक्त-मिश्रण जातीय भेदभाव, शोषण र दमनको यथार्थ सहित त्यसको अन्त्यको स्पष्ट वैचारिक धरातलमा लेखिएको औपन्यासिक कृति हो । यहाँ एकातिर जातीय विभेदको यथार्थलाई देखाइएको छ भने अर्कातिर त्यसको अन्त्यका लागि प्रतिबद्ध दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा समाजमा रहेको जातीय विभेद धर्मका आडमा निर्माण गरिएको राजनीतिक अस्त्रका भएको विचार प्रस्तुत गरिएको छ र मानवीय समानतालाई मुख्य धर्मका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । विद्यलयमा कालीलाई पढ्न दिएको र जात लुकाएको आरोपमा आलोकलाई कारवाही गर्ने निर्णय विद्यालयका प्रधानाध्यापकले सुनाएपछि कालीको यस्तो अभिव्यक्ति आएको :

> ... निरङ्कुश राजनीति शास्त्रलाई धर्मशास्त्रको नक्कली खोल ओडाएर राजनीति गर्ने तपाईंहरूलाई धिक्कार छ ! विभेद र दमनको नीति त निरङ्कुश राजनीति शास्त्र हो, धर्मशास्त्रको होइन । धर्मको नीति त सबैको कल्याण गर्ने विभेदरहित र दमनरहित नीति हो । तर हिन्दूशास्त्रमा त विभेदै विभेदका कुरा छन् । दमनै दमनका कुरा छन् जताततै । तसर्थ हिन्दूशास्त्रहरू धर्मशास्त्र नभई निरङ्कुश राजनीतिशास्त्रहरू हुन् र विगत वर्तमानका कथित धार्मिक गुरुहरू पार्टी, झण्डा र दलिविनाका राजनीतिक नेताहरू हुन् र तपाईंहरू पनि तिनीहरू कै भिजिलान्ते बन्नुभयो । र यो विभेदको नीति लिनु भयो । यदि तपाईंहरू असल गुरु र साँच्चै धर्म गुरु हुनुभएको भए मानव मानव बीचमा सिर्जित गरिएको यो राजनीतिक विभेदबाट अलग्गै बस्नुहुन्थ्यो । सम्पूर्ण मानवको शिक्षा र सेवामा आफूलाई समर्पण गर्नुहुन्त्यो ।

(पृ. ७३)

राजनीति धर्मशास्त्र, मानवशास्त्र आदि विविध विषयको गहिरो र गम्भीर अध्ययन गरेकी उपन्यासका नायिका कालीको यस अभिव्यक्तिले औपन्यासिक विचारको प्रतिनिधित्व गरेको छ । हिन्दू ब्राह्मणवादी वर्ण व्यवस्था कुनै धार्मिक चेतना र माध्यमका आधारमा निर्माण गरिएको नभई यो त आफूलाई बलियो बाठो र शिक्षित ठान्ने सामन्तवादी सोच भएकाहरूले आफ्नो शोषणको राज बचाउनका लागि निर्माण गरिएको मान्यता हो भन्ने दृष्टिकोण माथिको सन्दर्भले प्रस्तुत गरेको छ । यसका साथै धर्म भनेको मानवलाई दानवीय व्यवहार गरेर ढुङ्गाको मूर्ति पुज्नु होइन भन्दै मानव हित र समतामूलक व्यवहारलाई धर्मका रूपमा यस उपन्यासले चिनाउने काम गरेको छ ।

वास्तवमा मानिस मानिसका बीचमा जातीयको पर्खाल थड्याएर शोषणको राज चलाउने कथित उच्च जातीय अहङ्कार र स्वार्थले नै समाजमा जातिवादको वीज रोपेको कुरालाई यस उपन्यासमा मुख्य रूपले प्रस्तुत गरिएको छ । हिन्दू धर्मशास्त्र र त्यसमा रहको ब्राह्मणवादी सोच, स्वार्थ र प्रवृत्ति नै मानवीय कलङ्कको निर्माता भएको विचारलाई उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ । यस उपन्यासले हिन्दूधर्मशास्त्रका विकृत पक्षको भण्डाफोर गर्दै मानवीय मूल्य पहिचान गर्ने जमर्को गरेको छ । यस उपन्यासको नायकीय भूमिकामा देखिएको आलोकको यो भनाइ पनि उल्लेखनीय रहेको छ-

> ... तपाईंहरू धर्म र शास्त्रका कुरा गरिरहनु भएको छैन निकृष्ट स्वार्थको कुरा गरिराख्नु भएको छ । तपाईंहरूका शास्त्र वास्तविक धर्मशास्त्र होइन रहेछन् । ती त शास्त्र होइन शस्त्र रहेछन्, निर्धा निमुखाहरूलाई दबाउने । तिनीहरूले तपाईंहरूलाई सुशिक्षित र सुसंस्कृत बनाएनछन् । बरु बनाएछन् कुशिक्षित र कुसंस्कृत । निधारमा चन्दन र टिका लगाएर, टुप्पी र जटा पालेर, गेरुवस्त्र पहिरेर, खोक्रो राम नाम जपेर आफूलाई सन्तसाधु र धर्मात्मा देखाउने तर विचार र व्यवहार निकृष्ट खालको देखाउने तपाईंहरू र तपाईंहरूको शास्त्रप्रति मेरो तीव्र घृणा छ ।
>
> (पृ. ७५)

उपन्यासमा आलोकको भनाइका रूपमा आएको उल्लिखित अशंले यस उपन्यासको वैचारिक सवालमा प्रकाश पारेको छ । यसले उच्च जातीय पारिवारिक वृत्तमा नै जन्मेर पनि आलोकमा रहेको चेतना र उसका स्वतातीय भनिएका माइला पण्डित लगायत विद्यालयका गुरुहरूसम्मका मानिसहरूमा रहेको सोच र विचारको धरातल त देखाएको छ नै यसका साथै जातिवादको अन्त्यका लागि आवश्यक पर्ने वैचारिक मार्गलाई देखाएको छ । काली र आलोकका यी भनाइहरूले कथित उच्च जातका वौद्धिक भनाउँदा व्यक्तिहरूसँगको वैचारिक धरातललाई देखाएको छ र यसका साथै उनीहरूप्रति उत्पीडितहरूको दृष्टिकोणलाई देखाएको छ ।

नेपाली उपन्यास परम्परामा दलितका पक्षामा लेखिएका थोरै उपन्यासहरूको सूचीमा आउने **रक्त-मिश्रण** उपन्यासमा दलितमाथिको अन्याय अत्याचार, शोषण र दमन अवैज्ञानिक र असत्य भएको तथ्य प्रस्तुत गर्दै त्यसबाट मुक्तिका लागि स्वयम् उत्पीडित समुदायमा चेतनाको विकास हुनु पर्ने र उनीहरू नै आफूमाथि भएको विभेदका विरुद्धमा सङ्गठित र जागरुक हुनु पर्ने विचार प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा टाउके कामी र जेठी दमिनीका बीचमा भएको झगडा मिलाउन मानिसहरू जम्मा भएका बेलामा कालीले यसो भनेकी छ- "... असत्य र अन्याय हामीमाथि जबरजस्ती लाखिएको छ गधालाई भारी लादेझैं । हामीलाई शोषण र दमन गर्न । यसबाट मुक्ति पाउन हामी नै सँगठित हुनुपर्छ । हामी नै अग्रसर हुनुपर्छ । अनि मात्र मुक्ति प्राप्त हुन सक्छ । हामीले 'भाइ फुटे गँवार लुटे' भन्ने उखानबाट पाठ सिक्नुपर्छ ।" (पृ. १०३) नेपाली समाजमा विद्यमान जातिवादमा दलित वर्ग समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने उपन्यासकी नायिका कालीको यस भनाइले दलित मुक्ति सर्व प्रमुख पाटो भनेको दलित एकता र जागराण भएको कुरा देखाएको छ । हिन्दू वर्ण व्यवस्थाले दुबैलाई दलित बनाएर नारकीय जीवन बिताउन बाध्य पारिएका भएर पनि टाउके कामीमा आफू उच्च जातको भएको अहम् र जेठी दमिनीमा हरेको हीनताबोधले निम्त्याउको परिघटनका रूपमा देखा परेको झगडालाई मिलाउनका लागि कालीले राखेको यस अभिव्यक्तिले दलित मुक्तिको स्पष्ट वैचारिक मार्ग दर्शन गरेको छ । दलित दलितका बीचमा समेत रहेको उच नीचताको भावनाको अन्त्य गरी दलितहरू एकताबद्ध भएर आफूमाथिको शोषणका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्नु पर्ने र उच्च जातका भए पनि जातीय अहङ्कार नभएका चेतनशील व्यक्तिहरूको समेत सहयोग लिएर दलित समस्याको अन्त्य गरिनु पर्ने विचार विवेच्य उपन्यासले अगाडि सारेको देखिन्छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासले दलित समस्या समाधानका लागि क्रान्तिको अपरिहार्यलाई अगाडि सारेको छ । यस उपन्यासले सकभर अहिंसात्मक आन्दोलनका माध्यमले सामाजिक रूपान्तरण गर्नु पर्ने त्यसो हुन नसकेको खण्डमा सशस्त्र रूपबाटै भए पनि क्रान्ति र सङ्घर्ष नगरीकन रूपान्तरण सम्भव छैन भन्ने कुरामा जोड दिएको छ । उपन्यासमा मुख पात्रका रूपमा देखिएकी कालीको यो भनाइले उपन्यासको वैचारिक धरातललाई स्पष्ट पारेको छ । काली सामाजिक रूपान्तरणका यसो गर्नु पर्ने विचार अगाडि सार्छे-

> विद्रोहको बाटो बढी जोखिमपूर्ण हुन्छ भने वैधानिक बाटो कम जोखिमपूर्ण हुन्छ । विद्रोहले हिंसा र हत्यालाई बढी प्राथमिकता दिन्छ भने वैधानिकले बढी विचारलाई । तसर्थ म विचारलाई बन्दुक बनाउँछु, बन्दुकलाई विचार होइन, विचारले विचारलाई परिवर्तन गराउँछ, बन्दुकले विचारलाई होइन । तर परेका बेलामा बन्दुक समाउन पनि पछि पर्दिन । (पृ. १५८)

देशमा माओवादी जनयुद्ध चलिरहेको बेलामा लेखिएको यस उपन्यासमा आएको उल्लिखित

भनाइले नेपालका कम्युनिस्ट पार्टीहरूमध्ये शान्तिपूर्ण आन्दोलनबाट सामाजिक आर्थिक रूपान्तरण गर्ने कि सशस्त्र सङ्घर्षबाट परिवर्तन भन्ने विषयमा चलाएको बहसलाई पनि केही हदसम्म देखाएको छ । सामान्यतः बन्दुकबाट भन्दा फरक बाटोबाट आर्जन गरिएको उपलब्धि दिगो हुन्छ भन्ने कुरामा उपन्यासले जोड दिएको छ । तर त्यसरी मात्रै सामन्तवादी सोच र संस्कार तथा सामाजिक आर्थिक संरचना परिवर्तन हुन सकेन भने बन्दुक उठाउन समेत उत्पीडित समुदाय पछाडि पर्न नहुने विचार उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासमा 'धार्मिक अन्धविश्वास विरुद्ध जनजागरण अभियान' नामक सङ्घर्षशील संस्थाका तर्फबाट सञ्चालन गरिएका अभियनका माध्यमबाट समाज सुधार र परिवर्तनको मुद्दालाई मुख्य रूपले उठाइएको छ । यसमा हिन्दू धर्मशास्त्रका साथै मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणको गम्भीर अध्ययनबाट काली र आलोकमा निर्माण भएरको वैचारिक धरातलको नेतृत्वले परिवर्तनको सवाललाई उठाइएको छ । यस उपन्यासले समाजमा रहेको जातीय विभेदको मुख्य कारक भनेको धार्मिक अन्धतालाई अगाडि सार्दै त्यसको अन्त्य रक्त मिश्रण अर्थात् अन्तर्जातीय विवाहका माध्यमबाट गर्ने सकिने विचारलाई मुख्य रूपमा अगाडि सारेको छ । नेपाली उपन्यास परम्परामा यस्तै विचार प्रस्तुत गर्ने उपन्यास २०१७ सालतिर लेखिएको पाइन्छ । हृदय चन्द्र सिंह प्रधानद्वारा लिखित **एक चिहान** उपन्यासले नेपालको राष्ट्रिय एकता सुदृढिकरणका लागि हिमाल, पहाड, तराई र उपत्यकामा बसोबास गर्ने विभिन्न जाति समुदायका बीचमा वैवाहिक सम्बन्ध जोडिनु पर्ने मान्यता अगाडि सारेका छन् । यस उपन्यासका लेखकले **एक चिहान**को यही वैचारिक धरातलमा उभिएर जातीय विभेदको अत्य गर्न सकिने धारणा प्रस्तुत गरेको छ ।

&=& lgisif{

प्रगतिवादी उपन्यासको केन्द्रीय त□वसन्दर्भका रूपमा यसले प्रस्तुत गर्ने विचार पक्ष रहन्छ । विचारलाई यस्ता उपन्यासको आत्मिक त□वका रूपमा लिइन्छ र विचारले कृतिको मूल्य निर्धारण गर्ने मान्यता राखिन्छ । सामाजिक यथार्थको अभिव्यक्तिलाई प्रमुख स्थान दिइने उपन्यासमा यथार्थप्रतिको लेखकीय दृष्टिकोण पनि उत्तिकै मह□वपूर्ण रहन्छ । दलित जीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेर मात्र उपन्यासमा दलित चेतना अभिव्यक्त भएको मानिँदैन । त्यसलाई लेखकको दृष्टिकोण कस्तो छ वा त्यसको समाधानका लागि उसले रोजेको बाटो कस्तो छ भन्ने कुरा यस विषयमा निकै मह□वपूर्ण भएर आउँछ । यस दृष्टिकोणले माथि विश्लेषण गरिएका उपन्यासहरूले दलित मुक्तिकै सवाललाई प्रमुख उद्देश्य बनाएका छन् । यसका लागि यी उपन्यासहरूमध्ये कतिले दलित समस्याको समाधानका लागि मार्क्सवादी विश्वदृष्टिअनुसारको वर्ग सङ्घर्षमा जोड दिएका छन् भने केहीले दलित

समस्या वर्गीय मात्र नभएकाले वर्ण सङ्घर्ष नै यसको निकाशको सही मार्ग हुने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । दलित चेतनालाई सबैभन्दा पहिलो पटक उपन्यासमा उतारेको **को अछुत** ? उपन्यासले वर्ग सङ्घर्षमा जोड दिएको भए पनि यसमा प्रगतिवादी चिन्तनका कतिपय सन्दर्भहरू अपरिपक्व रूपमा आएका छन् । नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास परम्परामा देखिएको **जुठेको नयाँ घर** उपन्यासले दलित समस्या वर्गीय नै भएकाले यसलाई वर्ग सङ्घर्षका माध्यमबाट निम्न वर्गीय सर्वोच्चता स्थापना भएपछि समाधान हुने विचार अगाडि सारेको छ । त्यसैगरी **लिखे** उपन्यासले मार्क्सवादले नै दलित समस्या समाधान गर्ने विचार अगाडि सारेको भए पनि त्यसको सार्थक परिणाम भने उपन्यासमा आएको छैन । **सिमाना वारिपारि** शीर्षकको उपन्यासले भने दलित समस्यालाई सम्बोधन गरेर त्यसको समाधानका प्रयास देखाउँदा पनि अन्त्यमा निराशाको अवस्थामा लगेर उपन्यास टुङ्गिएकाले यसको वैचारिक सन्दर्भ दुर्घटित बन्न पुगेको छ ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासले नेपाली समाजमा सदियौँदेखि चलिआएको दलित समस्या समाधानका लागि गैर सरकारी संस्थाका कृत्यलाई बढी मह□व देखिएको छ भने **रक्त-मिश्रण** उपन्यासले अन्तर्जातीय विवाह नै जातीय समस्या समाधानको उपयुक्त बाटो भएको विचार प्रस्तुत गरेको छ । यसरी प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले दलित समस्या समाधानका लागि विभिन्न प्रकारका विचार अगाडि सारेका भए पनि यी उपन्यासहरू मार्क्सवादबाट निरपेक्ष भने हुन सकेका छैनन् ।

cf7f}F kl/R5]b

k|ultjfbL g]kfnL pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

*=! ljifok|j]z

प्रगतिवादी औपन्यासिक मान्यतामा आभिव्यक्तिको माध्यमका रूपमा रहेको भाषिक पक्षलाई उपन्यासको रूप पक्षसँग जोडेर विचार वा अन्तरवस्तुका तुलनामा कम मह□व दिइन्छ । अन्तरवस्तु र रूपको कुशल संयोजन हुन सकेका खण्डमा साहित्यको सफलता उत्कर्षमा पुगेको मानिन्छ । प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यताकै निकट रहेको दलित साहित्यमा पनि भाषिक पक्षले पनि दलित चेतनाको अभिव्यक्ति गरेको हुन्छ । दलित साहित्यको उद्देश्य अशिक्षित, अर्धशिक्षित वा नवशाक्षर दलित समुदायलाई सङ्घर्षका निम्ति जागृत गराउनु हो । त्यसैले सरल, स्पष्ट र सम्प्रेषणीय भाषाको उपयोग साहित्यकारले गर्छ । यही कारण

सम्प्रेषणीयता र सोभ्रो प्रस्तुति दलित साहित्यको एउटा विशेषता मानिन्छ भन्ने विचार समालोचक निनु चापागाईंले प्रस्तुत गरेका छन् (चापागाईं, २०७०, पृ. ९८) । उपन्यासमा प्रयुक्त भाषितक तहमा दलित चेतनाको पहिचान गर्दा त्यसमा भाषाको कुन रूप प्रस्तुत गरिएको छ र त्यसले लक्ष्यित समुदायमा जागरण ल्याउन कस्तो भूमिका निर्वाह गरेको छ भन्ने प्रश्नको उत्तर खोजिन्छ । यस परिच्छेदमा प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यमा प्रतिनिधिका रूपमा चयन गरिएका उपन्यासहरूमा प्रयोग गरिएको भाषिक विन्यासका आधारमा दलित चेतना पहिचान गरिएको छ ।

*=@ d'lQmgfy ltlD;gfsf pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

मुक्तिनाथ तिम्सिना नेपाली भाषनुवाद परिषदमा अनुवादकको जागिर खाएका व्यक्ति हुन् । उनका कृतिहरूको भाषिक पक्ष सुन्दर र सम्वादात्मक स्वरूपको देखिन्छ । नेपाली उपन्यासपरम्परामा ऐतिहासिक मह□वको कृतिका रूपमा देखा परेका **को अछूत** ? उपन्यासले हरेक पक्ष र कोणबाट दलित चेतना वा सौन्दर्यको अभिव्यक्ति दिएको छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले प्रयोग गरेको भाषिक सन्दर्भ पनि दलित चेतना प्रस्तुतिका लागि अनुकूल बनेर आएको छ । यहाँ उनको प्रस्तुत उपन्यासको भाषिक विन्यासका आधारमा कृतिमा रहेको दलित चेतनाको पहिचान गरिएको छ ।

*=@=! sf] c5"t < pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

दलित मुक्तिका लागि लेखिएको कृतिमा प्रस्तुत वस्तु सन्दर्भलाई पाठक समक्ष ल्याउने मूल माध्यमका रूपमा रहेको भाषिक पक्ष त्यसैको सापेक्षतामा आउनु पर्छ । मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनकै निटकमा राखेर सौन्दर्य पहिचान गरिन दलित उपन्यासमा पनि कृतिको मूल्याङ्कनका लागि यसको रूप र अन्तर्वस्तुका बीचको तालमेलको मापन गरिनु सान्दर्भिक देखिन्छ । कृतिको संरचनागत सङ्गठनलाई रूप भनिन्छ भने कृतिको मूलभाव वा मूलत□वलाई अन्तर्वस्तु भनिन्छ । कृतिको संरचनागत स्वरूपसँग सम्बन्धित हुने यही रूप पक्षमा भाषिक सन्दर्भ जोडिएर आउँछ । कृतिले के भनेको छ ? भन्ने कुरा मुख्य हुन्छ भने कसरी भनिएको छ ? भन्ने कुरालाई पनि कृतिको सही मूल्याङ्कन गर्दा छुटाउन सकिँदैन । दलित सौन्दर्य चिन्तनलाई प्रस्तुत गर्ने उपन्यासको भाषिक सन्दर्भको चर्चा उपन्यास विश्लेषणको आधार अन्तर्गत नै भइ सकेको छ । दलित उपन्यासमा दलितहरूका पीडा र उत्पीडनको अभिव्यक्ति उनीहरूकै भाषिक स्वरूपमा गरिनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । सदियौँदेखिको शोषणका साथै ज्ञान, चेतना र अवसरबाट वञ्चित भएको दलित समुदायको

भाषिक प्रयोगको क्षमता स्तरीय स्वरूपको हुन सक्दैन । उनीहरूमा भाषिक बोधको क्षमता पनि उच्च स्तरको हुँदैन । उपन्यासको रचनाकारले यी सबै पक्षमा सचेत हुन पर्छ भन्ने विचार दलित सौन्दर्य चिन्तकहरूले अगाडि सारेका छन् । कलासाहित्यमा रूप वा अन्तर्वस्तुको मह□वका बारेमा लामो समयदेखि बहस चलेको पाइन्छ । बुर्जुवा वा रूपवादीहरू कलासाहित्यमा रूपलाई बढी मह□व दिन्छन् र कृतिको अन्तर्वस्तुलाई व्यवास्ता गर्छन् । तर मार्क्सवादीहरू यी दुबैको कुशल संयोजनबाट मात्र एउटा उत्कृष्ट कृतिको सिर्जन हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छन् । मार्क्सवादका अनुसार कृतिको अन्तर्वस्तुका रूपमा आउने जीवन-जगत्को भोगाइ वा श्रमसङ्घर्ष, वर्गसङ्घर्ष, प्रकृतिसँग सङ्घर्ष वा उत्पादनको उपभोगका लागि सङ्घर्षको परिणामको उपज मार्क्सवादी वा प्रगतिवादी साहित्यिक कृतिको अन्तर्वस्तु हो र यसले यही कुरालाई मुख्य रूपले अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । यो साहित्यिक मान्यतामा रूप समाजको वर्गीय यथार्थलाई प्रभावकारी ढङ्गले अभिव्यक्त गर्ने एक मह□वपूर्ण हतियार हो । मार्क्सवादी चिन्तनकै निकट रहेर दलित साहित्य सौन्दर्य चिन्तन गरिने भएकाले दलित साहित्यमा कुनै पनि कृतिमा भन्न खोजिएको कुरालाई कसरी भनिएको छ ? भन्दा पनि के भनिएको छ ? भन्ने कुराले नै मुख्य स्थान पाएको हुन्छ ।

मुक्तिनाथ तिमिसिनाद्वारा लिखित **को अछूत ?** उपन्यासमा पुरातन हिन्दुवादी सँस्कारमा रहेको जातीय विखन्डन र त्यसले सिर्जना गरेको वर्गीय विषमताको खाडलालई यथार्थ रूपले देखाइएको छ र त्यसको अन्त्यका लागि जस्तरबाट चालिएको क्रान्ति वा सङ्घर्षको कथालाई देखाइएको छ । यसको अभिव्यक्तिका लागि उपन्यासकारले कलात्मक भाषाशैलीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । यति भएर पनि प्रस्तुत कृतिले उठाएको अन्तर्वस्तु जति प्रभावकारी रूपले संप्रेषित भएको छ, त्यसको अभिव्यक्तिका लागि प्रस्तुत उपन्यासको कलापक्ष त्यति नै कमजोर देखिएको छ । यो उपन्यासले कलात्मक सौन्दर्य प्राप्त गर्न सकेको छैन । जसको कारणले गर्दा उपन्यासले विचारको दस्तावेज पत्रजस्तो अनुहार देखाएको छ । अभिव्यक्तिको परिमार्जन हुन नसकेको भए पनि वैचारिक दृढता व्यक्त गर्ने काममा भने उपन्यासको भाषा असक्षम भएको छैन । नौवटा अध्यायहरूमा विभक्त भएको लघुकायको प्रस्तुत उपन्यास अत्यन्त स्पष्ट विचारको प्रवक्ता सामग्री बनेको छ ।

*=# s]=lk= 9sfnsf pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

के.पि. ढकाल सरल भाषामा ठाउँठाउँमा संवादात्मक शैलीको उपयोग गर्दै कथ्यलाई सम्प्रेष्य बनाएर उपन्यास लेख्ने सर्जक हुन् । उनको उपन्यासले सङ्घर्षका निम्ति कायर नभइ निडर भएर वस्तुस्थितिको सामना गर्दै अगाडि बढ्नु पर्ने सन्देश दिन्छ । नेपाली समाजमा सदिऔँदेखि रहको जातीय विखण्डको यथार्थ स्वरूपलाई देखाउँदै त्यसका विरुद्धको

चेतना प्रस्तुत गरिएको जुठेको नयाँ घर उपन्यासमा रहेको दलित चेतनालाई उपन्यासको भाषा प्रयोगमा पहिचान गर्ने काम यस कार्यमा गरिएको छ ।

*=#=! h'7]sf] gofF 3/ pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

दलित सौन्दर्यको अभिव्यक्तिलाई केन्द्रीय सवाल बनाइएको उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषिक सन्दर्भ औपन्यासिक मूल्य निर्धारणका लागि मह□वपूर्ण बनेर आउँछ । उपन्यासको भाषाले नै त्यसमा प्रस्तुत भएको सम्पूर्ण सन्दर्भलाई पाठक समक्ष लैजाने कार्य गर्छ । दलित उपन्यासले दलित मुक्तिको कथालाई औपन्यासिक वस्तु सन्दर्भको केन्द्रमा राख्ने र त्यस प्रकारको मुक्तिको प्रयास वा सङ्घर्ष दलित आफैले गर्नु पर्ने मान्यता राखिने भएकाले उपन्यासलाई लक्षित वर्ग समुदायले आफ्नै सम्झेर आत्मसात गर्न सक्नुपर्छ । दलित सौन्दर्यशास्त्रको औपन्यासिक मान्यतामा उपन्यासको भाषा अभिजात्य नभई तल्लो वर्गले प्रयोग गर्ने भाषाको नजिक हुन्छ । यसमा प्रयुक्त भाषा दलितको जीवनावस्था र उसका भोगाइलाई व्यक्त गनेए सतत प्रवाहशील भाषा हुनपर्दछ । पात्रअनुरूप प्रयुक्त हुने यस्तो भाषा तीखो, तीतो, सशक्त र सीधा-साझो पनि हुन्छ । व्यञ्जनायुक्त, संस्कृतनिष्ठ भाषाको सट्टामा कथ्यको नजिक रहेको तथा सरल र बोलचालको साझा भाषाको अर्थमा नेपाली भाषा नै दलित उपन्यासको भाषा बनेर आएको हुन्छ । यस अतिरिक्त स्वभाविकता पनि दलित उपन्यासको भाषामा हुनपर्दछ (भट्टराई, २०७०, पृ. १९६) । दलितहरूले आफ्नै ठान्न सक्ने भाषा नै दलित उपन्यासको भाषा बनेका खण्डमा उपन्यासको सफलता बढ्दै जान्छ ।

जूठेको नयाँ घर उपन्यास मार्क्सवादी विश्वदृष्टिकोणका फलकमा नेपाली समाजा विद्यमान जातीय समस्यालाई देखाउँदै त्यसको अन्त्य र समतामूलक सामाजिक स्वरूप निर्माण गर्ने उद्देश्यका साथ लेखिएको छ । यसमा उपन्यासकारले पूर्वी नेपालको पहाडी ग्रामीण क्षेत्रका घटनालाई प्रस्तुत गर्दै त्यसको अन्त्यका पक्षमा आवाज उठाएका छन् । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले दलितका पीडा र व्यथालाई उनीहरूकै भाषामा अभिव्यक्त गर्ने प्रयास गरेका छन् ।

पानी नपरेर खेतबारी बाँझै भएपछि र अनिकालले पेट भर्ने मेसो नभएपछि आफ्नो घरखेत मुखियाकामा बन्धकी राखेर भए पनि केही खानेकुरा लिन भनेर अन्तरे मुखियाको घरमा गएको जुठेको बाबुले मुखियासँग यसो भनेको छ-“फेरि मुखिया साहेबहरूका खेतबारी रसिला र पनौता छन् ठूलो भाँडो सोरसार पार्दा पनि धेरै हुन्छ, ठूला मान्छेको ठूलै चाला..., म हजुरका पाउनमा बिन्ति बिसाउँछु ।” (पृ. २) उसको भनाइमा आएको यो भाषिक सन्दर्भले दलित वर्ग समुदायको सामाजिक आर्थिक हैसियत मात्र होइन उनीहरूले उच्च जातका भनाउँदाहरूसँग बोल्दा गर्नु पर्ने आदर र सत्कारको अवस्थालाई पनि देखाएको छ ।

यसै सन्दर्भमा अन्तरे मुखियाले जुठेका बाबुलाई “यस्तो महामारीको अन्न, तँ गन्धेलाई विना पैसाले दिनु ?” (पृ. २) भनेको छ । उसले प्रयोग गरेको यस वाक्यको र माथि जुठेको बाबुले प्रयोग गरेको वाक्यमा प्रयुक्त भाषामा रहेको आदरवाची भावले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय स्वरूपले निर्माण गरेको भेदभावको अवस्थालाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ ।

जुठेको नयाँ घर सरल भाषामा ठाउँठाउँमा सम्वादात्मक शैलीको प्रयोग गर्दै कथ्यलाई सम्पेष्य बनाएर प्रस्तुत गरिएको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा दलितहरूको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ र त्यसको त्यसको अभिव्यक्तिका लागि उनीहरूकै स्तरको भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस कारण यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषाले दलित सौन्दर्यको प्रस्तुतिका लागि सकारात्मक सहयोग पुऱ्याएको छ ।

*=$ z/b kf}8]nsf pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

शरद पौडेल आफ्ना उपन्यासहरूमा दलितहरूले कथ्य रूपमा प्रयोग गर्ने बोलिचालीको भाषाको प्रयोग गर्ने उपन्यासकार हुन् । दलितका जीवनको यथार्थलाई उनीहरूकै भाषामा प्रस्तुत गर्नु उनको उपन्यासकारिताको प्रमुख विशेषता हो । उनको मुख्य विशेषताका रूपमा रहेको यस पक्षलाई दलित उपन्यासमा पनि मह□वका साथ हेरिन्छ । उपन्यासमा राम्रो विचार प्रस्तुत गरेर मात्र हुँदैन त्यसको लक्षित समुदायमा त्यो केकति सम्प्रेष्य बनेर आएको छ भन्ने कुरा निकै मह□वपूर्ण हुन्छ । उनका लिखे र सिमाना वारिपारि उपन्यासहरूमा प्रयोग भएको भाषिक सन्दर्भले दलित चेतनाको प्रक्षेपणमा खेलेको भूमिकाको अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

*=$=! lnv] pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

भाषा मानवीय विचार विनिमयको साधन हो । उपन्यासमा कथावस्तुको विस्तार तथा विचारको प्रस्तुति समेत भाषाका माध्यमबाट गरिन्छ । दलित जाति समाजमा सबै अवसरबाट पछाडि पारिएको वर्ग भएकाले यो जाति अशिक्षित र असचेत समुदायका रूपमा देखिएको छ । उनीहरूको वर्गीय मुक्तिको अपेक्षामा लेखिएका कृतिको भाषा पनि यही अशिक्षित वर्गले बुझ्न सक्ने खालको सरल हुनु आवश्यक छ । अझ कतिपय सन्दर्भमा हाम्रो सामाजिक संरचनाले उनीहरूको छुट्टै भाषिक व्यवस्था समेत गरी दिएको देखिन्छ । त्यसकारण दलित साहित्यमा परम्परित संस्कृत निष्ठ साहित्यिक र आलङ्कारित भाषिक प्रयोग सान्दर्भिक देखिदैन । यसमा सर्वग्राही भाषाको प्रयोग गरिनु आवश्यक देखिन्छ । दलित साहित्यमा प्रयोग भएको भाषाले यसै जातिका पीडा, अपमान, व्यथा आदिको सही र यथार्थ

ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने सामर्थ्य राख्नु पर्छ (वाल्मीकि, ई. २००९, पृ. ८१) । तसर्थ दलितका लागि लेखिएको साहित्य उनीहरूले बुझ्ने र आफ्नै ठान्ने भाषिक विन्यासमा अभिव्यक्त भएको हुनु पर्छ । दलितहरूको सामाजिक साँस्कृतिक अवस्थाको रूपमान्तरण गरी उनीहरूलाई मुलधारमा ल्याउन प्रयत्न गर्ने सीमान्तकृत अध्ययन प्रणालीमा सहभागी भएका विद्वान्हरूको पनि यही कुरामा जोड रहेको छ । उनीहरू मध्ये कति त गैर दलित वा सवाल्टर्नहरूले दलित वर्गको प्रतिनिधित्व नै गर्न सक्दैनन् । दलित भएर पनि अशिक्षत, समाजिक संरचनामा अवसर प्राप्त गरेका व्यक्तिहरूले पनि सही अर्थमा उनीहरूका पीडालाई व्यक्त गर्न सक्दैनन् भनेको पाइन्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. २८०-२८१) । दलित होस् वा गैर दलित नै किन नहोस् उसले कृतिमा प्रयोग गरेको भाषाबाट कृति वा कृतिकारले आफ्नो कृतिका माध्यामबाट कुन समुदायलाई प्रस्तुत गर्न खोजेको छ भन्ने कुराको जानकारी मिल्छ । यस कोणबाट शरद पौडेलको **लिखे** उपन्यासको अध्ययन गर्दा उनका दुबै औपन्यासिक कृतिहरूमा पर्वत बाग्लुङ क्षेत्रतिरको दलित बस्तीमा रहेका अछुतहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ । यस कुराको पुष्टिका लागि तल केही चर्चा गरिएको छ ।

लिखे उपन्यासमा प्रायः पश्चिम नेपालको पर्वत, बागलुङ, म्याग्दीतिर बोलिने स्थानीय भाषिकाको प्रयोगले यस उपन्यासको भाषा आञ्चलिक बनेको छ । यसमा त्यस क्षेत्रका दलित जातिहरूले बोल्ने भाषाको नै प्रयोग भएको देखिन्छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका भाषा यसप्रकार रहेको छ । “व्यक्तिमा टोक्ने, आज पनि छाँट गतिलो छैन । घरा’ट निक्लेको पनि बीस दिन भै सकेच । अव त जानु पनि पर्च कि क्या हो ?” (पृ.७१) भारी बोक्नका लागि बजारतिर गएको चाउरेले भारी नपाएको अवस्थामा बोलेको यस भनाईले उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको जानकारी दिएको छ । ठिक यसै बेला चाउरी घरमा आफ्नो लोग्ने नआएपछि उसको बारेमा गरेको यस टिप्पणीले पति त्यस क्षेत्रका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको बारेमा थाहा पाइन्छ : “यिन्ताका माससम्म काँ हराका होलान त लौ ! भन्ने बेलामा भने जालिस त नि, यसपाललाई तिजाँ माइत जान रोक्दिन, ज्यान गए नि रोक्दिन भन्थे । तर लोग्ने मुन्छेको जात, जता पुग्यो उतै हरायो ।” (पृ.८३) तीजमा सबै महिलाहरू माइत हिँडि सकेपछि आफू घर छोडेर निस्कन नपाएको गुनासो आफ्नै मनसँग पोखेको यस भनाइले चाउरीहरूको बाध्यता र विवशताको जानकारी एकातिर दिएको छ भने अर्कातिर उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक धरातल समेत देखाएको छ ।

उपन्यासका दलित पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामात्र नएर गैर दलित पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा पनि आञ्चलिक प्रकारको नै छ । दलित जातिको मुक्तिलाई मूल अभीष्ट बनाएर रचना गरिएको पौडेलको प्रस्तुत लिखे उपन्यासमा रहेका अधिकाशं पात्रहरू प्रयोग गरेको भाषा लक्षितवर्गले बुझ्ने सर्वग्राही खालको रहेको छ । विष्टकी छोरी घरबाट हराएपछि

अत्तिएकी आफ्नी स्वास्नीलाई ढाडस दिने मनसायले विष्टले बोलेको यो कथान हेरौं : “आजऽऽ के को सराप्दै चस् र हो ? आफ्नी छोरीलाई के था” रातसाँझ परेर उतै पो बसी कि ? भोलि पो आउँचे कि ? त्यसै शङ्काले लङ्का डढाउनु भन्चन् त्यस्तै ... ।” (पृ.१३०) यसको यस भनाइले त्यस क्षेत्रमा रहेको गैर दलितहरूको भाषिक प्रयोगको सन्दर्भ देखाएको छ ।

दलितहरूले प्रयोग गर्ने होस् या गैर दलितहरूले प्रयोग गर्ने भाषा नै किन नहोस् यस उपन्यासमा प्रयुक्त यस प्रकारको भाषिक संरचनाले एकातिर आञ्चलिकताको झल्को दिएको छ भने अर्कोतिर त्यस ठाउँका दलितहरूका पीडा, व्याथा र समस्याहरूलाई उनीहरूका भाषामा प्रस्तुत गरेर यथार्थको बोध गराउने मह□वपूर्ण कार्य गरेको छ । यस उपनयासमा आएका प्रायः सबै पात्रले स्थानीय भाषाको प्रयोग गरेका छन् भने शिक्षित र राजनीतिक सुझबुझ भएका सुनाम जस्ता व्यक्तिले स्तरीय नेपाली भाषाकै प्रयोग गरेका छन् । यस उपन्यासमा नेपाली भाषाको मात्रै नभएर हिन्दी भाषाका र अंग्रेजी भाषाका प्रशस्त शब्दहरू आएका छन् ।

*=$=@ l;dfgf jfl/kfl/ pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

दलित चिन्तनलाई प्रस्तुत गर्ने उपन्यासको भाषा त्यस वर्ग समुदायले सजिलैसँग बुझ्ने खालको हुनु पर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । जुन वर्गको उत्थानका लागि साहित्य लेखिएको त्यस वर्गले आफ्नो हक अधिकार प्राप्तिका लागि सचेत भएर क्रान्ति गर्नु पर्ने भएकाले उनीहरूमा चेतना ल्याउनका लागि नै बोधगम्य भाषिक प्रयोगलाई यस खालको साहित्यमा मह□वको साथ उठाइएको पाइन्छ ।

सिमानावारिपारी उपन्यासमा पर्वत बागलुङ जिल्लातिर बोलिने स्थानीय भाषिकाको प्रयोग भएको छ । त्यहाँका जनजिब्रोका बोलीलाई टपक्कै टिपेर त्यही भाषिक धागोमा उपन्यासको वस्तु सन्दर्भलाई उन्ने काम उपन्यासकारले गरेका छन् । एक प्रकारले यस उपन्यासको भाषा आञ्चलिक बन्न गएको छ । भाषा प्रयोगको नविनताले उपन्यासलाई जीवन्त र यथार्थ बन्न सघाउ पुऱ्याएको छ । पश्चिम नेपालको धौलागिरी क्षेत्र अन्तर्गत बाग्लुङ पर्वत जिल्लाका दलित समुदायका दलित र विपन्न वर्ग समुदायका मानिसहरूको जीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा त्यही क्षेत्रमा प्रयुक्त भाषिक विन्यास देखिन्छ । त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने दलित तथा गैर दलितको भाषालाई उपन्यासको भाषिक सन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस उपन्यासमा प्रयोग भएका केही वाक्य यस्ता छन् : “बाउआमाको मुयाँ छोर् छोरीमाथि छोरछोरीको मुयाँ ढुङ्गा मुरामाथि भने पारभयो । तिम्ले घर छारेको दिनदेखि यो मनमा कति विरहे जत यो, तर तिम्ले भने केही खुट खबर

पनि देनौं"(पृ.६)। स्थानीय भाषिक प्रयोगको झलक दिने यस भनाइले उनीहरूको विवशतालाई उनीहरूको शब्द सन्दर्भका माध्यमले प्रस्तुत गर्दा लक्षित वर्गका लागि अझ बढी बोधगम्य बनाएर प्रस्तुत गरेको छ ।

उपन्यासमा समुन्द्र सर र प्रियजस्ता नेपाली भाषी र बौद्धिक व्यक्तिहरूले स्तरीय नेपाली भाषामै अभिव्यक्ति दिएका छन् तर कतिपय ठाउँमा भाषिकाको पनि प्रभाव परेको देखिन्छ । उपन्यासको ठाउँठाउँमा प्रशस्त मात्रामा हिन्दी शब्दहरू र केही मात्रामा अङग्रेजी भाषाका शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । दुर्गेले मद्रासबाट पठाएका पत्रमा प्रयोग भएको भाषा यस प्रकार छ-"थोरै बात्मा आमाजीले मेरो सादीवाला बाट् गर्नु भएच । सो ठीकै छ, केईबात् छैन । एक बारमा सादी व्यात गर्ने छ ।...ओफिरसे पिछेमा गारो हुन्च" । (पृ.३४) यसखालको भाषाले उपन्यासमा प्रयोग भएको हिन्दी भाषाको जानकारी त दिन्छ नै यसका साथै भारतका विभिन्न क्षेत्रमा काम गर्न भएका मानिसहरूले कसरी त्यसै भाषाको प्रयोग गर्दै भाषिक उपनिवेशमा समाहित हुन्छन् भन्ने कुराको पनि जानकारी दिएको छ । यस्तो स्थितिलाई भाषिक दासताको रूपमासमेत हेर्न सकिन्छ ।

पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासमा पनि दलित जातिले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचना रहेको छ । माथि उल्लेख गरिएका केही भाषिक सन्दर्भहरू बाहेक उपन्यासै भरि दलित जातिका पीडा, उनीहरूमाथिको शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारलाई प्रस्तुत गर्ने भाषिक संरचनाहरू उनीहरू कै शब्द तथा वाक्यका स्तरमा व्यक्त भएको देखिन्छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषिक संरचनाले दलित समुदायको जीवनको यथार्थलाई उनीहरूकै शब्दमा प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ । यस्तो प्रयोगले दलित समुदायलाई आफ्नो जीवनको यथार्थबोध त भएको छ तर उपन्यासमा यसको अन्त्यका लागि दलितहरूले गर्नु पर्ने सङ्घर्षलाई प्रभाकारी रूपले प्रस्तुत गर्न भने उपन्यास चुकेको देखिन्छ ।

*=% vu]Gb| ;Fu|f}nfsf pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

खगेन्द्र सँग्रौला भाषिक खेलाडी हुन् भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । उनी आफ्ना रचनाहरूमा भाषालाई निकै कुशलतापूर्वक खेलाउन सक्छन् । उनको **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा बाग्लुङ पर्वत जिल्लाका दुर्गम गाउँका दलित वर्ग समुदायका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई निकै कुशलतापूर्वक प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस क्षेत्रमा रहेका दलितहरूको जीवनावस्थालाई उनीहरूकै भाषाका माध्यमले उनीहरूका अगाडि सारेर सँग्रौलाले औपन्यासिक सफलता प्राप्त गरेका छन् । उनले यस उपन्यासमा प्रयोग गरेको भाषाशैलीले दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा निर्वाह गरेको भूमिकाको मूल्याङ्कन यहाँ गरिएको छ ।

*=%=! h"gsL/Lsf] ;ª\uLt pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

दलित साहित्य दलित यथार्थको अभिव्यक्तिका साथै परिवर्तनका लागि लेखिने भएकाले यसको मुख्य लक्षित समुदाय दलित समुदाय नै हो । समाजमा उत्पडिनको मारमा परेको त्यही दलित वर्गमा सचेतना ल्याएर उनीहरूलाई नै आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि सङ्घर्ष गर्न सक्ने अवस्थामा पुऱ्याउनु दलित साहित्यको मुख्य अभीष्ट हो । यसर्थ दलित साहित्य लक्षित वर्ग समुदायको पहुँचभन्दा बाहिर गएमा त्यो निर्थक हुन जान्छ । अभिव्यक्तिको प्रमुख आधारका रूपमा रहेको भाषा उपन्यासमा दलित सौन्दर्य पहिचानको एक मह□वपूर्ण आधार भएको कुरा यस अघि नै चर्चा गरिएको छ । यही मह□वपूर्ण सवालका रूपमा रहेको भाषिक प्रयोगका दृष्टिकोणले **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यास विशिष्ट रहेको छ ।

जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा सरल, स्वमाविक, आकर्षक र बोधगम्य भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा दलित जीवनको यथार्थ उद्‌बोधनका क्रममा तदनुकूलको भाषिक प्रयोग भएको छ । नेपालको पश्चिम बाग्लुङ पर्वत क्षेत्रका दलित एवं अन्य मानिसहरूको रीतिरिवाज, चालचलन, भेषभूष, धर्म, संस्कृति र आर्थिक, सामाकि, प्राकृतिक पक्षको यथार्थलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा उपन्यासको भाषा पनि यथार्थ नै बनेर आएको छ । अशिक्षित, अनपढ र पछौटे दलितहरूका जीवनको यथार्थ अभिव्यक्तिका दृष्टिकोण निकै सफल बनेको प्रस्तुत उपन्यासको सफलतको कारक यसमा प्रयोग भएको भाषिक विन्यास पनि हो । यस उपन्यासमा दलितहरूले आफ्नो दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्ने भाषाको रोचक प्रयोग गरिएको छ । दलित उपन्यासको मूल अभीष्ट जागराण र मुक्तिचेतना हो । यस्तो जागरण र चेतना लक्षित वर्ग समुदायमा नै गराउनका लागि उनीहरूल सहज रूपमा बुझ्ने खालको भाषा भएन भने त्यसले लक्ष्यप्राप्त गर्न सक्दैन । यस दृष्टिकोणबाट विवेच्य उपन्यासले ऐतिहासिक सफलता प्राप्त गरेको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा त्यस क्षेत्रका दलितहरूलाई आफ्नै लाग्छ । यस उपन्यासमा जेजस्ता कुराहरू भनिएको छ ती सबैलाई नबुझ्ने कुरै छैन । भाषिक अभिव्यक्तिका शाब्दिकदेखि वाक्यात्मक र अनुच्छेद योजनासम्म उपन्यासकारले निकै सचेतता अपनाएका छन् ।

उपन्यासको भाषाले त्यसको सौन्दर्य पक्षको निर्धारणमा पनि मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । विचार आत्मिक सौन्दर्य हो भने भाषाले त्यसको बाह्य सुन्दरताको निर्धारण गर्छ । आन्तरिक र बाह्य दुबै पक्ष सुन्दर भएमा नै सौन्दर्यको वास्तविक रूप झल्कन्छ । जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाले यसको बाह्य सौन्दर्य निर्माणका तहमा निकै मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको छ र यसको सुन्दरतालाई बढाएको छ । आकारका दृष्टिकोणले

उपन्यास निकै लामो भएर पनि यसको पठन गर्दा पाठकलाई कतै पट्ट्यार लाग्दैन बरु यसले आफैतिर आकर्षित गर्छ, यसको मुख्य कारण भनेको यसमा प्रयोग भएको भाषिक सन्दर्भ नै हो । उपन्यासमा प्रयोग भएको सरल, मीठो, कलात्मक र सम्प्रेष्य भाषाशैलीगत वैशिष्ट्यले यसमा औपन्यासिक सौन्दर्य थपेको छ । यस उपन्यासमा नेपाली भाषाको पूर्वेली भाषिकाअन्तर्गत पर्वती उपभाषिकाको कुशल प्रयोग भएको छ । जुन क्षेत्रलाई उपन्यासले आफ्नो कार्यपीठिका बनाएको छ, त्यसै क्षेत्रका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने कथ्यभाषाको अधिकता यस उपन्यासमा रहेको छ र यस्तो कथ्यबोलीको प्रयोगले उपन्यासलाई जीवन्त बनाउनमा निकै सहयोग गरेको छ । यस उपन्यासमा प्रयुक्त कथ्यबोलीका केही नमुना यस प्रकार रहेका छन्-

> "हउर्ले स्यानो किर्पा अरिदिंदा हुँदी हामोर्को ठूलो कल्याण हुन्च प्रभु" (पृ.१२)
>
> "तिम्रै बिर्जेबाट जन्मेकाले तिम्रै अँगेनाँ पका'र खाएसि तिम्लेइ खाए बराबर भएन र कान्छा बा ?" (पृ.१८९)
>
> "गिद्देको नाइके कट्वाललाई चाइने त्यसको दोब्बर डाँण्न पर्च । नडाँण्ने हो भने जाइन्जो कुरामा त्यस्ता मुजी नियमको के काम ?" (पृ.२६१)
>
> "त्यति मात्र कहाँ र सर, मन फका' र पाट्टासम्म नि तैंले बम पड्काइस्, भनेर गोली ठोक्ला भन्ने डर ।" (पृ.३८६)

उपन्यासमा प्रयोग भएको यस प्रकारको कथ्य भाषाले उपन्यासको बोधगम्यतालाई त बढाएको छ नै यसका साथै यसलाई रोचक र आकर्षक बनाउन पनि सघाएको छ । यसका साथै समाजको सबैभन्दा निम्छरो वर्गका रूपमा रहेको दलित वर्ग समुदायको जीवनदशाको कथा उनीहरूकै भाषामा सुनाएर त्यसबाट मुक्त हुने उपाय, आवश्यकता र कारणलाई पनि उनीहरूकै भाषामा व्यक्त गरेको छ ।

*=^ r"8fdl0f lu/Lsf pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

चूडामणि गिरी वर्णव्यवस्थाका कारण समाजमा सिर्जना भएको जटिलताका विरुद्धमा उपन्यासको रचना गर्ने उपन्यासकार हुन् । उनले मानिस मानिसका बीचमा उच र नीचको भावना निर्माण गरेर गरिने विभेदको विरोध गर्दै समानताका पक्षमा उपन्यासमा आवाज उठाएका छन् । दलित समस्या समाधान गर्नका लागि उत्पीडित वर्ग समुदायका मानिसहरूले नै सङ्घर्ष गर्नु पर्ने भएकाले त्यस वर्गमा जागरणको आवश्यकता छ । यसका लागि दलितहरूमा सामाजिक सांस्कृतिक स्वरपका कारण आफूहरू उत्पीडनमा परेको त्यसका विरुद्धमा लडेर मुक्ति प्राप्त गर्नु पर्ने चेतनाको सम्प्रेषण गर्नु अनिवार्य हुन्छ ।

उपन्यासकार गिरीले आफ्नो उपन्यासमा दलित वर्गमा चेतना र जागरण ल्याउनका लागि त्यस वर्ग समुदायले बुझ्ने गरी भाषिक विन्यास गरेको देखिन्छ । यहाँ उनको उपन्यासमा चयन गरिएको भाषिक सन्दर्भमा रहेको दलित चेतनाको पहिचान गरिएको छ ।

*=^=! /Qm-ld>0f pkGof;sf] efiffk|of]udf blnt r]tgf

अभिव्यक्तिको माध्यमका रूपमा रहेको भाषिक सन्दर्भ पनि उपन्यासमा दलित चेतना वा सौन्दर्यका दृष्टिकोणले मह□वपूर्ण हुने कुरा यस अघि नै चर्चा भइसकेको छ । दलितहरूमा मुक्तिको चेतना जागृत गराई उनीहरूमा स्वत्व विकास सहित सामाजिक सांस्कृतिक रूपान्तरणका लागि क्रान्तिकारी भावना जगाउने उद्देश्यले लेखिने दलित उपन्यासले प्रस्तुत गर्न खोजेको सन्देशलाई दलित समक्ष नै पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि दलित वर्गले सहज रूपमा बोध गर्न सक्ने भाषाको प्रयोग उपन्यासमा वाञ्छनीय मानिन्छ ।

रक्त-मिश्रण उपन्यासमा सरल, सरस र बोधगम्य भाषाको प्रयोग गरिएको छ । ग्रामीण परिवेशलाई मूल कार्यपीठिकाका रूपमा चयन गरिएको यस उपन्यासमा त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सामान्य मानिसहरूको बोलीचालीको भाषालाई मार्मिक रूपले प्रस्ततु गरिएको छ । उपन्यासमा आएका पठित व्यक्तिहरूले भने बनारसमा गएर संस्कृत भाषा र साहित्य तथा धार्मिक ग्रन्थहरू समेतको अध्ययन गरेकाले उनीहरूले संस्कृतनिष्ठ स्तरीय भाषाको प्रयोग गरेका छन् । यसमा मानव जातिको उत्पत्ति, विकास र त्यसमा जातीय भेदभावको विकास समेतको चर्चा गरिएको छ । यसक्रमा धर्म र धार्मिक ग्रन्थहरूले जातजातिसम्बन्धी केकस्तो मान्यता वा दृष्टिकोण राखेका छन् भन्ने कुरा पनि उपन्यासमा व्यक्त गरिएकाले यस क्रममा प्रयोग भएको भाषा भने स्तरीय प्रकृतिको रहेको छ । यस्तो भाषिक प्रयोगले उपन्यासलाई सामन्य, अशिक्षित र अपठित दलित समुदायका मानिसहरूले कसरी बोध गर्न सक्छन् भन्ने प्रश्न उठाउने ठाउँ पनि रहेको छ तर त्यस्ता सन्दर्भमा वक्ताले सकभर सामान्य रूपमा बुझाउने प्रयास गरेकाले त्यति अस्वभाविक जस्तो लाग्दैन ।

*=& lgisif{

दलित साहित्यमा सौन्दर्य वा चेतना मापनको अर्को मह□वपूर्ण पक्षका रूपमा भाषा आउँछ । दलित चेतना दासताविरुद्ध स्वतन्त्रताको आकाङ्क्षाका उत्पन्न हुने विद्रोही भावना हो । त्यसैले दलित साहित्यको भाषा यस चेतनाको अभिव्यक्तिलाई बोक्ने सामर्थ्य भएको हुनुपर्छ । दलित-चेतनालाई व्यक्त गर्ने लेखकले गरिबका वेदनालाई प्रस्तुत गर्छ र यसमा प्रयुक्त दलित-विमर्श लेखक स्वयम् वा समाजको विमर्श हो । यस्तो अवस्थामा दलित

साहित्यको भाषा सरल र स्वाभाविक हुनुपर्छ । दलित साहित्यको भाषा अभिजात्य नभई तल्लो वर्गले प्रयोग गर्ने खालको र पात्रअनुरूप भाषा तीखो, तीतो, सशक्त र सीधा-सोझो हुनुपर्छ । सरल र बोलचालको साझा भाषा तथा स्वाभाविक भाषा दलित साहित्यमा अपेक्षा गरिन्छ । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासपरम्परामा दलित चेतना प्रस्तुत गरिएका उपन्यासहरूमा दलित साहित्य वा उपन्यासमा रहेको भाषिक चिन्तन वा मान्यताका दृष्टिकोणले यी उपन्यासहरू उपयुक्त रहेका छन् । यस अनुसन्धानकार्यमा विवेचना गरिएका मध्ये **लिखे**, **सिमाना वारिपारि** र **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा उपन्यास लेखिएको स्थानका दलित वर्गका मानिसहरूले दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्ने भाषालाई नै औपन्यासिक भाषाका रूपमा प्रस्तुत गर्दै त्यस क्षेत्रका दलित वर्ग समुदायका मानिसहरूलाई उपन्यासमा अपनत्वको धारणा विकास गराउने प्रयत्न गरिएको छ । त्यस्तै अन्य उपन्यासमा सरल, सुबोद्य र सरस भाषाको प्रयोग गरी दलित चेतना अभिव्यक्त गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

gjf}F kl/R5]b

;f/f+z tyf lgisif{

(=! ;f/f+z

यस शोधकार्यमा जम्मा नौ ओटा परिच्छेदहरू रहेका छन् । पहिलो परिच्छेदलाई शोधपरिचय नाम दिइएको छ । पहिलो परिच्छेदअन्तर्गत आठ ओटा उपशीर्षकहरू रहेका छन् । यस परिच्छेदमा प्रस्तुत शोधकार्यलाई परिचित गराइएको छ । मार्क्सवादी मान्यताको साहित्यिक रूप प्रगतिवादको सामान्य परिचय दिँदै यस मान्यताअनुसार लेखिएका नेपाली उपन्यासहरूको विवेचना गर्ने कार्यलाई प्रमुख समस्याका रूपमा लिइएको प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य चिनाउँदै यस विषयसँग सम्बन्धित रहेर सम्पन्न गरिएका पूर्व अध्ययनहरूलाई यथोचित समीक्षा सहित कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू सङ्कलन गर्न अबलम्बन गरिएको विधि र निचोडमा पुग्नका लागि गरिएको विवेचना तथा विश्लेषणका लागि प्रयोग गरिएको सैद्धान्तिक स्वरूप तथा मान्यतालाई समान्य रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यहाँ शोधकार्यको औचित्य पुष्टि गर्दै शोधकार्यको सीमाङ्कन पनि गरिएको छ । यसका साथै प्रस्तुत परिच्छेदमा शोधप्रबन्धको रूपरेखालाई पनि देखाइएको छ ।

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतना शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधकार्यको दोस्रो परिच्छेदको शीर्षक 'दलित साहित्यको सौन्दार्यशास्त्रको अवधारणात्मक ढाँचा' रहेको छ । यस परिच्छेदमा दलित शब्दलाई चिनाउँदै यस शब्दको कोशीय तथा सामाजिक तात्पर्यगत अर्थ प्रस्तुत गर्दै मानव सभ्यतामा जातीय भेदभावको उत्पत्तीसम्बन्धी ऐतिहासिक स्वरूप उल्लेख गरिएको छ । यहाँ नेपाली समाजमा जातीय स्वरूपको स्थिति उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने कुरा देखाउँदै भेदभाव अन्त्यका लागि भएका प्रयास र प्राप्तिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । राजनीतिक पार्टी र गैर सरकारी संघसंस्थाले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय स्वरूपको अन्त्यका लागि खेलेको भूमिका र त्यसबाट भएका प्राप्तिलाई पनि यसै परिच्छेदमा सूचीकृत गरिएको छ । यसपछि यहाँ साहित्यको दलित सौन्दर्यशास्त्रको सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गरी मार्क्सवाद र साहित्यको दलित सौन्दर्यशास्त्रको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा यस शोधकार्यमा प्रतिनिधिका रूपमा छनोट गरिएका उपन्यासहरूको विश्लेषणका लागि आधार निर्माण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य तेस्रो परिच्छेदलाई 'प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतनाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन' नाम दिइएको छ । यस अध्यायमा नेपाली उपन्यासपरम्परामा प्रगतिवादी चिन्तनको आरम्भ र यसको विकासको ऐतिहासिक स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ ।

समाजमा विद्यमान वर्गीय विभेदले सिर्जना गरेको जटिलताका विरुद्धमा तथा समाजको निम्न वर्गको पक्षमा लेखिने प्रगतिवादी उपन्यासपरम्परामा दलित समस्याको प्रवेश र प्रविष्टिको इतिहास देखाउँदै दलित वर्ग समुदायको हकहितका लागि लेखिएका प्रगतिवादी उपन्यासहरूको सर्वेक्षण गरिएको छ । यस क्रममा उपन्यासहरूको परिचयात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा प्रत्तुत शोधकार्यमा विश्लेषण गरिएका प्रतिनिधि प्रगतिवादी उपन्यासहरू छनोट पनि गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यको चौथो परिच्छदमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यास परम्परामा लेखिएका दलित पक्षीय उपन्यासहरूमा रहको दलित चेतनालाई उपन्यासको कथावस्तुका आधारमा पहिचान गरिएको छ । यस परिच्छेदमा प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासअन्तर्गत रचना गरिएका उपन्यासहरूमा प्रतिनिधि कृतिका रूपमा छनोट गरिएका आधा दर्जन उपन्यासको कथावस्तुगत सन्दर्भमा आएको दलित चेतनाको पहिचान गरिएको छ । उपन्यासले आफ्नो कथावस्तुमा दलितको यथार्थलाई कसरी प्रस्तुत छ भन्न कुराको खोजी गरिएको छ । दलित वर्ग समाजमा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा सबैभन्दा बढी उत्पीडित समुदायका रूपमा रहेको छ र उपन्यासमा त्यो समुदायलाई कुन रूपमा छ भन्न समस्यालाई गम्भीरतापूर्वक अध्ययन गरी त्यसको निचोड समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासमा दलित चेतना शीर्षक रहेको प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यको पाँचौं परिच्छेदमा प्रतिनिधि उपन्यासका पात्रहरूका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यस अध्यायमा समाजको सबैभन्दा उत्पीडित समुदायका रूपमा रहेको दलित समुदायको जीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा सहभागीहरूको चयन कसरी गरिएको छ भन्ने प्रश्नको निदान गरिएको छ । उपन्यासका पात्रहरू भनेका समाजको यथार्थका सूचक भएकाले दलित जीवनको यथार्थ अभिव्यक्तिका क्रममा त्यसका पात्रहरूले खेलेको भूमिकाका आधारमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको दलित चेतनाको छानविन यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

यस शोधकार्यको छैठौं परिच्छेदलाई प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको परिवेशगत परिप्रेक्ष्यमा दलित चेतना शीर्षक दिइएको छ । यस परिच्छेदमा विवेच्य उपन्यासहरूले चयन गरको कार्यपीठिका, त्यसको कालिक सन्दर्भ र सामाजिक, सांस्कृति, आर्थिक र राजनीतिक सन्दर्भ तथा वातावरणका आधारमा उपन्यासमा आएको दलित चेतनाको अध्ययन गरिएको छ । यी विभन्न सन्दर्भले उपन्यासमा दलित चेतनाको प्रस्तुतिमा केकस्तो भूमिका खेलेका छन् भन्ने कुराको विमर्श गर्दै परिवेशयोजनाका दृष्टिले कुन उपन्यास बढी सशक्त रहेको छ भन्ने कुराको निरुपणसमेत यसै परिच्छेदमा गरिएको छ ।

प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यको सातौं परिच्छेदमा **को अछूत ?**, **जुठेको नयाँ घर**, **लिखे**, **सिमाना वारिपारि**, **जूनकीरको सङ्गीत** र **रक्त-मिश्रण**जस्ता प्रतिनिधि दलित उपन्यासहरूको

वैचारिक पक्षको अध्ययन गरिएको छ । प्रगतिवादी औपन्यासिक मान्यतामा उपन्यासको आत्म त□वका रूपमा लिइने विचारले नै कृतिको मूल्य निर्धारण गर्छ । दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा विचारपक्षले निकै नै मह□वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसर्थ प्रस्तुत परिच्छेदमा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूमा रहको वैचारिक तहले दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा कस्तो भूमिका निर्वाह गरको छ भन्ने कुराको अध्ययन यस परिच्छेदमा गरिएको छ । यस्तै अनुसन्धानको आठौँ परिच्छेदमा उपन्यासको भाषिक सन्दर्भका आधारमा दलित चेतनाको पहिचान गरिएको छ भने यसको अन्तिम तथा नवौँ परिच्छेदमा अनुसन्धानकार्यको सारांश तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

(=@ lgisif{

दलित शब्दले नेपाली सामाजिक संरचनामा रहेको जातिवादको सबैभन्दा तल्लो तहमा रहेको जाति विशेषलाई जनाउँछ । यस शाब्दले सिधा हिसाबले दमन गरिएको, कुल्चिएको वा दबाइएको जस्तो सामान्य अर्थ प्रदान गर्ने भए पनि नेपाली समाजमा प्रयोगका हिसाबले हिन्दू वर्णव्यवस्थामा सबैभन्दा तल्लो जातिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको जाति विशेषलाई चिनाउने शब्दका रूपमा यसलाई चिनाउँदै आइएको छ । नेपाली समाजमा विद्यमान जातिवादी धर्मलाई आधार बनाएर निर्माण गरिएको छ । यस प्रकारको जातीय स्वरूप समाजको उच्च तथा विगतमा युद्ध आदिमा कमजोरमाथि विजय प्राप्त गरेको वर्ग समुदायले आफ्नो शासनको राज चलाउन र कमजोरमाथि आफ्नो बर्चश्व कायम गर्नकै लागि जातीयताको पर्खाल बनाएर मानवमानवका बीचमा विभाजनको स्थिति खडा गरिएको हो । नेपाली समाजमा विद्यमान वर्ण व्यवस्था भारतबाट नेपालमा प्रवेश गरेको तथ्य इतिहासको अध्ययन गर्दा प्राप्त हुन्छ । श्रमका आधारमा गरिएको मानिसहरूको विभाजन जातीय स्वरूपमा विकसित भइ निम्न तथा तल्लो दर्जाको काम गर्ने मानिसहरूलाई अछुत बनाएर उनीहरूमाथि शोषण गर्ने व्यवस्था नै आजको जातीय विभेदको निर्माता हो ।

हिन्दू वर्णव्यवस्थालाई आधार बनाएर मानिसमानिसका बीचमा विभेद सिर्जना गर्ने परिपाटीका विरुद्धको साहित्यिक गर्जनको स्वरूप नै दलित साहित्य हो । समाजमा सबैभन्दा तल्लो जातिका रूपमा अमानवीय व्यवहार गरिएको जातिको जीवनको यथार्थ प्रस्तुत गर्दै त्यस प्रकारको वृत्तिका विरुद्धमा सचेत क्रियाशीलता प्रदर्शन गर्ने साहित्यलाई दलित साहित्यका रूपमा चिनाउन सकिन्छ । दलित साहित्यमा दलितहरूको जीवनको यथार्थ प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । उनीहरूले प्राप्त गरेको सामाजिक भूमिकाको साँचो अभिव्यक्ति यसमा हुन्छ र विद्यमान अवस्थाको विरोध गर्दै जातीय समानताका पक्षमा दलित साहित्यले आवाज उठाउँछ । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा दलितकेन्द्री साहित्यलेखनको परम्पराको स्थिति जस्तो छ यसको सौन्दर्य चिन्तनको अवस्था भने निकै कमजोर रहेको छ । छुवाछुतको

समस्या भारतबाट नेपाल भित्रिएजस्तै दलित साहित्यका बारेमा चिन्तन गर्ने परम्परा पनि नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा भारतमा प्रचलित विभिन्न भाषा वा साहित्यमा देखिएको चिन्तन परम्पराबाट नै प्रभावित भएको छ । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा साहित्यको दलित सौन्दर्यका बारेमा चिन्तन गर्ने विद्वान्हरूले यसलाई मार्क्सवादसँग जोड्दै त्यसैका सापेक्षतामा जातीय मुक्तिका लागि सङ्घर्ष र निम्न जातीय वर्गको विजय सहितको आशावादी भविष्यदृष्टिका रूपमा चिनाउने प्रयास गरेका छन् ।

साहित्यका आधुनिक विधाहरूमध्ये सर्वाधिक रुचाइएको उपन्यास विधाले मानव जीवन र समाजको बृहत् चित्र प्रस्तुत गर्छ । आधुनिक युगको महाकाव्यका रूपमा चित्रण गरिने उपन्यास विधाले दलित सौन्दर्य वा चिन्तनलाई पनि निकै विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गर्ने सामर्थ्य राख्छ । उपन्यासमा अभिव्यञ्जित दलित चेतना वा सौन्दर्यको पहिचान गर्नका लागि यसलाई कथ्य, पात्र, विचार, परिवेश र भाषाजस्ता आधारमा विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । उपन्यासको कथावस्तुका रूपमा रहने कथ्यले उपन्यासमा दलित यथार्थको अभिव्यक्ति कसरी भएको छ भन्ने कुरा बोध गराउँछ भने पात्रगत सन्दर्भले कृतिमा आएका पात्रहरू जातीय समाजको कुन वर्ग वर्ण समुदायको प्रतिनिधि बनेर आएका छन् भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन्छ । दलित यथार्थलाई दलितकै सहभागितामा प्रस्तुत गर्दैमा त्यस कृतिले दलित सौन्दर्यलाई सही रूपले देखाउन नसकेको हुन सक्छ, यसका लागि कृतिले त्यस प्रकारको दलित समस्यालाई कुन रूपमा लिएको छ ? उनीहरूको जीवनस्तर र सामाजिक आर्थिक तथा सांस्कृतिक स्वरूपको परिवर्तनका पक्षमा के कस्तो भूमिका खेलेका छ भन्ने सवाल पनि निकै मह वका साथ उठ्छ र यसको निराकरण उपन्यासमा व्यक्त भएको वैचारिक धरातलले गर्छ । दलित पहिचानका लागि औपन्यासिक घटना घटेको ठाउँ, समय र त्यसको वातावरणले पनि भूमिका खेलेको हुन्छ भने उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाले पनि दलित सौन्दर्यलाई पाठक अगाडि ल्याउनमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । यी सन्दर्भहरू दलित सौन्दर्यशास्त्रका आधारमा उपन्यासका विश्लेषणका आधारहरू हुन् ।

नेपाली उपन्यास लेखनपरम्परामा यथास्थितिको विरोध गर्दै परिवर्तनका पक्षमा आवाज उठाउँदै औपन्यासिक रचनाक्रमको थालनी गर्ने उपन्यासकारका रूपमा मुक्तिनाथ तिम्सिनाले खेलेको भूमिका ऐतिहासिक मह वको रहेको छ । उनले रचना गरेर २०११ सालमा पहिलो पटक प्रकाशित भएको **को अछूत ?** नामको उपन्यासले सबैभन्दा पहिलो पटक नेपाली उपन्यसका क्षेत्रबाट सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तनको मुद्दालाई उठाउने जमर्को गरेको हो । यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय समस्यालाई उठाउँदै त्यसको मारमा परेको दलित वा अछुत जातिको जीवनमुक्तिको गाथालाई औपन्यासिक सन्दर्भका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसपछि यसै सालमा प्रकाशित भएको हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **स्वास्नीमान्छे** शीर्षक उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान उत्पीडनको अर्को

स्वरूप लैङ्गिकतालाई प्रस्तुत गर्दै नारी हक, हित र अधिकारका पक्षमा आवाज बुलन्द गरिएको छ । त्यस्तै २०१७ सालमा प्रकाशित प्रधानको **एक चिहान** उपन्यास पनि नेपाली उपन्यासमा रूपान्तरणकामी चेतना प्रस्तुतिका दृष्टिकोणले उल्लेखनीय रहेको छ । यिनै उपन्यासहरूले निर्माण गरेको वैचारिक उपन्यास लेखनको धरातललाई पछ्याउँदै २०२५ सालमा डि.पी. अधिकारीको **आशमाया** उपन्यास प्रकाशित भयो र यसले नै नेपाली उपन्यासमा प्रगतिवादी सचेत र स्वद्देश्यपूर्ण रूपले प्रस्तुत गर्यो ।

नेपाली उपन्यासमा प्रगतिवादी उपन्यास लेखनको आधारभूमि निर्माण गरेको वा प्रगतिवादी प्रचेष्टाको प्रक्षेपण गरेको पहिलो औपन्यासिक कृति **को अछुत** ? देखि आजसम्मको अवधिमा आइपुग्दा यसले छ दशकभन्दा बढी समय पार गरेको देखिन्छ । यस कालावधिको नेपाली समाजमा निकै ठूलाठूला परिवर्तनहरू समेत देखापरेका छन् र यी परिवर्तनहरूबाट नेपाली उपन्यास पनि असम्पृक्त रहन सकेको छैन । छ दशकभन्दा बढी लामो प्रगतिवादी नेपाली उपन्यसको यस अवधिलाई विद्वान्हरू विभिन्न तीन चरणमा विभाजन गरेका छन् । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको पहिलो चरणका रूपमा आरम्भदेखि २०१७ सालसम्मको समयलाई लिइएको छ । यस कालखण्डमा प्रगतिवादी चेतनाको पहिलो प्रचेष्टाका रूपमा आएको **को अछुत** ? र हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **स्वास्नीमान्छे** उपन्यासको रचना भएको पाइन्छ । यस चरणका उपन्यासले नेपाली समाजमा विद्यमान आर्थिकका साथै जातीय र लैङ्गिक समस्यालाई औपन्यासिक विषयवस्तु बनाएर त्यस विरुद्धको चेतना प्रक्षेपण गरेका छन् । यसका साथै यस अवधिमा रचना भएर प्रकाशित भएका **विद्रोह भाग १ र २ हुरीको चरा**जस्ता उपन्यासहरूले पनि सामाजिक विकृति र शासकीय कूवृत्तिका विरुद्धमा विद्रोही आवाज अलाप्ने काम गरेका छन् । यस चरणमा मार्क्सवादी औपन्यासिक मान्यताको पूर्ण परिपाल भने हुनसकेको छैन ।

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको दोस्रो चरणका रूपमा देखिएको २०१७ देखि २०३५ सालसम्मको अवधिमा स्पष्ट वैचारिक उपन्यासको रचना भएको छ र यस चरणबाट नै प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको औपचारिक यात्रारम्भ भएको हो । वि.सं २०२५ मा प्रकाशित डि.पी.अधिकारीको **आशमाया** नेपाली उपन्यासमा मार्क्सवादी विश्वदृष्टि र त्यसका औपन्यासिक मान्यतालाई पूर्ण रूपले आत्मसात गरेर लेखिएको पहिलो उपन्यास हो र यसै बाट प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासले औपचारिक यात्रारम्भ गरेको हो । यस अवधिमा डि.पी.अधिकारी, पारिजात, तीर्थ न्यौपाने, भागरथी श्रेष्ठलगायतका उपन्यासहरूको सक्रियता रहेको छ । यस चरणमा लेखिएका उपन्यासहरूमा प्रथम चरणका चिन्तनगत दुर्बलताहरूले क्रमशः सबलता प्राप्त गर्दै गएका छन् भने साङ्गठनिक प्रतिबद्धता र वैचारिक सचेतता सहित उपन्यास लेख्ने परम्पराको विकास भएको छ ।

वि.सं. २०३६ देखि आजसम्मको अवधिलाई प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको तेस्रो चरण मानिएको छ । यो प्रगतिवादी उपन्यास लेखनका दृष्टिकोणले निकै उर्वर चरणका रूपमा देखिएको छ । यस अवधिमा लेखिएका उपन्यासहरूमा यसै कालखण्डमा नेपाली राजनीतिका क्षेत्रमा देखिएका ठूलाठूला राजनीतिक उथलपुथल र परिवर्तनको गहिर प्रभाव परेको छ । वि.सं. २०३९ सालमा प्रकाशित भएको पारिजातको **अनिदो पाहडसँगै** उपन्यास प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको इतिहास यात्रामा तेस्रो मोड ल्याउने उपन्यासहरूको सूचीको पहिलो नम्बरमा आउने कृति हो । यसपछि यो तेस्रो चरण थुप्रै उपन्यासकारहरूका थुप्रै कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यसै अवधिमा आएर प्रगतिवादी उपन्यासहरूमा यात्रारम्भ गर्दाको विषयवस्तु र वैचारिक भावभूमिलाई विस्तारित रूपमा प्रस्तुत गर्दै समाजमा रहेको जातीय विभेदको अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ स्पष्ट वैचारिक प्रतिबद्धाका साथ उपन्यास लेख्ने क्रम पनि बढेको छ । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको आधारभूमि निर्माण गरेको र नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा सबैभन्दा पहिला जातीय समस्यालाई विषय बनाएर विभेदका विरुद्धमा रचना गरिएको बाहेक जति पनि मूल रूपमा दलितहरूको जीवन यथार्थलाई विषय बनाएर उनीहरूकै पक्षमा लेखिएका औपन्यासिक कृतिहरू छन् ती सबै यसै चरणमा लेखिएका छन् ।

दलित समस्यालाई नै केन्द्रमा राखेर त्यसैका विरुद्धमा लेखिएका मुख्य उपन्यासहरूमा मुक्तिनाथ तिम्सिनाको **को अछूत ?**, खगेन्द्र सङ्ग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत**, के.पि. ढकालको **जुठेको नयाँ घर**, शरद पौडेलका **लिखे** र **सिमाना वारिपारि**, चूडामणि गिरीको **रक्त-मिश्रण** र रणेन्द्र बरालीको इतिहासको एक पैका रहेका छन् । यी दलित मुक्तिलाई नै केन्द्रीय औपन्यासिक सन्दर्भ बनाएर लेखिएका उपन्यासहरू हुन् भने दलित समस्यालाई यो वा त्यो रूपले सम्बोधन गर्दै लेखिएका उपन्यासहरू भने अन्य पनि रहेका छन् ।

प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले समाजमा विद्यमान विभेदका विभिन्न प्रकार श्रृङ्खला र त्यसले सिर्जना गरेको जटिलतालाई मुख्य रूपले कथावस्तका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । यस्ता उपन्यासहरूको कथा सन्दर्भमा विभेदको स्वरूपलाई मात्र देखाइएको छैन र त्यसबाट मुक्तिका लागि मुख्य रूपमा उत्पीडित वर्ग समुदायका मानिसहरूका साथै सचेत र प्रगतिशील तथा क्रान्तिकारी चेतना भएका मानिसहरूले सञ्चालन गरेका सङ्घर्षका स्वरूपलाई पनि देखाइएको हुन्छ । यसक्रममा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले जातीय स्वरूप र त्यसका विरुद्धको चेतनालाई पनि उपन्यासको कथ्य सन्दर्भका रूपमा चयन गरेका छन् । यस परिच्छेदमा विवेचना गरिएका पाँच ओटै उपन्यासहरूले समाजमा विद्यमान जातीय स्वरूप र त्यसले सिर्जना गरेका जटिलतालाई नै कथावस्तुका रूपमा चयन गरेका छन् । यी उपन्यासहरूको कथावस्तुको मूल्याङ्कन गर्दा प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले

समाजको दलित यथार्थलाई कथावस्तुको केन्द्रमा राखेर कुशलतापूर्वक प्रस्तुत गर्न सकेको देखिन्छ । यहाँ कथावस्तुगत तहमा दलित चेतना पहिचान गरिएकाहरूमध्ये सबैभन्दा पहिलो कृतिका रूपमा देखा परेको **को अछूत ?** उपन्यास दलितका विर्यबाट उच्च जातमा जन्मेको र उच्च जातका विर्यबाट निम्न जातमा जन्मेका मानिसहरूको जीवनयथार्थलाई कथावस्तुका केन्द्रमा राखेर समाजमा विद्यमान जातीय उच नीचताको अवस्थालाई देखाइएको छ । विवेचना गरिएकामध्येको दोस्रो औपन्यासिक कृति **जुठेको नयाँ घर**मा नेपालको पूर्वी पहाडमा विद्यमान जातीय स्वरूप र त्यसको मारमा परेका कथित दलितहरूको कलाली लाग्दो जीवनलाई देखाइएको छ । यस उपन्यासमा दलित तथा निम्न जातको भएकै कारण समाजमा अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको कस्तो मार खेप्नु पर्छ भन्ने कुरा उपन्यासको नायक जुठेका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुमा दलितहरूको यसप्रकारको जीवनावस्थाको अन्त्यका लागि जुठेजस्ता चेतनशील मानिसहरूले गरेका सङ्घर्ष र कम्युनिस्ट पार्टीहरूले निर्वाह गर्न सक्ने भूमिका पनि अटाएको छ । नेपाली साहित्यंका विभिन्न विधाका माध्यमबाट समेत दलितका समस्यालाई उठाउँदै जातीय समानताका पक्षमा आवाज उठाउँदै आइरहेका शरद पौडेलका **लिखे** र **सिमाना वारिपारि** दुबै उपन्यासहरूले नेपालको पश्चिमी पहाडी क्षेत्रका गाउँमा बस्ने दमाई,कामी, सार्कीलगायत अछूत जातिका पीडा, व्यथा र समस्यालाई औपन्यासिक कथावस्तुका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । खगेन्द्र सँग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासले पर्वत बाग्लुङ जिल्लाका दुर्गम गाउँका दलितहरूको जीवन अवस्थालाई देखाउँदै तिनीहरूको परिवर्तनका लागि गैर सरकारी संस्थाले खेलेको भूमिकालाई उपन्यासको कथावस्तुको केन्द्रमा राखेको देखिन्छ भने चूडामणि गिरीको रक्त-मिश्रण उपन्यासले दलित भएका कारण शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारजस्ता सन्दर्भबाट पनि कसरी वञ्चित हुनु पर्ने अवस्था आउँछ भन्दै दलितका जीवनको कारुणिक यथार्थलाई औपन्यासिक कथासन्दर्भका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यस प्रकार यहाँ विवेचना गरिएका सबै उपन्यासहरूले नेपाली समाजमा विद्यमान जातीय स्वरूपको यथार्थलाई उपन्यासको मुख्य कथावस्तुका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । विशेष गरेर हिन्दू वर्णव्यवस्थाले निर्माण गरको जातीय उचनीचको भावना र त्यसले समाजमा पारेको असरलाई यी उपन्यासहरूले अत्यन्तै कुशलतापूर्वक चित्रित गरेका छन् ।

प्रगतिवादी उपन्यासमा पात्रचयनलाई निकै मह␣वका साथ हेर्ने गरिन्छ । यस्ता उपन्यासहरूमा आएका पात्रहरूमा नायकीय भूमिकाको पात्रमा बारेमा यसका अध्येताहरूले स्पष्ट दृष्टिकोण अगाडि सारेका छन् । मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताकै फलकमा रहेर समाजमा रहेको वर्गीय तथा वर्णीय समस्या समाधानका लागि लेखिएका दलित उपन्यासहरूमा पात्रचयनको विषयलाई निकै मह␣वका साथ हेर्ने गरिन्छ । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासपरम्परामा रचना गरिएका उपन्यासहरूले समाजको जातीय स्वरूपलाई

देखाउने गरी समाजको यथार्थ सूचक व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रगतिवादी चिन्तनका साथै दलित सौन्दर्य चेतनाको पनि आधार विन्दुका रूपमा नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा देखा परेको **को अछूत** ? उपन्यासमा समाजका उच्च तथा निम्न दुबै जातीय समुदायका मानिसहरूलाई सहभागी गराइएको छ । यस उपन्यासमा आएका उच्च जातका पात्रमा आधिकाशं खल भूमिकामा देखिएका छन् भने माया त्यसै समुदायकी भएर पनि उसले जातीय समस्या समाधानका लागि भन्दै अछूतहरूका पक्षमा काम गर्ने जमर्को गरेकी छ । यसका साथै प्रस्तुत उपन्यासमा दलित समुदायकै व्यक्तिलाई प्रमुख भूमिकामा राखेर त्यसैका नेतृत्वमा क्रान्ति गर्दै जातीय समस्या समाधान गर्ने प्रयात्न गरिएको छ । **जुठेको नयाँ घर** उपन्यासमा पनि समाजका दुबै वर्ग समुदायका मानिसहरू पात्रका रूपमा आएका छन् । यसमा जुठे नाम गरेको दलित पात्रको नेतृत्वमा दलित आन्दोलनलाई अगाडि बढाएर जातीय मुक्तिको बाटो देखाउने प्रयत्न गरिएको छ । त्यसै गरी शरद पौडेलकृत **लिखे** र **सिमाना वारिपारि** उपन्यासमा आएका पात्रहरू पनि समाजका जातीय स्वरूपको यथार्थका सूचक नै बनेर आएका छन् । शोषक, सामन्त तथा शोषक प्रवृत्तिका उच्च जात तथा शोषित, पीडित निम्न जातका मानिसहरूनै यी उपन्यासहरूमा पात्रका रूपमा देखिएका छन् । पश्चिम नेपालका पहाडी जिल्लाको सामाजिक, आर्थिक परिवेशमा रचना गरिएका उनका यी दुईमध्ये पहिलो **लिखे** उपन्यास दलित वर्गकै लिखे नाम गरेको व्यक्तिलाई नायकीय भूमिका दिएर त्यसकै नेतृत्वमा दलित आन्दोलनलाई अगाडि बढाउने चाहना व्यक्त गरिएको छ भने दोस्रो उपन्यासमा पनि त्यसै समुदायका साथै उच्च जातीय समुदायका मानिसहरूलाई पनि सत पक्षमा क्रियाशील गराइएको छ । शरद पौडेलकै उपन्यासहरूको स्थानिक परिवेशलाई पछ्याउँदै लेखिएको खगेन्द्र सँग्रौलाको **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा बृहताकारको भएकाले यसमा पात्रहरू पनि धेरै आएका छन् । यसका सथै यस उपन्यासमा बहुनायकत्वको अवस्था रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा शेषकान्त र कपिलजस्ता पात्रहरूको वैचारिक निर्देशनमा अशिक्षित, अपठित वर्ग समुदायका दलितहरूमा स्वत्वको चेतना फैलाएर मुक्तिका लागि सङ्घर्ष गरेका व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै रक्त-मिश्रण उपन्यास दलित र गैर दलित दुबै समुदायका व्यक्तिहरूलाई पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । दलित समुदायबाटै आएकी कालीलाई नायकीय भूमिकामा राखेर उपन्यासकारले यस उपन्यासमा उच्च जातका भए पनि आलोक, कौशिला, जेठाबाजेजस्ता पात्रहरूलाई दलितहरूकै पक्षमा देखाएका छन् । यहाँ उच्च जातका व्यक्तिहरू खल भूमिकामा देखिएका छन् भने निम्न जातका र उच्च जातका भए पनि जातीय विभेदका विरुद्धमा देखिएका व्यक्तिहरूलाई सत भूमिका उपन्यासकारले दिएका छन् ।

प्रगतिवादी उपन्यासको केन्द्रीय त□वसन्दर्भका रूपमा यसले प्रस्तुत गर्ने विचार पक्ष रहन्छ । विचारलाई यस्ता उपन्यासको आत्मिक त□वका रूपमा लिइन्छ र विचारले

कृतिको मूल्य निर्धारण गर्ने मान्यता राखिन्छ । सामाजिक यथार्थको अभिव्यक्तिलाई प्रमुख स्थान दिइने उपन्यासमा यथार्थप्रतिको लेखकीय दृष्टिकोण पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहन्छ । दलित जीवनको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेर मात्र उपन्यासमा दलित चेतना अभिव्यक्त भएको मानिँदैन । त्यसलाई लेखकको दृष्टिकोण कस्तो छ वा त्यसको समाधानका लागि उसले रोजेको बाटो कस्तो छ भन्ने कुरा यस विषयमा निकै महत्त्वपूर्ण भएर आउँछ । यस दृष्टिकोणले माथि विश्लेषण गरिएका उपन्यासहरूले दलित मुक्तिकै सवाललाई प्रमुख उद्देश्य बनाएका छन् । यसका लागि यी उपन्यासहरूमध्ये कतिले दलित समस्याको समाधानका लागि मार्क्सवादी विश्वदृष्टिअनुसारको वर्ग सङ्घर्षमा जोड दिएका छन् भने केहीले दलित समस्या वर्गीय मात्र नभएकाले वर्ण सङ्घर्ष नै यसको निकाशको सही मार्ग हुने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । दलित चेतनालाई सबैभन्दा पहिलो पटक उपन्यासमा उतारेको **को अछुत ?** उपन्यासले वर्ग सङ्घर्षमा जोड दिएको भए पनि यसमा प्रगतिवादी चिन्तनका कतिपय सन्दर्भहरू अपरिपक्व रूपमा आएका छन् । नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास परम्परामा देखिएको **जुठेको नयाँ घर** उपन्यासले दलित समस्या वर्गीय नै भएकाले यसलाई वर्ग सङ्घर्षका माध्यमबाट निम्न वर्गीय सर्वोच्चता स्थापना भएपछि समाधान हुने विचार अगाडि सारेको छ । त्यसैगरी **लिखे** उपन्यासले मार्क्सवादले नै दलित समस्या समाधान गर्ने विचार अगाडि सारेको भए पनि त्यसको सार्थक परिणाम भने उपन्यासमा आएको छैन । **सिमाना वारिपारि** शीर्षकको उपन्यासले भने दलित समस्यालाई सम्बोधन गरेर त्यसको समाधानका प्रयास देखाउँदा पनि अन्त्यमा निराशाको अवस्थामा लगेर उपन्यास टुङ्गिएकाले यसको वैचारिक सन्दर्भ दुर्घटित बन्न पुगेको छ । **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासले नेपाली समाजमा सदियौंदेखि चलिआएको दलित समस्या समाधानका लागि गैर सरकारी संस्थाका कृत्यलाई बढी महत्त्व देखिएको छ भने **रक्त-मिश्रण** उपन्यासले अन्तर्जातीय विवाह नै जातीय समस्या समाधानको उपयुक्त बाटो भएको विचार प्रस्तुत गरेको छ । यसरी प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले दलित समस्या समाधानका लागि विभिन्न प्रकारका विचार अगाडि सारेका भए पनि यी उपन्यासहरू मार्क्सवादबाट निरपेक्ष भने हुन सकेका छैनन् ।

उपन्यासको घटना घट्ने स्थान, समय र त्यसको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्था अनि रीतिरिवाज र चालचलनलाई समेत बुझाउने परिवेशले दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । दलित साहित्य दलित जीवनको यथार्थ भएकाले यसमा प्रयुक्त कथावस्तु कहाँको, कहिलेको र कस्तो वातावरणको हो भन्ने कुराले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यसको परिवेशले उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको यथार्थको सत्यतालाई बुझाएको हुन्छ । दलित समाजको सबैभन्दा उत्पीडित जाति वा वर्ग भएकाले उनीहरू सामाजिक सांस्कृतिक सँगै आर्थिक दृष्टिले पनि पछि पारिएका छन् । कठिन आर्थिक अवस्थामा बाँचेका दलितहरूको बसोबास रहेको ठाउँ, उनीहरूले कार्य

गर्ने स्थानदेखि लिएर सबै कुराहरू पिछडिएका नै हुन्छन् । उपन्यासमा दलितहरूको जीवन प्रस्तुत गर्दा परिवेशका रूपमा आएका यी सवालले दलित चेतना प्रस्तुत गरेका हुन्छन् । यस परिच्छेदमा विवेचना गरिएका उपन्यासहरूको परिवेशले दलित चेतनाको अभिव्यक्तिमा उल्लेख्य भूमिका खेलेका छन् । स्थानिक हिसाबले नेपाली समाजको पूर्वदेखि पश्चिमसम्मका विभिन्न क्षेत्रमा फैलिएर बसोबास गरिरहेका उत्पीडित जाति समुदायका मानिसहरूको कथा यहाँका उपन्यासहरूमा व्यक्त गरिएको छ । ती ठाउँहरूमा पनि समथर, सुगम र राम्रो उब्जा हुने स्थानमा समाजका उच्च जातका मानिसहरूको बसोबास रहेको र फालिएका पाखा पखेरा तथा कम उब्जाउ हुने कमसल जग्गा जमिनमा बसोबास तथा खेतिपाति गरेर दलितहरूले जीविका गरिरहेको सामाजिक यथार्थलाई यी उपन्यासहरूले प्रस्तुत गरेका छन् । समयका दृष्टिकोणले दलित चेतना प्रस्तुत गरिएका प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूले पञ्चायतकालीन कालखण्डदेखि बहुदलीय प्रजातान्त्रिक अवस्थासम्मको समयगत सेरोफेरोलाई समेटेका छन् भने जातीय विभाजनका कारण समाजमा निर्माण भएको दलितहरूका जीवनको कारुणिक अवस्था तथा त्यसबाट मुक्तिका लागि दलितहरूले गरेको सङ्घर्षका कारण देखिएको द्वन्द्वात्मक अवस्थालाई उपन्यासले देखाएका छन् ।

दलित साहित्यमा सौन्दर्य वा चेतना मापनको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा भाषा आउँछ । दलित चेतना दासताविरुद्ध स्वतन्त्रताको आकाङ्क्षाका उत्पन्न हुने विद्रोही भावना हो । त्यसैले दलित साहित्यको भाषा यस चेतनाको अभिव्यक्तिलाई बोक्ने सामर्थ्य भएको हुनुपर्छ । दलित-चेतनालाई व्यक्त गर्ने लेखकले गरिबका वेदनालाई प्रस्तुत गर्छ र यसमा प्रयुक्त दलित-विमर्श लेखक स्वयम् वा समाजको विमर्श हो । यस्तो अवस्थामा दलित साहित्यको भाषा सरल र स्वाभाविक हुनुपर्छ । दलित साहित्यको भाषा अभिजात्य नभई तल्लो वर्गले प्रयोग गर्ने खालको र पात्रअनुरूप भाषा तीखो, तीतो, सशक्त र सीधा-सोझो हुनुपर्छ । सरल र बोलचालको साझा भाषा तथा स्वाभाविक भाषा दलित साहित्यमा अपेक्षा गरिन्छ । प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासपरम्परामा दलित चेतना प्रस्तुत गरिएका उपन्यासहरूमा दलित साहित्य वा उपन्यासमा रहेको भाषिक चिन्तन वा मान्यताका दृष्टिकोणले यी उपन्यासहरू उपयुक्त रहेका छन् । यस अनुसन्धानकार्यमा विवेचना गरिएका मध्ये **लिखे**, **सिमाना वारिपारि** र **जूनकीरीको सङ्गीत** उपन्यासमा उपन्यास लेखिएको स्थानका दलित वर्गका मानिसहरूले दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्ने भाषालाई नै औपन्यासिक भाषाका रूपमा प्रस्तुत गर्दै त्यस क्षेत्रका दलित वर्ग समुदायका मानिसहरूलाई उपन्यासमा अपनत्वको धारणा विकास गराउने प्रयत्न गरिएको छ । त्यस्तै अन्य उपन्यासमा सरल, सुबोद्य र सरस भाषाको प्रयोग गरी दलित चेतना अभिव्यक्त गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

;Gbe{u|Gy;"rL

अधिकारी दुर्गादत्त (२०६६), *गण्डकी अञ्चलका प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासहरूको अध्ययन,* स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

अधिकारी, डिडि (२०६८) 'को अछूत ? उपन्यासमा दलित सौन्दर्य' *शब्द संयोजन,* (८/२) पृ. २२-२५ ।

अधिकारी, डिडि (२०७०), *साहित्यिक अध्ययन : पद्धति र प्रयोग,* काठमाडौं : दोभान प्रकाशन ।

अधिकारी, निलमशेखर (२०५७), *नेपालमा जातीय आन्दोलन,* काठमाडौँ : श्री कृपा सुर शेर्पा ।

अधिकारी रविलाल (२०६५) 'मुक्तिनाथको औपन्यासिकता' *पोखरेली समालोचना,* पोखरा : गण्डकी साहित्य संगम ।

आहुति (२०६७), *नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग-सङ्घर्ष,* ललितपुर : समता फाउण्डेसन ।

उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा, काठमाडौँ* काठमाडौँ : अक्षर क्रियसन्स ।

ओझा, भोलानाथ (२०६९) *शरद पौडेलका उपन्यासमा दलित चेतना,* दर्शनाचार्य शोध प्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

ओझा, भोलानाथ (२०७०) 'नेपाली भाषाको साहित्यमा दलित-चेतना' *दलित सौन्दर्य-बोध,* (सम्पा. राजेन्द्र महर्जन) पृ. २३५-२६२ ।

किसान, याम बहादुर (२०५८), *नेपालमा दलित जातीय मुक्ति आन्दोलन,* काठमाडौँ : जन उत्थान प्रतिष्ठान ।

गिरी, चूडामणि (२०६३) *रक्त-मिश्रण,* मोरङः लेखक स्वयम् ।

चापागाईं, निनु (२०६४) *सन्दर्भ : संस्कृति र सांस्कृतिक रूपान्तरण,* काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।

चापागाईं, निनु (२०६८), *दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

चापागाईं, निनु (२०७०), 'दलित सौन्दर्यशास्त्र र साहित्य', *दलित सौन्दर्य-बोध (सम्पा. राजेन्द्र महर्जन)* पृ. ५५-११० ।

चाम्लिङ, भोगीराज (सम्पा. २०५८) *जातीय स्वायत्तता र आत्मनिर्णयको अधिकार,* काठमाडौं : मूल्याङ्कन प्रकाशन गृह प्रा.लि. ।

चैतन्य (२०५७) 'जूनकीरीको सङ्गीतमा लामखुट्टेको स्वर र शब्दहरू' कलम (८ : ४) पृ. २७-३७ ।

ज्ञवाली, ईश्वारचन्द्र (२०७०) 'साहित्यमा दलित सौन्दर्य र सौन्दर्य-बोध' *दलित सौन्दर्य-बोध* (सम्पा. राजेन्द्र महर्जन) पृ.१६३-१७८ ।

ढकाल, घनश्याम (२०६७), 'दलित सौन्दर्यशास्त्रः सम्भावना र स्वरूप' *प्रवर्तक,* (१/२) पृ. ७५-८१ ।

ढकाल, के.पि. (२०५८), *जुठेको नयाँ घर,* प्रकाशक : दिलमाया ढकाल ।

तिम्सिना, मुक्तिनाथ (दो.सं., २०६७) *को अछुत ?,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

पन्त, सुदेश (२०६३) *लिखे उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन,* स्नातकोत्तर शोधपत्र, रत्नराज्य क्याम्पस, काठमाडौँ ।

परियार, तिलक (२०६८) *मार्क्सवाद, दलित र विशेषाधिकार,* काठमाडौँ : रत्नमाया दलित साहित्य संरक्षण समिति ।

पाण्डे, भवानीप्रसाद (२०६१) *प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको इतिहास,* पोखरा : शभुप्रकाशन ।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०६२) 'समसामयिक प्रगतिशील नेपाली कवितामा दलित चेतना' प्रलेस (पूर्णाङ्क १४) ।

पाण्डेय, मेनेजर (ई. २००६), *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका,* हरियाणा : हरियाणा साहित्य अकादमी, पंचकला ।

पौडेल, यमबहादुर (२०६२) 'यथार्थताको कसीमा को अछुत ?' *यथार्थवादी नेपाली समालोचना,* पोखरा : गण्डकी साहित्य संगम ।

पौडेल, शरद (२०५९), *लिखे,* काठमाडौँ : आत्मनिर्भर विकास मञ्च, ।

पौडेल, शरद (२०६१), *सिमाना वारिपारि,* काठमाडौँ : आत्मनिर्भर विकास मञ्च ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५२) *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार,* ते.सं., ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज (२०४८) *प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका प्रवृत्ति,* विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

बराल, ऋषिराज (२०६३), *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र,* काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज (२०६४) *साहित्य र समाज,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६६) *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,* ते.सं., ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बराली, रणेन्द्र (२०६६), *इतिहासको एक पैका,* काठमाडौँ : नेपाल दलित साहित्य तथा संस्कृति प्रतिष्ठान ।

भट्टराई, तुलसी (२०७०) 'साहित्य दलित र गैरदलित हुँदैन' *दलित सौन्दर्य-बोध,* (सम्पा. राजेन्द्र महर्जन) पृ. १२१-१२१ ।

भट्टराई, टङ्कबहादु (२०६०) जूनकीरीको सङ्गीत उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

भट्टराई, रमेश (२०६२), 'दलित परिप्रेक्ष्य : प्रगतिवादी नेपाली आख्यानका सन्दर्भमा', *प्रलेस,* (पू. १४), पृ. ७९-१२५ ।

महर्जन, राजेन्द्र (सम्पा. २०६९) *सत्ता विमर्श र दलित,* ललितपुर : समता फाउन्डेसन ।

महर्जन, राजेन्द (२०७०), 'इतिहासको क्यानभासमा दलित सौन्दर्य' *दलित सौन्दर्य बोध,* (प्रकाशक, समता फाउन्डेसन) पृ. ९-३० ।

महर्जन, राजेन्द (सन् २०१२) *दलित लेखनको प्रवृत्ति,* (अनु./सम्पा.), काठमाडौं : समता फाउन्डेसन ।

मिश्र, चैतन्य (२०६३) *पुँजीवाद र नेपाल,* दो.सं., काठमाडौँ : मूल्याङ्कन प्रकाशन गृह ।

रसाइली, मानविर सिंह (सन् १९९६) *विश्व ब्राह्मण वर्णन,* दो.सं., सिलगडी : गौरीमाया प्रकाशन ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०६७) *नेपाली उपन्यासका अधारहरू,* चौ.सं., ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

लामिछाने, अनुपा (२०६९) *नेपाली दलित साहित्यको सर्वेक्षण,* स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

लाल, चमन (ई २००८), *दलित साहित्य : एक मूल्याङ्कन,* दिल्ली : राजपा एण्ड सन्जु ।

लिंबाले, शरणकुमार (ई २०१०) *दलित साहित्यका सौन्दर्य शास्त्र,* दो.आ., नई दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।

वाल्मीकि, ओमप्रकाश (ई. २००९), *दलित साहित्यका सौन्दर्यशास्त्र,* तीसरी आवृत्ति, नई दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड ।

शर्मा, अमृतादेवी (२०६५), *पचास (२०५१-२०६०) को दशकका नेपाली प्रगतिवादी उपन्यासहरूको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन,* स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

शर्मा, अमृतादेवी (२०६६) *नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास,* काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।

शर्मा, बालचन्द्र (२००८) *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा,* वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी ।

शर्मा, रामशरण (ई. २००९) *शूद्रों का प्राचीन इतिहास,* नयी दिल्ली पटना : राजकमल प्रकाशन ।

शर्मा, सुकुम (२०५८) 'नेपाली साहित्यमा छुवाछुत आवाज' स्पेसटाइम दैनिक (मिति २०५८ चैत्र ३१ गते) ।

श्रेष्ठ, कृष्णदास (अनु. २०६३) *कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणपत्र,* काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न,* काठमाडौँ : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।

सँग्रौला, खगेन्द्र (२०५६) *जूनकीरीको सङ्गीत,* पुन मुद्रण, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

सुन्दास, पदम 'दलित साहित्यको नलेखिएको इतिहास' *दलित सौन्दर्य बोध,* (प्रकाशक, समता फाउन्डेसन) पृ.३३-५४ ।

स्टालिन, जोसेफ (२०५८) *मार्क्सवाद र जातीय सवाल,* (अनु. कृष्णदास श्रेष्ठ), काठमाडौँ : प्रगति पुस्तक सदन ।

सङ्गीतस्रोता (२०७०) 'दलित सौन्दर्यशास्त्रका आधार' *दलित सौन्दर्य-बोध,* (सम्पा. राजेन्द्र महर्जन) पृ.२७५-३०४ ।

सुनार, धनकुमारी (२०६९) 'सृजनात्मक आन्दोलनमा दलित स्रष्टाहरूको योगदान' *संस्कृति* (सम्पा. जीवेन्द्रदेव गिरी) पृ.२६७-२७४)

सुवेदी राजेन्द्र (२०६४) *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति,* दो.सं. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६०), 'दुर्बल संरचना र सबल वस्तुसंयोजन : 'लिखे' उपन्यास', *वेदना,* (पूर्णाङ्क ६८), पृ. ४१-४९ ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०७२), *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य,* काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल ।